ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK'ÜN İSLÂMA BAKIŞI

BELGELER VE GÖRÜŞLER

Sadece Okumak İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK'ÜN İSLÂMA BAKIŞI

BELGELER VE GÖRÜŞLER

Hazırlayanlar
Prof. Dr. Mehmet SARAY
Ali TUNA

Levent Şahverdi Arşivi

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

956.102.4

Saray, Mehmet, Haz.
Atatürk'ün İslâma Bakışı: Belgeler ve görüşler./Hazl: Mehmet Saray ve Ali Tuna.-Ankara: AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
X, 270 s., 24cm.
ISBN: 975-16-1816-9
I İstiklâl Savaşı I Tuna, Ali, Haz.
II k.a.

İNCELEYENLER
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

KİTAP SATIŞI:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Gazi Mustafa Kemal Bulvarı No: 133
06570 Maltepe / ANKARA
Tel : 009 (0 312) 232 44 17/3
Belgegeçer : 009 (0 312) 232 55 66
e-mail : info@atam.gov.tr

ISBN : 975-16-1816-9
İLESAM : 05.06.Y.0150-244
BASKI SAYISI : I. BASKI (2005) - 2000 Adet
II. BASKI (2010) - 1500 Adet
BASKI : ÜÇ S BASIM LTD. ŞTİ.
448 13 67 - 342 19 00

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ V

TAKDİM VII

TÜRK İDARE SİSTEMİNİN TEMEL PRENSİPLERİ VE TÜRKLERİN DİNE BAKIŞI
Prof. Dr. Mehmet SARAY 1

ATATÜRK'ÜN DİN, İSLÂM DİNİ VE MÜESSESELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ (BELGELER) 27

ATATÜRK İLE İLGİLİ DİNÎ HATIRALAR (BELGELER) . . .49

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ATATÜRK VE DİN ADAMLARI
Dr. Recep ÇELİK 73

ATATÜRK VE İSLÂM DİNİ
Doç. Dr. Mehmet GÖRMEZ 153

HİLÂFET TARTIŞMASI
Prof. Dr. Mehmet SARAY 163

ATATÜRK VE DİN
Prof. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI 193

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN İNDİNDE DİNİN ÖNEMİ
Gotthard JÄCHKE 209

ATATÜRK'ÜN DİN VE İSLÂM DİNİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi ECER 213

ATATÜRK'ÜN DİNÎ YÖNÜ VE DİN EĞİTİMİNE BAKIŞI
Prof. Dr. Fahri KAYADİBİ 235

ATATÜRK, BİLİM VE DİN
Prof. Dr. Ramazan BOYACIOĞLU 257

Levent Şahverdi Arşivi

SUNUŞ

Prof. Dr. Mehmet SARAY
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Atatürk, Osmanlı'nın son döneminde yetişen her Türk aydını gibi, iyi bir dinî bilgiye sahipti. Ayrıca O, iyi bir okuyucu olduğu için, her dalda olduğu gibi, dinî alanda da geniş bir bilgiye sahip olmuştur. İslâm dininin güzelliklerini iyi gören ve anlayan Atatürk, bu güzel dinin lâyıkıyla halkımıza öğretilmemesinden son derece üzüntü duymuştur. Dinimizin çalışmayı, öğrenmeyi, güzel ahlâkı, insan sevgisini ve yardımlaşmayı emrettiği ortadadır. Bu güzelliklerin bugünün insanlarının gelişmesine müspet katkısı olacağı gayet açıktır. Bundan istifade edilmeyişine çok üzülen Atatürk, fırsat buldukça halkımızı İslâm dini hakkında bilgilendirmeye çalışmıştır. Halka hitabelerinde sıkça bu konu üzerinde durmuştur.

"Bizim dinimiz en makul ve en tabiî bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabiî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tahakkuk etmesi lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır..."

İnsanlara ilk emri okumak ve ilim yapmak olan İslâm dini ile, Türk milletine ilmi ve fenni rehber olarak bırakan Atatürk'ün ters düşmesi mümkün değildir. O'nun en büyük şikâyeti, ihtiras sahiplerinin iktidar olmak ve hükmetmek için İslâmı siyâsete sokmaları idi. Emevilerle başlayan İslâm'ı istismar etme asırlar boyu başka hanedanlarca devam ettirilmiş, İslâm'ın güzel prensipleri unutulmuş, Müslüman ülkeleri geri kalarak Hıris-

Levent Şahverdi Arşivi

tiyan devletlerinin esaretine düşmüşlerdir. İşte bu ana sebep dolayısıyla Atatürk, dinin siyâsetten ayrılmasını ve güzel prensiplerinin doğru olarak öğrenilmesini ve manevî kalkınmamıza katkıda bulunmasını istemiştir.

Lâiklik prensibini koyarken de şu ikazı yapmıştır: "İnanıp bağlanmakla mutlu olduğumuz İslâm dinini yüzyıllardan beri alışılageldiği gibi bir siyâset aracı haline düşmekten kurtarıp, yüceltmenin pek gerekli olduğu gerçeğini görüyor ve biliyoruz. Kutsal ve Tanrısal olan inançlarımızı ve vicdan işlerimizi karışık ve değişik olan her türlü çıkarlarla hırsların kıpırdanışlarından bir an önce ve kesinlikle kurtarmak milletimizin bu dünyada olduğu gibi öteki dünyada da mutluluğunun gerektirdiği bir zorunluluktur. Ancak böylelikle İslâm dininin yüceliği belirmiş olur."

"Vicdan hürriyetine asla müdahale edilemez, zira bu, ferdin tabiî haklarının en mühimlerinden biri addedilir... Her fert, istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendisine mahsus siyasî bir fikre mâlik olmak, mensup olduğu dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine sahiptir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hâkim olunamaz. Türkiye'de her yetişkin (reşit) dinini seçmekte hürdür. İbadet hürriyetine gelince, insanlar hangi dine mensuplarsa o din ile ilgili âyin ve merasimleri yapmakta serbesttir. Fakat, âyinler asayiş ve genel adaba ayıkırı olamaz, siyasî gösteri şeklinde de yapılamaz."

Bu çalışmanın, hem metinler kısmında hem de konunun uzmanı olan akademisyenlerin yazılarında belirtildiği gibi, Büyük Atatürk'ün İslâm dinine ne kadar önem verdiği görülmektedir. O'nun en büyük şikâyeti, dinin siyâsete sokularak istismar edilmesi olmuştur. Lâiklikle bu istismarın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ankara, 2005

Levent Şahverdi Arşivi

TAKDİM

Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ

Tarihimizin en büyük kahramanlarından, dâhi, öncü, millet ve vatanımıza yaptığı hizmetler hiçbir kişi tarafından unutulamayacak olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü acaba tam anlamıyla tanıyor muyuz? O'nun şahsiyetinin özelliklerini lâyıkıyla biliyor muyuz?

Bu satırları okuyan bazılarımız, böyle sorular karşısında, şüphe etmiyorum ki iyice düşüneceklerdir. Onlarda kendi kendilerine aynı sualleri soracaklardır: "Ben rahmetli Atatürk'ü gereği gibi biliyor muyum, hayatının hâkim çizgilerini tam öğrenebildim mi? Yoksa hemen her zaman ve her yerde söylenen basmakalıp ve çoğu yüzeysel tanımların takipçisi ve etkisi altında mıyım?"

Kaldı ki, zaman uzadıkça ve onun döneminden bu yana seneler geçtikçe, o dönemin şâhitleri tek tek ebedî yolculuklarına çıktıkça, Atatürk'ü hakiki kişiliği ve gerçek görüşlerinden sıyırarak başka bir görünüm altında yeni nesillere anlatmak gayretleri de maalesef ortaya çıkmıştır. Bu, milletimizin felâkete doğru giden talihini, çelik irâdesi ve güçlü liderliği ile değiştirmeyi başarmış olan büyük Atatürk'e karşı işlenmiş en affedilmez bir haksızlıktır.

Tarih boyunca, toplumlarda değerli olan kişi, fikir ve müesseseler istismar edilebilmiştir. Kendi görüşlerini ve emellerini toplumlara kabul ettirmekte zaafa düşenler onu, sevilen, öncü olarak benimsenmiş şahsiyetlere mal ederek, geçerli kılmaya tevessül etmişlerdir. Atatürk bu kuralın dışında kalmamıştır. Türkiye'de, inanç, mâneviyat ve İslâm karşıtı düşünce-

Levent Şahverdi Arşivi

leri olan ve materyalist bir dünya görüşüne saplanmış bulunan bazı kişi ve yazarlar, bu yanlışlıklarını Türk Milletinin derin sevgisini temsil eden Atatürk'e mal etmeye çalışmışlar ve halen bu çabalar görülmektedir. Bu tür sapmaların muhakkak düzeltilmesi ve gerçeğin, tam olduğu gibi, ilmî bir metod ve çok açık bir üslûpla açıklanması gerekmektedir, bu ihmal edilemez bir zaruret olmuştur.

Mânevî değerler ve dinimiz İslâm'a karşı fikirlerini Atatürk'e dayandırarak O'nun şahsiyetini istismar etmek isteyenlere verilecek en güzel cevap ve bu girişimleri önleyecek en etkili tedbir hiç şüphesiz büyük liderin, İslâmiyet'e ait duygu, düşünce ve uygulamalarını ortaya koymak ve halkımıza anlatmaktır. Diğer sahalarda da bu tespit geçerlidir.

Atatürk'ün hayatını ve özelliklerini yakından tanımak isteyen her objektif ve vicdanlı araştırıcı O'nun inançlı bir Müslüman olduğunu derhal bütün açıklığı ile görecektir. İçinde doğduğu toplum, büyüdüğü muhit ve evi, âilesi, bütün varlığını hizmetine adadığı aziz milletimizin tarihî sosyal, kültür ve inanç yapısı bu büyük önderin başka türlü bir şahsiyet özelliğine sâhip olması sonucunu doğurabilir mi? Atatürk hayatının hiçbir safhasında milletinden kopmuş, onun değerlerinden uzaklaşmış değildir. Orduları, kitleleri, bütün bir Türk Milletini başka türlü sevk ve idâre edebilir miydi? Kaldı ki O, ta çocukluğundan beri, İslâm'ın getirdiği üstün mânevî değerlerin ışığı ve sıcaklığı içinde âile yuvasında ve okul hayatında yetişegelmiştir.

1950'lerin ortasında, lisans üstü, doktora öğrenimim için ilk defa yurt dışına, Paris'e doğru, Şark Ekspresi Treniyle hareket ettiğimde, yolda O'nun çocukluğu ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Selanik şehrinde trenden indim. Selanik'te anne ve babası ile birlikte, ailece yaşadıkları evi dikkatle ve geçliğimin verdiği duygu uyanıklığı içinde ziyâret ettim. Bu ev, köküne ve geleneklerine sahip bir Türk âilesinin evi idi. Burada yetişen çocuk ve genç mânevî değerlere ve dinine, İslâm'a sahip bir kişilikten başka ve onun dışında bir özelliğe sürüklenemez.

Daha sonra Atatürk'ün okuduğu Manastır Askerî Okulu, yaşadığı evleri ve nihayet Ankara'da Çankaya'daki o mütevazı Köşkü yine aynı dikkat ve tefekkür içinde ziyâret etmişimdir. Hayatını kendi imkânlarım içinde incelemiş, ulaşabildiğim yakınları ile şahsî görüşmelerim olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Bütün bu etüd ve müşahedelerim rahmetli aziz Atatürk'ün, âilesinden itibaren inançlı, dindar bir Müslüman şahsiyet yapısı ve çağının her yetişmiş aydını gibi İslâmî bilgilere en sağlam bir şekilde sahip olduğunu göstermiştir. Dolmabahçe'de, ebediyete intikalinde, son nefesine kadar bu iman üzre olmuştur. Cenab-ı Hak vasi rahmetini üzerinde kılsın.

Şanlı tarihimizin şeref galerisinde, diğer Türk büyükleri ile birlikte ebedî yerini almış olan aziz Atatürk'e âit, benim için güneş kadar açık görünen bu hakikati, sadece ömür çizgisi ve hayat meşgalesi elverişli olan kişilerin bilmesi şüphesiz ki yeterli değildir. Tarih boyunca koruduğumuz millî şeref ve gururumuz olan istiklâlimizin istilâcıların ayakları altında çiğnenmesini önleyen dâhi, öncü ve aziz Başkomutanımıza ait bu millî ve manevî gerçeği şimdiki gelecekteki bütün nesillerin de bilmesi ve öğrenmesi bugün bizlerin omuzlarına düşen vicdanî, ihmal edilmez bir görevdir, sorumluluktur.

İşte, elinizdeki bu eserle, kadim dostum ve kıymetli meslektaşım, değerli âlim, deneyimli araştırmacı ve velûd müellif Prof. Dr. Mehmet SARAY bu millî sorumluluğu yerine getiriyor. Sayın Dr. SARAY' a ve eserde incelemeleri yer alan değerli araştırmacılara en içten teşekkürlerimi arz ederim.

Ankara, 2005
T.B.M.M

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK İDARE SİSTEMİNİN TEMEL PRENSİPLERİ VE TÜRKLERİN DİNE BAKIŞI

Prof. Dr. Mehmet SARAY

Türklerin dine bakışını tam olarak anlayabilmek için hem tarihin ilk devirlerindeki inanç tarzlarını hem de devlet idaresinde kullandıkları prensipleri hatırlatmakta fayda vardır. Bu düşünce çerçevesinde Türk idare sisteminin temel prensipleri ile Türklerin dine bakışını şöyle izah etmek mümkündür.

A- İslâm Öncesinde Türk İdare Sisteminin Prensipleri ve Bunların Çağdaş Ulusların İdari Sistemleriyle Karşılaştırılması

Lâik düşünce tarzı, yani din işleri ile devlet işlerinin ayrı tutulması fikri, diğer bir ifadeyle başkalarının inancına saygı gösterilmesi konusu tarihimizin ilk devirlerinden itibaren Türk insanının hayatında açık bir şekilde görülmüştür. Bunu biz Türk insanının hayata bakış veya hayat felsefesi olarak gördüğümüz ve insanımızın iktisâdi, içtimâi ve siyasi görüşlerini aksettiren Türk Töresinin işleyişinden tespit ediyoruz. Tarihimizin İslâm öncesi ilk kaynaklarından biri olan Orhun Abidelerinde ve İslâm'a girdiğimiz ilk asırlarda yazılan Kutadgu-Bilig'de geniş bir şekilde izah edilen Türk Töresi şu dört ana prensibe dayanmakta idi: Könilik (Adalet), Tüzlük (Eşitlik), Uzluk (İyilik-Faydalık), ve Kişilik (İnsanlık ve Hoşgörü)[1] Türk hükümdarları ve devlet adamları, ülkeyi ve insanları Türk Töresinin bu prensiplerine göre idâre ederdi. Ayrıca Türk Töresi, Türk devlet adamlarına halkın emniyetini sağlama, onu doyurup giydirme vazifesini veriyordu. Türk kadını en

1 İ. Kafesoğlu, "Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** İstanbul 1970, s. 15.

Levent Şahverdi Arşivi

az erkek kadar âile ve toplum hayatında ve devlet idâresinde söz sahibi idi. Bu da eşitliğin sadece erkekler arasında olmadığını, kadınlarla erkekler arasında da var olduğunu gösteriyordu. Türk devlet adamlarının ülkesinde yaşayan insanlara bu prensipler çerçevesinde davrandığı pek çok kaynakta zikredilmiştir. Türk devlet adamları yukarıda bahsedilen Türk Töresinin prensiplerini uygulamada, kendi yakını veya evladı, Türk halkından bir kimse ve Türk insanı ile yan yana yaşamak durumunda olan her hangi bir yabancıya eşit muamele gösterirlerdi. Yani onların fert ve millet olarak görüşlerine inançlarına saygılı davranılırdı. Türk toplumunda, ister Türkler arasında, isterse Türk olmayan unsurlar arsında benimsenen fikirlere ve inançlara saygı gösterilir ve onlara müdahale edilmezdi. Görüldüğü gibi Türk insanının hayata bakışını aksettiren Türk Töresi, fevkalâde demokratik ve lâik bir anlayışa dayanan bir hayat tarzını oluşturuyordu.

Yukarıda da görüldüğü gibi lâik düşünce, yani din işleri ile devlet işlerinin ayrı tutulması ve insanların dinî inançlarına saygı gösterilmesi, Türk devlet idâresinin temel prensiplerinden birini oluşturmuş ve bu prensip Türk devletlerinde bilhassa sosyal ve siyâsi alanda iyi bir uygulama zemini bulmuştur. Bilindiği gibi Asya Hun İmparatorluğunda Türklerle birlikte Çinli, Tibetli, Moğol ve Hint-Avrupa soyundan gelen ve çeşitli inançlara sâhip milyonlarca insanın yaşadığı bilinmektedir. Türk Töresinin uygulanması esnasında bu insanların inançlarından dolayı Türk idâresine karşı isyân ettiklerine veya hoşnut olmadıklarına dâir herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Hazar Denizi'nden Manş Denizi'ne, Kuzey Avrupa'dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan sahada hâkimiyet kuran ve Türklerle birlikte 35 ayrı kavmin yaşadığı Batı Hun İmparatorluğu'nda din ve mezhep ayrılığı yüzünden herhangi bir olayın çıktığını belirten delile veya belgeye de tesâdüf edilmemektedir. Çünkü "Asya Hun İmparatoru Mete (Mo-tun) ve Batı Hun İmparatoru Attila gibi büyük Türk imparatorları Töre'nin prensiplerine uymuşlardır. Kitaplara yazılmayan halkın hafızasında içtimaî bünyesinde yaşamış olan Türk Töresi, fetholunan ülkelerdeki mahallî kanunlara dokunmamış ve büyük bir hoşgörü ve esneklik göstererek bu toplumlarda huzurun sağlanmasını temin etmiştir. Türk Töresinin bu şekilde uygulanışına da hükümdarlar ve ileri gelen devlet adamları büyük dikkat göstermişlerdir. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

sebepten, Türk Töresi, dinî kurallara üstün bir kanun ve hayat şartlarına uygun bir teşkilât sistemi olarak görülmüştür"[2].

Aşağıdaki Çin vesîkası Hun Devlet idâresi ve hoşgörüsü hakkında şu enteresan bilgiyi vermektedir. "Bizim (Çin) devlet idâremizde büyük aksaklıklar var. Yukarıdakiler (idâreciler) aşağıdakileri (halkı) eziyor. Hoşgörü ve adâletten uzak bu sistem dolayısıyla, sonunda ezilen halk nefretle idâreye karşı başkaldırıyor ve birbirlerini öldürüyorlar. Halbuki Hunlar böyle değillerdir. Orada yukarıdakiler, aşağıdakilere erdemle davranıyorlar. Aşağıdakiler de yukarıdakilere sadâkatle hizmet ediyorlar. Bir ülkeyi idâre etmek, bir vücudu idâre etmek gibi olduğu için ülkenin nasıl idâre edildiği hissedilmiyor. Hunlar ülkesindeki bu durum, gerçek bir bilgenin idâresidir" diye Hun Türklerinin idâre tarzındaki adâlet ve hoşgörüyü dile getirmektedir[3].

Türklerle ilgili Çin kaynakları üzerinde çalışan Avrupalı bilim adamlarının tespitlerine göre, "Hun devletinin başında geniş salâhiyetlere sâhip bir hükümdar bulunuyordu. Hükümdarın unvanı 'Tengri Kut' idi. Her alanda devlet memurlarını o tâyin ve âzl ederdi. Yeni Töreler (kanunlar) koyma salâhiyetine sahipti. Var olan Törenin prensiplerini o uygulardı. Hükümdarın, yâni Tengri Kut'un diğer vazifeleri ise, ülkenin hudutlarını, memleketin yabancı saldırılarına karşı korunmasını; ahâlinin maddî yaşayışını, ülke içinde barış ve asayişi temini etmekti"[4]. Yine kaynakların ifâdesine göre, Hunlar, her yılın sonbaharında yapılan toplantılarda Töre ve Yasaların işleyişindeki aksaklıkları görüşürler ve gerekiyorsa Töreye yeni prensipler eklerlerdi[5].

Türk Töresinin gereği olarak, Türk devletlerinde uygulanan bu hoşgörü ve inançlara saygılı olunmasına mukabil, Roma ve Bizans İmparatorluklarında dinî inançlarından dolayı binlerce insan tâkibata uğramış ve ıstırap çekmiştir. Roma'da "Tek bir dünya, tek bir Tanrı, tek bir kanun var-

2 A.Z. Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş,** 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 115, 295-296.
3 C. Türkeli, "Hunlarda İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, I. Kitap, İstanbul 1992, s. 76.
4 M. De Groot, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit,** I , Berlin-Leipzig, 1921, s. 53'den naklen S. M. Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul 1947, s. 201-202.
5 B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I,** Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 270-271.

Levent Şahverdi Arşivi

dır" diyen filozof imparator M. Aurelius (161-180), diğer dinlere ve inançlara hayat hakkı tanımamıştır[6]. O ve ondan öncekiler Hıristiyan dinine ve Hz. İsa'nın tâkipçilerine zâlimce davranmışlardır. Bir müddet sonra Hıristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalan ve 395 yılında da ikiye (Batı Roma-Doğu Roma) bölünen Roma'da diğer dinlere ve mezheplere karşı tâkip edilen katı tutum devam etmiştir. Roma'nın bu katı tutumuna, Hz. İsa'nın tâkipçisi olan Papa'nın hem yeryüzünün, hem de ruhanî dünyanın tek hâkimi olduğu iddiasının da sebep olduğu unutulmamalıdır. Bu hâkimiyet kavgalarını bir kenara bırakıp Hıristiyanlığı bir din olarak tedkik ettiğimizde, bu dinin, Yahudilik'ten sonra gelen ikinci büyük İlâhî din olarak insanları zulme, ikiyüzlülüğe, ihanete, bencilliğe ve günahkârlığa karşı uyarmış, daha doğru, adâletli, merhametli, affedici ve yardımsever olmaya dâvet ettiği görülmüştür[7]. Doğu Roma (Bizans) ise, Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebi hâricinde diğer dinlere ve diğer mezheplere hayat hakkı tanımamıştır. Bizans'ın bu katı tutumu, daha önce de zikrettiğimiz gibi Gürcü, Ermeni ve Süryâni kaynaklarınca ağır bir şekilde eleştirilmişti. Ayrıca, Bizans'ın bu kötü politikası Balkan milletlerini de rahatsız etmişti. Bunun yanı sıra Bizans idârecileri kendi idârelerinde yaşayan halka da kötü muâmele ediyordu. Bunu 48 yılında Attila nezdine giden Bizans elçilik heyetine mensup tarihçi Priskos'un bir kaydında da açık olarak görüyoruz. Priskos, Attila'nın başkenti bugünkü Budapeşte şehrinde tesâdüf ettiği bir Yunanlının şu sözlerini nakletmektedir: "Balkan savaşında (441-442) Viminacium'da (Belgrad'ın doğusunda bir kale) Hunlara esir düştüm. Beni Onegesius'a (Hun orduları başkumandanı) götürdüler. Sonra onun Ağaçerilere karşı yaptığı bir seferde gösterdiğim yararlılık üzerine serbest bırakıldım. Şimdi bir Hun kadını ile evliyim. Çocuklarım var. Hayatımdan memnunum. Burada savaş zamanları dışında herkes hürdür. Kimse kimseyi rahatsız etmez". Niçin memleketine dönmediği sorusuna Yunanlı şu cevabı verir: "Bizans'ta halk huzur içinde değildir. Hele harp sırasında kumandanların korkaklığı yüzünden hep tehlike içinde olurlar. Barış zama-

6 M. Kapani, **Kamu Hürriyetleri,** Ankara 1981, s. 18-19

7 **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, II,** s. 158; Y. Atar, "Çağlar Boyunca Türk Dünyası Dışındaki Devletlerde İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

nında ise, vergilerin ağırlığı, tahsildarların zulmü, hükümetin baskısı ile sefilâne yaşamaya mecburdurlar. Orada fakir ezilir, zengin ceza görmez, her şey yargıçlara ve yardımcılarına verilen rüşvete bağlıdır. Bizans'ta hürriyet, kanun eşitliği yoktur"[8].

Tarihimizin İslâm öncesi devletlerinden Gök-Türk ve Uygur hakanlıkları devirlerinde de kimsenin dinî inancına ve vicdanına müdâhale edilmemiştir. Çünkü, Türk Töresi bu iki Türk devletinde de uyulması gereken temel prensiplerin başında geliyordu. Nitekim bu prensipler Gök Türklerin ve Uygurların bıraktığı kitabelerde açıkça görülmektedir.

Tarihimizde dinî hoşgörüye en çarpıcı örneklerden birisi de Hazar Devleti'nde görülmüştür. 10. asır seyyah ve coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre Hazar Devleti'nin başkenti Han-Balık (İtil) şehrinde câmiiler, kiliseler ve havralar yan yana bulunmakta, her çeşit dine mensup tacirlerin kaynaştığı bu ticâret merkezinde herkes kendi dinini ve ibâdetini serbestçe icra edebilmekte idi[9]. Bu hususu devrin kaynakları şöyle tasvir etmiştir: "Hazar Hükümdarı'nın başkenti Hanbalık, Etil (İdil/Volga) Nehrinin her iki yakasına kurulmuş bir şehir idi. Burada Müslümanların câmisi katedral şeklinde yapılmış olup pek çok minâresi ve müezzini bulunuyordu. Diğer dinlere mensup insanların da ibâdethâneleri mevcut idi ve onlar da serbestçe ibâdetlerini yapıyorlardı... Bir gün (922 yılı başlarında) Müslümanların Yahudilere âit bir sinagogu tahrip ettikleri haberini alan Hazar Hakanı, bunu yapan Müslümanları derhal öldürtmüş ve câmilerinin minârelerini yıktırmıştır. Bununla da yetinmeyen hükümdar, böyle bir olayın tekrarı halinde Müslümanların câmilerini yıkacağını ilân etmiştir"[10]. Ayrıca 943-947 yılları arasında Hazar Devleti'nin başkenti Hanbalık (Etil) şehrinde bulunan Arap coğrafyacısı ve tarihçisi Mes'udî, Müslümanların, Hıristiyanların, Yahudilerin ve başka dinlere mensup insanların barış içinde yaşadıklarını zikreder. Mes'udi şu bilgiyi verir: "Etil (Hanbalık) halkı Müslümanlardan, Hıristiyanlardan, Musevîlerden ve putperestlerden meydana gelmektedir. Ha-

8 F. Altheim, **Attila et les Huns,** Paris, 1952, s. 158-159'dan naklen H. Salman, "Türgiş ve Kartuklarda İnsanî Değerler ve Hukuk" **Türklerde İnsanî Değerler ve ve İnsan Hakları,** s. 192.

9 D.M. Dunlop, **The History of the Jew Khzars,** Princeton 1967, (2. basım), s. 89 vd.

10 Dunlop**, a.g.e.,** s. 113-114.

Levent Şahverdi Arşivi

kan, saray halkı ve Hazar asıllı olanlar Musevî idiler. Müslümanlar Hazar ülkesinde hâkim durumda idiler. Çünkü bunlar Hakanın muhafız birliklerini meydana getiriyorlardı. Harezm civârından gelmişlerdi. Harp sırasında devletin korunması bunlara havâle ediliyordu. Hakan ile varılan anlaşmaya göre, bunlar Etil'de oturuyorlar ve serbestçe ibâdet edebiliyorlardı. Câmi inşa ediyorlar ve ezan okuyabiliyorlardı. Hazarlar, Müslümanlar ile harp ettikleri zaman bunlar savaşmıyorlardı. Vezir dâimâ bunlar arasından seçilmektedir… Hazar ülkesinde yedi büyük hâkim bulunuyor. Bunlardan ikisi Müslüman, ikisi Musevî, ikisi Hıristiyan ve biri de putperestlerden idi. Önemli bir hâdise meydana geldiğinde ve kendi hâkimleri karar veremedikleri takdirde Müslüman kadılarına başvuruyorlar ve onun verdiği hükmü kabul ediyorlardı. Müslüman askerlerden başka Hazar ülkesinde Müslüman tüccar ve sanatkârlar da bulunmaktaydı. Hazar Hakanlığı'nda hüküm süren adâlet ve emniyeti görerek buraya gelmişlerdir"[11]. Görüldüğü gibi, bir ticâret ve kültür merkezi olan Hanbalık'da herkes birbirinin inancına ve ibâdetine saygılı idi. Yâni, tam bir din ve vicdan hürriyeti bulunuyordu. Türk hükümdarının uyguladığı yasalar, bu hoşgörü sisteminin devam etmesini sağlıyordu. Bu hoşgörü sistemini bozanlar ise, yukarıda verilen belgede olduğu gibi, ağır bir şekilde cezalandırılıyordu.

Daha önce belirtilen din işleri ile devlet işlerinin ayrı yürütülmesi konusu yukarıda belirttiğimiz Türk Töresi'nin prensiplerine ve onun tatbikine ne kadar uygun olduğu görülmektedir. Kısaca İslâm öncesinde kurulan Türk devletlerinin işleyişinde, Türk sosyal ve siyâset hayatında diğer milletlerle mukayese edilemeyecek ölçüde lâik bir anlayış hüküm sürüyordu. Yâni başkalarının inancına saygı ve devlet işlerini din işlerinden ayrı tutma an'anesi var idi.

B- İslami Dönemde Türk Devlet İdaresi ve Dine Bakış

Türklerin İslâm öncesinde olduğu gibi, İslâmî devirde de din işleri ile devlet işlerini ayrı yürüttüklerini, devlet idâresini adâlet ve hoşgörü içinde

11 Dunlop, **a.g.e.,** s. 89: Togan. **a.g.e,** s.101; Mes'udi, **Murûcu'z-Zeheb,** II, s.7'den naklen H.D. Yıldız, "Hazarlar'da İnsanî Değerler ve Hukuk" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 156-157.

Levent Şahverdi Arşivi

yaptıklarını, insanlara din ve ırk ayrımı gözetmeden eşit muâmele ettiklerini görmekteyiz. Daha önce verdiğimiz Hazar Devleti örneğinde olduğu gibi, Selçuklu Devleti'nde de aynı uygulamanın devam ettiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi, 1040 Dandanakan Zaferi ile kurulan Selçuklu Devleti, kısa zamanda Ön-Asya'ya da hâkim olmuştu. Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey (1040-1063), Abbasî ordularını 1055 tarihinde yenerek, Halifeliği de uhdelerinde bulunduran bu hanedânın başkanı Kaaim bi-Emrillah'ı bir nevi himayesine almıştı. Bir müddet sonra Halifenin damadı da olan Tuğrul Bey, bütün İslâm dünyasını da idâresi altına toplamıştı. Bunun üzerine Halife, damadı Tuğrul Bey'e "Devlet işlerinin yanısıra dinî işleri de birlikte yürütmenin doğru olacağını" söylemiştir. Bu söz üzerine Tuğrul Bey, "Efendim siz Halifemiz olarak kalın ve bütün Müslümanların dinî lideri olun. Bu kulunuz da dünya işlerini, yâni devlet idâresini yürütsün" diyerek, din işleri ile devlet işlerinin ayrı yürütülmesi gerektiğini söylemiştir. Tuğrul Bey'in bu cevabı üzerine Halife Kaaim bi-Emrillah, Müslümanların dünya işlerini başarı ile yürüttüğü için kendisine pek çok ünvanlar verdiği Tuğrul Bey'e 28 Ocak 1058'de yapılan bir merasimle, "Allah'ın kendisine tevdî ettiği bütün ülkelerin idâresini Ona (Tuğrul Bey'e) devrettiğini resmen bildirerek" Selçuklu Sultanını "Dünya Hükümdarı" ilân etmiş ve İslâm câmiasının sadece dinî reisi olarak köşesine çekilmiştir[12]. Böylece Türkler, eski geleneklerinde olduğu gibi, din ve dünya kuvvetlerini tamamıyla ayırarak İslâm âlemine bir nevi "lâiklik" anlayışını getirmiş oluyorlardı.

Halifenin dünyevî salâhiyetlerini Türk hükümdarına devretmesi, "icrası zaruri olan hukukî bir formalitenin yerine getirilmesi", yâni, "meşruiyetin tescilinden" ibaret idi[13]. Bu ise bilâhare Selçuklu hükümdarlarına "medenî hukuka âit yeni kanunlar çıkarma" ruhsatı vermiştir[14]. "Ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getiren bu prensip yâni lâik tutum, bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahâlarında serbest gelişmeye daha çok imkân hazırlamış,

12 M.A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı,** İstanbul 1976, s. 40; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü,** Ankara, 1977, s. 303.
13 Köymen, **a.g.e.,** s. 71; Kafesoğlu, a.g.e., s. 303.
14 Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 303; Aynı müell., "Selçuklular" madd., İ.A, X, s. 391.

Levent Şahverdi Arşivi

bir yandan da İslâm memleketlerindeki çeşitli mezhep mensupları ile, gayr-ı Müslim unsurların İslâmî hukuk kâidelerine tâbi olmak mecburiyetini hafiflettiği için, imparatorluk sınırları içindeki kalabalık Hıristiyan, Süryanî, Musevî teb'anın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir"[15].

Bugünkü modern mânâsında olmamakla beraber, Türklerin İslâm dünyasına getirdiği bu "lâik" düşünce şekli Selçukluların sonuna kadar yaşamakla kalmamış ve bilâhare ortaya büyük bir kuvvet olarak çıkan, Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiştir. Türklerin, yalnız İslâm'a değil, diğer dinlere karşı da tâkip ettikleri bu lâik tutum yâni hoşgörü sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu muhtelif din ve mezheplere mensup milletlerin rahatça yaşadığı bir cihan devleti haline gelmiştir.

Din işleri ile devlet işlerini ayrı yürüten Selçukluların çağdaşı olan Karahanlılar da aynı siyâseti uygulamışlardır. Bununla yetinmeyen Karahanlılar, Türk Töresi'nin yazılı hale gelmesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Adâletin, eşitliğin, iyilik ve hoşgörünün en güzel bir şekilde anlatıldığı "Kutadgu-Bilig" Karahanlı devlet adamlarından Yusuf Has Hâcîp tarafından yazılmıştır. Yusuf Has Hâcîp, Karahanlı hükümdarına şu tavsiyede bulunur: "Kanun koy, adâletle iş gör, hiç bir zaman zulmetme. Kötü teamül kurma, iyi kanun koy. Böylece ömrün iyi geçer, kut'un (devletin, tâlihin) kur bağlayarak yükselir. Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken ölmüş demektir. Beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur. Ama, asıl mühim olan da kanunu eşit tatbik etmek olmalıdır"[16]. Bu tavsiyeleri tutan hükümdar bu işleri nasıl anlayıp tatbik ettiğini vezirine şöyle anlatır: "İşte bak, ben de adâlet ve kanunum. Kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et. Bak bu üzerinde oturduğun tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan hiç bir şey bir tarafa meyletmez. Her üçü düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir, iyinin dikkat edersen tavır ve hareketleri düzgün-

15 Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 303; Aynı müell., Selçuklular, s. 391.

16 Yusuf Has Hacip, **Kutadgu-Bilig,** (R. Rahmeti tercümesi), Ankara 1959, beyitler: 2110, 2111 ve 2132, 2133.

Levent Şahverdi Arşivi

dür. Hangi şey yana yatarsa eğri olur, her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır. Bak benim (töre'nin) tâbiatım da yana yatmaz, doğrudur. Eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar. Ben işleri adâletle hallederim. İnsanları bey veya kul olarak ayırmam. Elimdeki bu bıçak kesen bir alettir. Ben, işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince o, benim kapıma zulme uğrayarak gelen ve adâleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Bu acı Hint otunu ise zorbalar ve adâletten kaçanlar içer. Zâlimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum. İster oğlum, ister hısımım veya yakınım olsun; ister yolcu, geçici ister misafir olsun kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir. Hüküm verirken aralarında aslâ fark gözetmem. Bu beyliğin (devletin) temeli adâlettir. Beyler doğru ve âdil olursa dünya huzura kavuşur. Devletin temeli adâlet üzere kurulmuştur. Devlet esası adâlet yoludur. Bey âdil olur ve böyle kanun koyarsa, bütün dileklerine kavuşur"[17]. Karahanlılar, bu hizmetleriyle Türk kültür tarihinde önemli bir yer işgal ederler[18].

Türklerdeki bu hoşgörüyü, yâni lâik düşünceyi sezen ilk Hıristiyan topluluklar Ermeniler ve Süryâniler olmuştur. Ortodoks olan ve bunu bir devlet dini haline getiren Bizanslılar, hâkimiyetleri altına düşen diğer milletleri zorla kendi dinlerine sokmaya çalışmışlardır. Bu meyanda, Grigoryan mezhebinde olan Ermeniler ile Süryânilere büyük baskı yapmışlar ve onların Ortodoksluğa geçmelerini istemişlerdir[19].

Ortodoks Bizans'ın baskısını ve Türklerin hoşgörüsünü o devirlerde kâleme alınan Ermeni asıllı "Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi" ve "Süryâni Patriği Mihail'in Vekâyi-Nâmesi" adlı eserler etraflı bir şekilde anlatmaktadır. Bilindiği gibi Doğu Roma, yâni Bizans, tıpkı Batı Roma gibi, Hıristiyanlığın temsil yetkisini kendinde görmüş, hâkimiyeti altındaki farklı kültürlere ve Hıristiyanlık anlayışına sâhip gruplara baskı uygulamıştı.

---

17 **Kutadgu-Bilig,** beyitler: 771, 772, 786-88, 789, 800 ve 822. Ayrıca bkz; R. Genç, "Karahanlılarda İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 326-28.

18 Tafsilat için bkz; İ. Kafesoğlu, "Kutadgu- Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **TED,** (1970).

19 **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi,** Türkçe terc. H. D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 73, 80-82, 98-99,111-113, 128-132; N. Kaymaz, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dâir", **Malazgirt Armağanı,** Ankara, 1972, s. 267; Kafesoğlu, Selçuklular, s. 365, 394.

Levent Şahverdi Arşivi

Hz. İsa'da ilâhî ve insanî tâbiatın birleşip "tek tâbiat" olduğunu savunan Hıristiyanlara "Monofizit" denmişti. Ermeniler, bu monofizit anlayışın temsilcileri arasında bulunmuş ve Grigoryan mezhebini meydana getirmişlerdi. Bizans yönetimi ve hâkim Ortodoks Hıristiyanlığı Ermenileri bu inançlarını değiştirmeye zorlamıştı. Hıristiyanlığı en saf şekliyle kendilerinin temsil ettiğine inanan Ermeniler, Ortodoks Bizans'ın isteklerine şiddetle karşı koymuşlardır. İşte bu karşı koyuş, şiddetli ve kanlı mücâdelelere sebep olmuş, son devirlere kadar gelen Ortodoks-Grigoryan düşmanlığına dönüşmüştür[20].

Ermenilerden sonra Süryâniler de Bizans'ın dinî baskısına maruz kalan bir topluluktu. Ön Asya'da yeni ve dinamik bir kuvvet olarak gelen Müslüman Selçuklu kuvvetlerinin âdil ve toleranslı tutumları, Bizans baskısında inleyen bu Hıristiyan topluluklar için bir kurtuluş ümidi haline gelmiştir. Ermeniler ve Süryâniler, kendilerini bu kadar aşağılayan ve baskı yapan Bizans'a karşı Türklere yardım etmişlerdir. Onların inancına göre; Allah, insafsız Bizanslıları cezalandırmak için Türkleri göndermiştir[21].

Bir Süryâni kaynağının ifâdesine göre, Bizans'ın baskısı o kadar insafsız idi ki, Süryâniler ile Ermeniler Bizanslıların bu tavrını nefretle anmışlardır: "İmparator Alexis'in zamanına kadar milletimiz ve Ermeniler İstanbul'da birer kiliseye mâlik idi. Her bir kilisede bir papaz ve tüccar olan güvenilir adamlardan bir heyet vardı. Suriyeli bir papaz Antakya'dan buraya geldiği vakit, kilisemizin (Süryâni Kilisesi) Symnadalı olan papazı onu kabul etmemişti. Bu adamın içine şeytan girdi ve o gidip Greklere 'şehrimizde bulunan Süryâni ve Ermeniler Türklerle ticâret ediyorlar' dedi. İmparator hiddetlendi ve verdiği emir üzerine iki kilise yıkıldı, papâzlar tard edildi ve kalan halkın ekserisi mutezil (dinlerinden) oldu"[22].

---

20 **Urfalı Mateos'un Vekayi-Namesi,** s. 110-113, 128-129; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. lşıltan, T.T.K. yay., Ankara 1981, s. 47-57.

21 **Urfalı Mateos'un Vekayi-Namesi,** s. 111-113.

22 **Süryâni Patrik Mihail'in Vekayi-Namesi,** II. kısım (1042-1195), Çev. H.D. Andreasyan, İstanbul 1944, T.T.K. Kütüphanesi. Ter/44, yayınlanmamış tercüme eser, s. 42'den naklen Azize Aktaş-Yasa, "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", **Erdem, Türkler'de Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23, (1996), s. 424.

Levent Şahverdi Arşivi

Ortodoks Bizans'ın sırf dinî inançlarından dolayı ezip-zulmettiği Süryâni ve Ermeni toplulukları, Alparslan ve Melikşah zamanında Türk idâresini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Daha önce de zikredildiği gibi, Ermenilerin ve Süryânilerin bu Türk idâresini istemelerindeki en önemli etkenlerden biri de, dinî özgürlüğün yanı sıra ekonomik özgürlüğe de kavuşmuş olmalarıdır. Nitekim, hem Alparslan ve hem de Melikşah, Ermenilere ve Süryânilere kiliselerini rahatça inşa edip serbestçe ibâdetlerini yapmalarını sağlamışlardır[23]. Ekonomik ve ticarî alanlarda da tam serbestliğe kavuşan bu iki topluluk, ekonomik hayatlarını yeniden düzeltmek için Selçuklu idârecilerinin maddî desteklerine de mazhar olmuşlardır. Zira, Selçuklu idârecileri, kendi idârelerini kabul eden diğer ülkelerde olduğu gibi, Ermeni ve Süryâni topraklarında da ilk iş olarak nüfus sayımı yaptırmış, iş-güç sâhibi olmayanlara yardımcı olmuşlardır. O devir kaynaklarının ifâdesine göre Selçuklu idârecileri, "Bütün mülk ve akarları, çiftlik ve köylerin akarsularıyla bütün arazisini kâleme vurdular. Halka tohumluk ve çift hayvanları dağıttılar. Çiftçi ve halkı vergi ve salmalardan affettiler"[24]. Kısaca, topraksız ve işsiz Hıristiyan ahâliyi, bu âdilâne tutumları ile toprağa ve hürriyete kavuşturan Selçuklu idârecileri, ülkelerini haksızlığa uğrayan insanlar için özlenen bir yurt haline getirmişlerdir. Nitekim Türklerin bu âdil ve hoşgörülü tutumları bizzat Bizans halkının da dikkatini çekmiştir. Bu durum devrin Bizans kaynaklarınca da doğrulanmış ve Türklerin bu iyi davranışları, "Bizans idâresinde yaşayan bütün halkların kendi memleketlerini unutturmuştu. Birçok yerlerin halkı muharebe olmadan Sultan'ın ülkesine hareket etmişlerdi ve böylece Rum şehirleri boşalmıştı" şeklinde dile getirilmiştir[25]. Bizanslılardan gördükleri zulmü ve baskıyı unutmayan Ermeniler, hoşgörü ve adâlet sâhibi Türklere ve onların idâresine sadık kalacaklarına dâir yemin ederek uzun süre serbest ve huzurlu bir hayat yaşamışlardır.

---

23 A. Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü", **Erdem, Türkler'de Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23,(1996), s. 558-559.

24 A.Aktaş-Yasa, **a.g.m.,** s. 423

25 O.Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul, 1971, s. 240

Levent Şahverdi Arşivi

Türklerin, Bizans zulmüne karşı Ön-Asya'da yaşayan Ermeni, Süryâni, Gürcü ve hattâ Rum ahâliye sağladığı âdil yönetim, ekonomik ve dinî hürriyet devrin Türk fikir adamları tarafından da desteklenmiş ve bu güzel prensipler ebedîleştirilmiştir. Bu Türk politikası devrin kaynaklarında da akis bulmuş, Selçuklu idâresini kabul eden Gayrı-Müslimlerin evlâtları eğitilerek devlet kademelerinde vazife almış ve böylece Türk devletinin idâresi altında yaşayan insanların daha kolay kaynaşmaları sağlanmıştır. Bir İslâm tarihçisi olan İbni Bibi bu gelişmeyi eserinde şöyle izâh etmiştir: "Selçuklu Sultanları Rum gazasına bir ordu gönderdikleri zaman, ilim ve amel sâhibi ulu kişilerden birini sefer-i taziz için onların yanına gönderirlerdi; gazadan dönen askerlerine eline geçen ganimetleri sefer hakkı olarak onlara bırakırlardı ve kendileri için hiçbir şey sarf etmezlerdi... Bu güne kadar Rum'da (yâni Selçuklular idâresindeki Türkiye'de) bulunan Beylerin çoğu onların kölelerinin oğullarıdır"[26].

Türk idâresini Ön-Asya'da ebedîleştiren sadece bu gazalara katılan ilim ve amel sâhibi kişiler değildi. Hoca Ahmet Yesevî'den Hacı Bektaş Veli'ye, Hacı Bektaş Veli'den Mevlâna Celâleddin Rûmi ve Yunus Emre'ye kader nice "ilim ve amel" sâhibi Türk fikir adamları da büyük roller oynamışlardır. Yazılarıyla, sözleriyle adâlet, hoşgörü, insan ve Allah sevgisini, din ve milliyet farkı gözetmeden bütün insanlara ulaştıran bu ulu kişiler, Türk idâresinin manevî mimarları olmuştur[27].

Bu ilim ve din ululari, yalnız Müslümanlar arasında değil, Hıristiyan halklar arasında da büyük sevgi ve saygı yaratmışlardır. Türk-İslâm hoşgörüsü ve adâlet anlayışı sayesinde pek çok kişinin İslâm'ı kabul ettiği Hıristiyan Gürcü halkı arasında Mevlâna'nın şöhreti oldukça yaygındı. Müslü-

26 O.Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Baba, Vakfıyyesi ve Hayatı", **Belleten,** XI/42 (1947), s. 213-14.

27 Tafsilat için bk. E.R. Fığlalı, "Hünkâr Hacı Bektaş Veli", **Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23, (1996), s. 317-336; H.Çelikkan, "Türk-İslâm kucaklaşması, Hoca Ahmet Yesevî ve Bilinmesi Gereken Gerçekler", **a.g.e.,** s. 365-374; S.Bayram, "Ahîliğe Genel Bir Bakış, Ahlâk ve Hoşgörü", **a.g.e.,** s. 583-598; F.Halıcı, "Hoşgörü ve Hacı Bektaş Veli", **a.g.e.** 8/24, (1996), s. 769-775; K. Eraslan, "Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü", **a.g.e.,** s. 777-782; A.N.Pekolcay, "Yunus Emre'ye Hoca Ahmet Yesevî'den İntikal Eden İnanç İzleri", **a.g.e.,** s. 745-754; M.Cunbur, "Anadolu'ya Hoşgörüye Dayalı Birlik Fikrini Getirenler Üzerine", **a.g.e.,** 8/22, (1996), s. 159-172.

Levent Şahverdi Arşivi

manlığı kabul ederek Mevlâna'nın müridi olan Alâmeddin Kayser ile Gürcü Hatun arasındaki şu tartışmayı Mevlâna'nın bir müridi şöyle naklet-mektedir: Gürcü Hatun'un Alâmeddin Kayser'e lâtife yollu, "Sen Mevlâna'dan ne keramet gördün de ona böyle kapılıp müridi oldun ve onu bu kadar çok seviyorsun?" şeklindeki sorusu üzerine onun da, "... Her Peygamberi bir millet sevdiği ve her Şeyhi bir kavim kendilerine uyulan bir adam yaptığı halde, Mevlâna'yı bütün din ve devlet sâhipleri sever, onun sırlarını anlamakla şereflenir, onunla övünürler. Bundan daha büyük keramet olur mu?" şeklindeki cevabı, Mevlâna'nın o dönemde dahi insanları birbirine ne kadar yaklaştırdığını gösteren güzel bir örnektir[28].

Türklerin gösterdiği âdil ve hoşgörülü idâreden gâyet memnun kalan Ermeniler, Süryâniler ve Rumlar Selçuklulardan sonra Osmanlıların hâkimiyetini de tereddütsüz kabul etmişlerdir. Böylece bu kavimler, Ruslar ile Avrupalı milletlerin kışkırtmalarının başladığı XIX. asrın başlarına kadar, Türk idâresinde huzur ve refah içinde kendi gelenek ve inançları ile yaşamışlardır. Türklerin âdil ve toleranslı, yâni lâik idârelerinden istifâde edenler yalnız bu zikredilen halklar olmamış, Kafkaslarda, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da değişik dinlere ve mezheplere mensup muhtelif milletlerden milyonlarca insan da Türk idâresinde mutlu bir şekilde yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu sona erdiği zaman Türk idâresinde yaşayan bütün bu milletler kendi dinlerini, mezheplerini, dil ve kültürlerini muhafaza ediyorlardı. Şâyet bazı müelliflerin iddia ettiği gibi[29], Osmanlı Devleti katı teokratik (dinî) bir devlet olsaydı, öyle bir devletin ortaya koyacağı idâre ile, bu ayrı din ve mezheplere mensup olan muhtelif milletler Müslümanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalırlardı. Nitekim, Ortodoks Bizans, kendi dininin hâricinde diğer din ve mezheplere mensup topluluk ve milletlere, teokratik idâresinin gereğini yaparak onları Ortodoks olmaya zorlamıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nde böyle bir durum olmamıştır.

---

28 A.Aktaş-Yasa, **a.g.m.,** s. 433.

29 İ. Arsel, **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına,** Ankara 1975; Ç. Özek, **Türkiye'de Lâiklik,** İstanbul 1968, s. 12 vd; Aynı müellif, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar,** İstanbul, 1968, s. 35-38; Ö. Ozankaya, **Atatürk ve Lâiklik,** Ankara 1981, s. 91-95; E.Z. Karal, "Devrim ve Lâiklik" **Atatürk, Din ve Lâiklik,** İstanbul 1968, s. 26.

Levent Şahverdi Arşivi

Burada, yine akla şu sorular gelebilir: Niçin 17. yüzyılla birlikte bu hoşgörü sistemi değişmeye veya sarsılmaya başladı? Türkler, devlet idâresinde ve toplum hayatında Türk Töresi'nin prensiplerini uygulamaktan mı vazgeçtiler? Yoksa, Türk devlet ve toplum hayatında başka faktörler mi rol oynamaya başladı?

Daha önce anlatılan İslâm'ın ana prensipleri içinde öğrenme ve bilim konularını hatırlamakta büyük yarar bulunmaktadır. İslâm'ın ilk emri okumak ve öğrenmekle ilgili idi. Bu hem aklî, yâni beşerî ve pozitif ilimleri, hem de dinî ilimleri ihtiva ediyordu. Nitekim İslâm'ın Peygamberi ve tebliğcisi Hz. Muhammed de bunu böyle izâh etmişti. Bunu Türkler doğru olarak algılamış, Selçuklular çağında kurulan medreselerde hem dinî ve hem de aklî bilimler okutulmuştu. Bu öğrenme şekli daha da gelişerek Osmanlılar çağında da devam etmişti. Bilhassa 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul'da Fatih ile Süleymaniye Medreselerinde ve Timurluların kurduğu Türkistan Medreselerinde yapılan ilmî çalışmalar, özellikle aklî ilimlerin fen, tıp ve astronomi dallarında büyük başarılar elde edilmişti.[30] Bu, Türklerin o çağlara kadar ulaştığı en yüksek ilmî seviye idi. Bu yüksek ilmî seviye aynı zamanda büyük bir hoşgörü ve ilmî hürriyetin de bir delili idi. Kısaca, bu bir nevi Türk Rönesansı idi[31].

C- Türk Töresi Osmanlı İdaresinin de Temelini Oluşturdu

Yukarıda izâh edilen, bu hazin gelişmeye rağmen İslâm milletleri, özellikle Türkler, hem Türk Töresi'nin ve hem de İslâm dininin sâhip olduğu hoşgörüyü Müslüman olmayan milletlere göstermeye devam etmişlerdir. Gayr-ı müslim milletler Türk idâresinden gördükleri tolerans ile kendi dinlerini, kültürlerini yaşamaya ve istedikleri gibi öğrenmeye ve bilim yapmaya devam etmişlerdir. Burada, akla şöyle bir soru daha gelebilir: Acaba, Türklerin adâlet, eşitlik, hoşgörü, iyilik ve faydalılık prensiple-

30 Astronomi eğitimi hakkında tafsilatli bilgi için bkz; **Osmanlı Astronomi Literatürü** Tarihi, I-II C, Hâzl. E. İhsanoğlu- R. Şeşen- C. İzgi- C. Akpınar- İ. Fâzlıoğlu, İstanbul 1997.

31 Tafsilat için bkz; M. Saray, "Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Töresi ve İlim", **15** ve **16. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,** İstanbul, 1997, s. 55-76; Aynı müellif, İstanbul Üniversitesi Tarihi 1453-1993, İstanbul 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

rinden oluşan Türk Töresi, İslâm âlemindeki bu değişikliklerden etkilenmedi mi? Türk Töresi'nin tatbikatında güçlükler çıkmadı mı?

Türk Töresi'nin, devlet ve sosyal hayatımızda bütün canlılığı ile 17. asra kadar devam ettiğini görmekteyiz. Osmanlı Padişahlarının "atam ve dedem kanunudur",[32] Osmanlı müelliflerinin "Kanun-ı Kadîm" dedikleri, Osmanlı dünyasında "sosyal münâsebetleri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar" veya "insanların, aklın şahâdeti ile üzerinde birleştikleri ve tâbiatlarının kendiliğinden doğru kabul ettiği prensipler" şeklinde târif ettikleri Türk Töresi'nin uygulanmasında devlet yöneticileri gereken hassasiyeti göstermişlerdir[33]. Bir modern araştırmacının şu tespitini paylaşmamak mümkün değil: "Toplumun, zaman içinde -yapısının izin verdiği ölçüde ve hızda- değişen yaşam şartlarına duyarsız kalması mümkün değildir. İnsanoğlu yaşamını devam ettirebilmek için değişen şartlara göre yeni düşünme, davranış, kültür biçimleri icat eder; diğer bir değişle insanoğlu yeni toplum biçimleri üretir"[34]. Bu tespitler çerçevesinde Türk Töresi'nin sosyal münâsebetleri düzenleme prensiplerinde elbette bazı değişiklikler olmuştur. Fakat, bir toplumun idâresinde yöneticilerin adâlet, eşitlik ve hoşgörüden ayrılmaları hem o toplum, hem de idâreciler için iyi olmayacağı da bir gerçektir. Yeni ihtiyaçlar ve yeni oluşumlar bazı yeni yasaların çıkmasını zorunlu kılmıştır. Fakat, insanların, bütün değişimlere rağmen adâletten, eşitlikten, hoşgörü ve iyilikten ve bunların tatbikatından bıkacaklarını veya değiştireceklerini beklemek oldukça güçtür. Zira, Türklerin "Magna Carta"sı olan Türk Töresi'nin yukarıda zikredilen prensipleri evrenseldir, cihanşümuldür. Bu prensipler, dün insanları nasıl mutlu ettiyse bugün de ve yarın da mutlu edecektir. Son yıllarda Balkan milletlerinin Türkiye ve Türklere karşı gösterdiği sevgi ve güvenin altında bu gerçekler yatmaktadır.

---

32 A. Akgündüz, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuk Nizamı", **Türklerde İnsan Hakları ve İnsanî Değerler,** s. 129.

33 Tafsilat için bkz; N. Göyünç, "Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarından Örf-Gelenek", İlmî Araştırmalar, No: 5, İstanbul 1997, s. 157-158; H. İnalcık, "Örf madd. **İslâm Ansiklopedisi,** C. IX, s. 480; H. T. Karatepe, "Osmanlı Devleti'nde 'Âdet-i Kadîme' Üstüne", Journal of Turkish Studies, (Türklük Bilgisi Araştırmaları), Vol, 23, Harvard 1999, s. 117-119.

34 Karatepe, **a.g.m.,** s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

Karahanlılarda yazılı hale gelen, Selçuklular da en güzel şekliyle tatbik edilen Türk Töresi, yâni adâletli ve hoşgörülü idâre, Osmanlılarda da devam etmiştir. Ama buna rağmen bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti'ni, teokratik bir idâre şekline sâhip bir devlet gibi tanıtmaya çalışmışlardır. Acaba, Osmanlı Devleti gerçekten teokratik bir devlet miydi? Bir defa XVII. asra kadar Osmanlı Devleti'nin teokratik bir yapıya ve idâre tarzına sâhip olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira, bu devirde Türk Töresi bütün güzellikleri ile hem devlet idâresinde hem de toplum hayatında yer almıştır. Türk Töresinin "Kanun-u Kadîm" nasıl uygulandığını daha önce bahsettiğimiz için, Osmanlı idâresindeki diğer hukukî gelişmelere bakmak ve "teokratik" iddiasına açıklık getirmek gerekir.

D- Osmanlı Devleti Teokratik Bir Yapıya mı Sahipti?

Türklerin kurduğu son cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, yukarıdaki izâhlardan da anlaşılacağı gibi tam bir teokratik devlet tanımına girmiyordu. Hilâfetin Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından Türklere geçirilmesinden önce de, geçirildikten sonra da, Türkler mümkün olduğu kadar din işleriyle devlet işlerini ayrı olarak yürütmeye devam etmişlerdir. Hilâfeti almadan önce Osmanlı Türkleri, bir meşihat makamı oluşturarak bu müessese vasıtasıyla dinî işleri yürütmeye çalışmışlardı[35]. Hilâfet geldikten sonra bu meşihat makamı daha da gelişmiş ve çoğunluğu Osmanlı idâresine girmiş olan milyonlarca Müslüman halkın dinî işlerini gören çok önemli bir müessese haline gelmiştir[36]. Osmanlı Padişahları Halifelik unvan ve yetkilerini üzerlerinde bulundurmalarına rağmen, kendilerini sadece devletin ve milletin idâresi ile vazifeli addetmişler ve hiç bir zaman dinî meselelerde re'sen karar vermemişlerdir. Dinî meselelerde karar vermek icap ettiği zaman mutlaka meşihat makamının salâhiyetli şahsı Şeyhülislâma danışmak mecburiyetini duymuşlardır[37]. Ayrıca padişahlar, devletin ve milletin işlerini halletmek için, dinî hükümleri yeterli görme-

35 İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı,** Ankara 1965, s. 175; J. H. Kramers, "Şeyh-ül-İslâm", **İ. A.,** XI, s. 485-486.

36 Uzunçarşılı, **a.g.e**., s. 177-187; Kramers, agm, s. 486-488.

37 Uzunçarşılı, **a.g.e**, s. 188-189, 200 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

mişler ve çeşitli yeni kanunlar çıkarmışlardır.[38] Meşihat makamına, dünya işleri ile ilgili bu kanunların sadece şeriata uygunluğunu tasdik etmek düşmüştür. Şâyet, Osmanlı Devleti teokratik bir devlet olsa idi, onun başında bulunan hükümdarlar da devlet ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için ayrı kanunlar çıkarma ihtiyacını duymâzlar ve dinî hükümlerle yetinirlerdi. Nitekim, Osmanlı tarihinin en büyük hükümdarlarından addedilen Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) ile Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), devletin ve milletin işlerini halletmek için çıkardıkları kanunlar ile meşhur olmuşlardır[39].

Bu arada, şu noktayı bilhassa belirtmekte fayda vardır. Türk Milleti, daha önce de işâret edildiği gibi, son hak dini olan İslâmiyet'i isteyerek kabul etmişti. Türkler, İslâm'a o kadar kutsal duygularla bağlanmışlardır ki, onu aslâ günlük hayatın basit meselelerine karıştırmak istememişlerdir. İşte bu tutumları, Türkleri tarihte, bir taraftan hoşgörüye ve diğer taraftan da İslâm'a en büyük hizmeti yapan bir millet olarak tanıtmıştır. Neticede, İslâm'ın en iyi yaşandığı ve tatbik edildiği ülke Türkiye olmuştur. Şâyet bugün, son devirlerde içten ve dıştan İslâm'a yapılan bütün baskı ve saldırılara rağmen, İslâm en kuvvetli bir şekilde yalnız Türkiye'de yaşanılıyor ise, bunun tek sebebi Türklerin bu yüksek inancı ve tutumudur.

Müslüman Türk dünyasında bu hoşgörü anlayışı, din ile devlet arasındaki dengeyi titiz bir şekilde korumuştur. Dini temsil eden liderler devletin idâresine mümkün olduğu kadar karışmamışlardır. Aynı şekilde devlette, dine müdâhale etmekten ve onu istismardan kaçınmıştır. Devlet ile din mümkün olduğu kadar birbirlerine yardımcı olmaya çalışmıştır. Hattâ devlet, fevkalâde hallerde medrese ve meşihat mensuplarının fikirlerine müracâat ettiğinde din adamları ve ulema ellerinden geldiği kadar yardımcı olmaya çalışmışlardır[40]. Türk hükümdarları için en büyük şeref ve mutluluk

38 Ö. L. Barkan, "Kanun-Nâme", İ.A., VI, s. 185-196; Aynı müel., **Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,** İstanbul, 1943, I, s, V-LXX11 vd.; H. İnalcık ve R. Anhegger, **Kanunnâme-i Sultan-ı Ber Muceb-i Örf-i Osmanî,** Ankara, 1956, s.IX- XX vd; A. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri,** İstanbul 1991.

39 Muammer Sencer, **Osmanlılarda Din ve Devlet,** 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 1997, s. 201-211.

40 Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 188-189; A. Taneri, **Türk Devlet Geleneği,** Ankara 1981, s. 50-52.

Levent Şahverdi Arşivi

İslâm'ı müdafaa etmek ve Müslümanların huzur ve refahı için çalışmak olmuştur. Din ile devlet arasındaki bu hassas denge XVII asrın sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır.

Esasında, Hilâfetin Türklere geçmesi ile birlikte, dinin temsilcileri olan medrese ve meşihat mensupları arasında, Osmanlı Devleti'nin teokratik (dinî) bir devlet olarak şeriat ile idâre edilmesi düşüncesi yaygınlaşmaya başlamış idi. Fakat, o zamanlar bir tarafta Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi eski Türk geleneğine göre din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulması gerektiğine inanan büyük devlet adamları, diğer tarafta da Zembilli Ali Cemâli ve Ebussuud Efendi gibi büyük âlimler Şeyhülislâmlık makamında bulunuyorlardı. Bu büyük şahsiyetler hem din ile devlet arasındaki dengeyi korumuşlar ve hem de onların birbirlerine yardımcı olmalarını sağlamışlardır. Yavuz Sultan Selim devrinde Şeyhülislâm Zembilli Ali Cemâli Efendi, hem padişahın dinî açıdan hatalı olduğu kararlarına cesâretle karşı çıkabilen ve hem de kanunlara riâyet edilmesini isteyen bir âlimdi. Meselâ, bir gün, hiddet anında padişah, hazine memurlarından 150 kişinin idamını ferman etmişti. Bu emrin adâlete aykırı olduğunu gören Zembilli Ali Cemâli Efendi, fermanın tatbik edilmesine mani olmuştur. Yavuz Selim, Ali Cemâli Efendi'nin bu davranışını devlet işlerine karışmak sayınca, Şeyhülislâm, "Biz sadece hünkârımızın âhiretini korumak istiyoruz", şeklinde cevap vermiştir[41]. Buna benzer bir olayda da, dünya işlerinden sorumlu olan hükümdarın bazı aşırı talepleri karşısında dinin temsilcisi olan Zembilli Ali Cemâli Efendi gerekli direnmelerde bulunmuştur. Gerçekten fiilen ve hukuken, yâni, aynı zamanda hem sultan ve hem halife mevkiinde bulunan ve dolayısıyla her iki sahada son söz ve icra sâhibi olan padişahın, şeyhülislâm tarafından ortaya konulan direnişler karşısında âdetâ boyun eğmesidir ki, bu din-devlet ilişkilerindeki titizlik anlayışının en açık bir şekilde korunduğunun delilidir.

Diğer taraftan Kanuni Sultan Süleyman devrinde Şeyhülislâmlık yapmış olan Ebussuud Efendi de, devlet işleri ile din işlerinin tam bir ahenk içinde yürümesini sağlayan büyük bir âlimdi. Müsamahakâr bir zihniyete

41 M.C. Baysun, "Cemâli", **İA,** III, s. 87.

Levent Şahverdi Arşivi

sâhip olan Ebussuud Efendi, şeriat çerçevesinde halkın örf ve âdetlerine izin vermişti. Aynı zamanda büyük bir fıkıh âlimi olan Ebussuud Efendi, devlet nizamını esas tutarak dar zihniyetli fakihlerle mücâdele etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, devlet idâresinde bu büyük âlimden son derece faydalanmıştır. Nitekim, bir Osmanlı tarihçisinin de dediği gibi, "Kanuni, eskiden mevcut veya yeni mevzu kanunlar hakkında her tür itirazın önüne geçmek için Ebussuud Efendi'den fetva almış ve birçok meselelerde olduğu gibi, arazi kanunlarında şeriat ile tezat teşkil etmediğini ilân sadedinde bu büyük fıkıh âliminin salâhiyetine dayanmıştır"[42].

Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ve sistemi hakkında bu özet bilgiyi verdikten sonra, devrin kaynaklarında, özellikle yabancı kaynaklarda, bu konularda söylenenlerden pek çok örnek vermek mümkündür.

Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılar da idâresi altına aldıkları ülkeleri ve halklarını kültürel asimilasyona tâbi tutmamışlar, bilâkis onları kültürel katılıma dâvet etmişlerdir. Bilhassa Hıristiyan topluluklara ve onların dinî geleneklerine sâhip çıkıp onları yönetime katılmaya çağırmışlardır. Osmanlıların bu tutumu başka din ve kültürden olanlara büyük bir rahatlık vermiş ve onların samimî olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmalarını sağlamıştır. Bu ananenin yerleşmesinde devletin kurucusu olan Osman Gazi'nin büyük rolü olmuştur. Osman Gazi kendisini destekleyen Bizans Tekfurları ile diğer Hıristiyan cemaatlerin fikrini almadan veya onlarla istişare etmeden önemli kararlar almamıştır.[43]

E- Osmanlı Devleti'nin Balkan Hıristiyanlarına Karşı Uyguladığı Hoşgörü Siyaseti

Osman Gazi zamanında temeli atılan bu hoşgörü ve güven siyâseti, gelişerek devam etmiş, Osmanlı Devleti pek çok dinlerin ve fikirlerin bir arada yaşayabildiği bir devlet olmuştur. Osmanlı toplumu devrin İngiliz, Fransız ve İspanyol toplumlarıyla kıyaslanamayacak derecede diğer dinle-

42 M.C. Baysun, "Ebussu'ud Efendi" **İA,** IV, s.96.

43 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", **COGİTO,** Osmanlı Özel Sayısı. Yapı Kredi Yay., No: 19 (Yaz 1999), İstanbul, s. 28; A. Altındal, "Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü ve Osmanlı Anlayışı", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 29-30.

Levent Şahverdi Arşivi

re karşı büyük bir hoşgörü sâhibi idi. Değişik dinlere mensup insanlar Osmanlı Türkiye'sinde özgürlük içinde kendi dinlerini hem yaşamışlar ve hem de propagandalarını yapabilmişlerdir[44]. Her dinden ve kültürdün insanlar, birbirlerine saygı içinde hem ibâdetlerini, hem de ticâretlerini serbestçe yapmışlardır. Bu hususlarla ilgili Osmanlının yaptığı yasalara herkes uymuştur[45].

Osmanlı hoşgörüsünü ve adâletini yabancı müelliflerden F. Babinger şöyle anlatıyor: "Padişahın imparatorluğunda, herkes kendi halinde bahtiyar olabilirdi. Mutlak bir dinî hürriyet hüküm sürerdi ve kimse şu veya bu inanca sâhip olduğundan dolayı bir zorlukla karşılaşmazdı"[46].

F. Grenard ise şunları söylemektedir: "Osmanlı idâresinin, fethedilen memleketler için, son derece liberal olduğunu kayıt etmeden geçemem. Bu memleket ahâlisini Türkler, dillerinde, dinlerinde hattâ bazen iç düzenlerinin büyük bir kısmında tamamen serbest bırakıyorlardı"[47].

Balkan milletlerinden Sırplar Ortodoks, Macarlar ise Katolik'tir. Macarlarla Türkler arasında sıkışıp kalan Sırp Prensi Brankoviç, biri Fatih Sultan Mehmet'e diğeri de Macar Naibi Hünyad'a olmak üzere iki heyet gönderir: "Sırbistan idârenize bırakılırsa Sırp milletinin mezhepleri hakkında ne gibi müsâadede bulunacaksınız" diye sordurmuş. Hünyad: "Sırbistan'daki Ortodoks Kilisesini yıkıp yerine Katolik Kiliseleri inşa ettireceğim" demiş. Fatih ise, "Her câminin yanı başında bir Ortodoks kilisesi yapılmasına buralarda herkesin dinine göre ibâdet etmesine müsâade ederim" cevabını vermiştir[48]. Fatih, bir müddet sonra bu vaadini gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Türk idâresini kabul eden Sırp halkına ve kilisesine, dinî özgürlüğün yanı sıra yargı, hukuk, âile ve iktisadî alanlarda özerklik verilmiştir[49]. Böylece Balkan milletleri, Türk hoşgörüsü sayesinde, Os-

44 Altındal, **a.g.m.,** s. 32.

45 Tafsilatlı bilgi için bkz, A. Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde ve Çağdaşı Olan Diğer Devletlerde İnsanî Değerler ve Hukuk" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 42-56.

46 F. Babinger, **Mahomet II, Le Conquerount et son Temps 1432-1481,** Paris 1954'den naklen İ. Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 79.

47 F. Grenard, **Grandiur et Decadance de I'Azie,** Paris 1939, s. 126-128'den naklen İ. Miroğlu, a.g.m., s. 79.

48 O. Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,** İstanbul 1969, s. 193.

49 İskender Muzbeğ, "Türkün Dinî Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", **Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı,** 8/24. (1996), s. 857-865.

Levent Şahverdi Arşivi

manlı idâresinde rahat bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Ne var ki, Avrupa'nın hoşgörüden uzak Hıristiyan ülkeleri Balkan milletlerinin elde ettiği bu huzuru bozmakta gecikmediler. Gönderdikleri din adamları vasıtasıyla Balkanlarda mezhep kavgasını yeniden alevlendirdiler. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmet, 28 Mayıs 1463'te neşrettiği fermanla Osmanlı topraklarında her türlü dinî sürtüşmeyi yasaklamıştır. Fatih fermanında şu hususlara yer vermiştir: "Ben Fatih Sultan Mehmet Han. Bütün dünyaya ilân ediyorum ki, kendilerine bu padişah fermanı verilen Bosnalı Fransiskenler himayem altındadır ve emrediyorum; hiç kimse ne bu adı geçen insanları, ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin ve zarar vermesin. İmparatorluğumda huzur içinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar, hürriyet ve emniyet içinde yaşasınlar. İmparatorluğum idâresindeki bütün ülkelere gidip korkusuzca kendi manastırlarını kurup yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden ve memurlardan, ne hizmetkârlarımdan ve ne de imparatorluk halkından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmasın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hattâ bu insanlar başka ülkelerden devletime birini getirirse, onlar dahi aynı haklara sâhiptirler..."[50].

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu" tarihini yazan H.A. Gibbons, Osmanlı hoşgörüsünü şöyle anlatıyor: "Osmanlıların hoşgörüleri ister siyâset, ister iyi niyet isterse kayıtsızlık neticesinde meydana gelmiş olsun; şu gerçeğe itiraz edilemez: Osmanlılar, yeni zaman içinde devletlerini kurarken dinî hürriyet ilkelerini temel taşı olmak üzere koymuş ilk millettir. Ardı arkası kesilmeyen engizisyon işkenceleri lekesini taşıyan asırlar esnasında Hıristiyan ve Müslümanlar Osmanlı Türklerinin idâresi altında ahenk ve huzur içinde yaşıyorlardı"[51].

---

50 "Başbakan Ecevit, Başkan Clinton'a Tarihin İlk İnsan Hakları Belgesi Olan Fatih Sultan Mehmed'in 536 Yıllık Fermanını Hediye Edecek", **Sabah Gazetesi,** 26.09.1999; ayrıca bk. **Bosna Fojnica Manastırındaki Fatih Sultan Mehmet Fermanı.** Aslı Bosna'da olup bir kopyası Başbakanlık Arşivinde bulunmaktadır.

51 H. B. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu",** Türkçe tercüme: R. Hulusi, İstanbul 1928, s. 112.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir modern araştırmacımızın Batılı müelliflere dayanarak verdiği bilgiye göre Osmanlı hoşgörüsü Fransız hoşgörüsünden mukayese edilemeyecek kadar üstündü. Bu hususdaki raporun sâhibi Cenevizli Chenier şöyle diyordu: "Yirmi yedi yıl önce bazı Protestan Fransızlar, Padişah'ın ülkelerinden birine sığınmayı tasarladılar. Bu kararlarının birinci sebebi Katolik Fransa'nın Protestan Fransızlara karşı devamlı zulmü, ikinci sebebi ise Türklerin bütün dinlere karşı cihanşümul ve değişmez müsamahası idi. Bu müsamaha bugüne kadar, Türk ülkelerinde bütün dinlerin serbestçe yaşamasını sağlamıştır. 1717 yılının sonlarına doğru da bazı Protestan Fransızlar, bu yüzden İstanbul'a geldiler"[52]. Yine başka bir kaynağın yorumu ise şöyle idi: "Çeşitli din ve mezhep ayrılığı içindeki Balkan haklan, Türkler tarafından bahşedilen ve o çağ Avrupa'sında meçhul olan din hürriyetinden memnundu. Türk hâkimiyetinden yerli Hıristiyanlar bu bakımından da memnundular ki, vaktiyle Türkler gelmeden önce, ülkeleri devamlı asayişsizlik ve tahribat içindeydi. Şimdi ise, sükun hüküm sürüyordu... Viyana bozgunundan sonra Venedik, geçici olarak Sakız'ı ve Mora'yı işgal etti. O kadar zulüm yaptılar ki, Sakız ve sonra Mora'ya Türkler dönünce yerli Rumlar, onları büyük sevinç ile karşıladılar[53] .

Tanınmış Alman Türkoloğu F. Giese 1914 yılında "Türkiye'deki Dinî Müsamaha" adlı makalesinde özetle şu hususlara yer vermiştir:

"Tolerans kavramı, Hıristiyan memleketlerinde XVI. Yüzyıldaki reformlardan sonra ortaya çıktı. Son iki asırda hayli yerleşerek, bilhassa 1848'den sonra herkesçe kabul edildi... Batı'da durum böyleyken, Müslümanların Hıristiyanlara ve Yahudilere karşı nasıl muâmele edeceği Kur'an'da tespit edilmiştir... Gerçek şudur ki, Batı'da kilise, başka inançtakilerine karşı oldukça katı müsamahasız davranırken, Müslümanlar kendi ülkelerindeki gayrimüslimlere tam bir tolerans gösteriyorlardı. Bu bir gerçektir ve bu yönden İslâmiyet ne kadar övülse azdır.... İslâm hukukunun gayrimüslimlere karşı bu müsamahalı tutumu Türkler tarafından da tarih boyunca uygulanmıştır. Hattâ, Osmanlı İmparatorluğu'nda zaman za-

52 J. Hammer-Purgstall, **Histoire de l'lempire Ottoman, depuis son Origine Jus u'a nos Jours,** Paris 1839, XV, s. 350'den naklen İ. Miroğlu, **a.g.m**., s. 88.

53 İ. Miroğlu, a.g.m., s. 89.

Levent Şahverdi Arşivi

man gayrimüslimler için şartlar, Müslümanlarınkinden bile daha iyi olmuştur"[54].

Avrupa'nın meşhur hukukçularından Prof. M. Philip Marshall Brown, 1914 yılında yayınlanan "Türkiye'de Yabancılar ve Hukukî Statüleri" adlı kitabında şu hususlara yer vermektedir: "En kaçınılmaz gerçek, çok büyük zaferler kazanmış olan Türklerin, kendiliklerinden ve cömertçe, fethettikleri yerlerdeki halklara, devlet için hayatî olmayan ve Müslümanlar tarafından kutsal olduğu kabul edilen konularda, kendi yasa ve âdetlere bağlı kalmalarına izin vermiş olmalarıdır"[55].

Fransız diplomat ve tarihçisi M. Engelhardt da "Türkiye ve Tanzimat" adlı eserinde, Türkiye'deki gayrimüslimlerin Türk idâresinden değil kendi dinî liderlerinin baskısından şikâyet etmekte ve "İllerindeki yönetimin de İstanbul Patriğine bağlandığı devirden itibaren (XVIII. yy), ilişkileri daha sık olan Paşalar'ın tutumlarından çok, kendi kiliselerinin, kendi liderlerinin giderek artan zulmüne katlanmak zorunda kalmışlardır" demektedir.[56]

Bugün, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanlar, Avrupa'dakiler kadar huzur içinde yaşamaktadır. 1897 ve 1907 yıllarında Ermenilere karşı yapılan hareketler bir müsamahasızlığın neticesi olmayıp, bu milletten çıkan bazı ahmakların, büyük devletlerin maşası olarak Osmanlı idâresine karış ayaklanması ile ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu hoşgörülü ve adâletli idâresi, kısa zamanda Avrupa ülkelerinde büyük yankılar yapmış, Hıristiyan dünyasındaki kısır çekişmelerden şikâyetçi olan ve Hıristiyanlıkta reform hareketini başlatan ünlü Alman din adamlarından Martin Luther dahi Türk adâletinin ve hoşgörüsünün Almanya'ya gelmesini istemiştir[57]

F- Osmanlı Türkiyesi'nde Yeni Arayışlar ve Tartışmalar

Ne var ki, yukarıda örnekleriyle izâh edilen hoşgörü sisteminin XVII. asırla birlikte başlayan iç çekişmelerde büyük yaralar aldığı görülmüştür. Aklî ilimcilerle naklî ilimciler arasında başlayan ve içten içe devam eden

54 E. İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör,** Ankara 1999, s. 28-29.
55 **The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View,** Published by The National Congres of Turkey, Constantinople 1919, s. 9 ve İlter, **a.g.e.,** s. 29.
56 **The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View,** s. 10; İlter, **a.g.e**., s. 29-30
57 O. Turan, **a.g.e.,** s. 193.

Levent Şahverdi Arşivi

mücâdele, medrese ve meşihat mensupları lehine gelişmeye başlamıştır. Bilhassa, isyân ve ihtilâfların zuhur ettiği bunalımlı devrelerde, Şeyhülislâmların, padişahların aleyhinde fetva vermesinden çekinildiği için bu mücâdele tamamıyla din adamları lehine dönüşmüştür.[58] Bu çekişmelerle birlikte, bütün Müslümanların esefle karşıladığı karanlık bir gelişme de müşâhade edilmeye başlanmıştır. Müslümanlara ilk emri oku (İkra) olan İslâm dininin temsilcileri durumundaki, medrese ve meşihat mensupları, öğrenmeyi ve ilmi bir kenara bırakarak, günlük idârî ve siyâsî hayatın basit çekişmelerine kendilerini kaptırmaktan kurtaramamışlardır. Bu gidiş ise, kısa zamanda cehâleti hâkim kılmıştır. Cehâletin gelmesi ile birlikte de hoşgörü kaybolmuş ve hattâ öğrenmeyi kolaylaştıracak olan matbaanın Türkiye'ye girişine tahammül edilememiştir. Kısaca, başka dinlere ve kültürlere tanıdığımız hoşgörü ve hürriyeti, kendimize ve özellikle medreselerdeki ilmî çalışmalara ve öğrenmeye tanımamamız kendi kendimize yaptığımız en büyük haksızlık olmuştur. Bu buhranlı devirlerde başa geçen Osmanlı padişahlarının çoğunluğunun iyi yetişmemiş şahsiyetler olması, diğer teessüfe değer bir hâdisedir. Bunlara ilâveten, İslâm'ın ve İslâm dünyasının lideri Osmanlı Devleti'nin rakibi olan Hıristiyan devletlerinin ilimde, teknolojide ve ekonomide sağladıkları başarılara güvenerek fiilen taarruza geçmeleri. Müslümanları fevkalâde güç durumlara düşürmüştür. Bu ıstıraplı gidişe dur demek ve eski Türk geleneğini tekrar ihya etmek için II. Osman (1603-1622) ve III. Selim (1789-1807) gibi reformcu hükümdarlar zaman zaman mücâdeleye atılmışlar ise de, arzu ettikleri neticeleri alamamışlardır. Bir taraftan içerideki cehâlet ve karışıklık, diğer taraftan da Hıristiyan milletlerin saldırılarının devam etmesi Türk-İslâm âlemini yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu tehlikeyi gören devlet adamlarımızdan biri de II. Mahmud (1809-1839) idi. II. Mahmud devletin çöküşünü önlemek için önce askeri sonra da sivil alanda açtırdığı modern okullar ile orduyu ve ülkeyi yönetecek insanları yetiştirme yoluna gitmiştir. Onu tâkip eden hükümdarlarda Avrupai okullar açmaya devam etmiş, bu reform hareketi bilhassa Sultan II. Abdülhamid (1876-1919) ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Okullaşmayı mümkün olduğu kadar yaygın hale getiren II. Abdülhamid 1900 yılında açtırdığı Darülfünun ile Türkiye'de

58 Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 178.

Levent Şahverdi Arşivi

modern üniversite çağını başlatmıştır[59]. Ne var ki, Osmanlı devlet adamlarının XIX. asır ile bu asrın başında aldığı tedbirler yeterli olmamış, devlet ve milletçe yıkılışa doğru giden acı bir döneme girilmiştir.

Osmanlı Devleti, XVII. ve XVIII. asırlarda içine düştüğü bunalımdan kurtulmak için, XIX. asırda başlattığı reform hareketlerini başarılı bir şekilde uygulama fırsatı bulamamıştır. Bunun en büyük sebebi dış müdâhaleler ve Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan haksız harpler olmuştur. XVII. asırla XIX. asrın ilk yarısında Osmanlı Türkiyesi üzerinden büyük ekonomik kazançlar sağlamayı başarmalarına rağmen Avrupa devletleri ve Rusya, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan atmayı ve hattâ aralarında paylaşmayı düşünmeye başladılar[60]. Bunun içinde iki yolu seçtiler: Birinci yol, yukarıda örneklerini verdiğimiz, huzur ve hürriyet içinde yaşayan gayrimüslim milletleri Türkler aleyhine kışkırtmak; ikinci yol ise, devletlerarası hukuku hiçe sayarak, Osmanlı Devletine karşı harp açmak. Ayrıca bu ülkeler, Osmanlı Devletinin Hıristiyan milletler lehine reform yapması talebinde bulunarak bu baskıyı devam ettirmişlerdi. Esasında Osmanlı Devleti, XIX. asırda da gayrimüslim vatandaşlarına karşı daha önce yürüttüğü eşitlik ilkesini bozmamıştı. Herkes her türlü dinî, kültürel ve ticarî hürriyete sâhip idi. Nitekim II. Mahmut, "Ben tebaamın Müslüman'ını câmide, Hıristiyan'ını kilisede, Musevî'sini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ (şekilde) bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet (sevgi) ve adâletim caridir (geçerli) ve hepsi hakîkî evladımdır" sözleri ile durumun değişmediğini ifâde ediyordu[61]. Ayrıca 1839 yılında yayınlanan Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile bütün vatandaşların her türlü haklarının Padişah'ın, yâni devletin koruması altında olduğu açıklanmıştır. Buna rağmen, Avrupa devletlerinin baskısı devam etmiş ve gayrimüslimler için daha fâzla haklar istenmeye başlanmıştır. Bu baskılara dayanamayan Osmanlı Devleti, 1856'da ilân ettiği Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere yeni haklar verildiğini açıklama mecburiyetinde kalmıştır. Bu haklar ile Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan gayrimüslimler Müslümanlardan daha çok

59 Bu devrin eğitim faaliyetleri için bkz. M. Saray, **İstanbul Üniversitesi Tarihi, (1453-1993),** İstanbul 1996; A. Arslan, **Darülfunun'dan Üniversiteye,** İstanbul 1997.

60 Tafsilat için bkz. M. Saray, **Türk-Rus Münâsebetlerinin Bir Analizi,** İstanbul 1998, s. 70-167.

61 G. Bozkurt," Osmanlı Devleti ve Gayri Müslimler", **Türklerde İnsan Hakları ve İnsanî Değerler,** s. 295.

Levent Şahverdi Arşivi

hakka sâhip oluyordu. Bu, dünyanın hiç bir yerinde görülmeyen haksız ve dramatik bir düzenleme idi. Devrin İngiliz konsolosları bu gelişmeleri raporlarında şöyle dile getirmişlerdir: "Bugün görülen odur ki, Osmanlı hükümeti, Hıristiyan tebaa yararına Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlama altındadır. Ben, bu suçlamayı üzülerek doğrulamak durumundayım"[62]. Hıristiyan toplulukların dinî liderlerinin bu gelişmelerden şımardığını ve etrafına zâlimce davranmaya başladığını diğer bir İngiliz konsolosu raporunda şöyle anlatıyordu: "Hıristiyan otoriteler -ki bununla dinî şefleri kast diyorum- yetki alanları ile kıyaslanırsa Müslüman otoritelerden daha haris ve zâlim davranmaktadır. Piskoposlar ve Metropolitanlar pek çok zulüm olayından suçludurlar. O kadar ki, eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi"[63].

Bu raporlar da göstermektedir ki, asırlar boyu eşit şartlarda yaşamış olan değişik dinlere mensup insanlar arasındaki hoşgörü ve saygı zorla sona erdirilmiştir. Osmanlı Devleti, son bir gayretle, 1876'da ilân ettiği Meşrutiyet idâresinin Anayasasına (8. madde) "Osmanlı idâresinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tâbir olunur ve eşit haklara sâhiptirler" açıklaması ile dengesizliği önlemeye çalışmış ise de, bunda muvaffak olamamıştır[64]. 1908'de ilân edilen II. Meşrutîyet'ten sonra gayrimüslimler, Avrupalı devletler ile Rusya'nın kışkırtmalarına kanarak, kendilerine teklif edilen her alandaki eşit hakları da ret etmişler, dış devletlerin yardımı ile Osmanlı Türkiyesi'nin parçalanması için ellerinden gelen her türlü yıkıcı faaliyete başvurmaktan çekinmemişlerdir.

Atatürk, yapmak mecburiyetinde kaldığımız millî mücâdeleyi başarı ile bitirdikten ve Türk devletini bir nevi yeniden kurduktan sonra. Türk tarihinde asırlarca başarı ile tatbik edilmiş ve fakat son asırlarda bozulmuş olan "hoşgörü" anlayışını, din ve vicdan hürriyetini sağlayarak, din işleri ile devlet işlerinin ayrı yürütülmesi prensibini yeniden rayına oturtmuştur. Atatürk'ün lâiklik anlayışını Müslüman Türk milletinin hayatına sokuşunu mutlaka, yukarıda izâh edilen, Türk tarihinin akışı göz önüne alınarak değerlendirilmelidir.

62 B. Şimşir, **Osmanlı Ermenileri,** Ankara 1986, s. 15; Bozkurt, **a.g.m.,** s. 297.
63 Bozkurt, **a.g.m.,** s. 297.
64 T. Feyzioğlu, "Türk İnkılâbının Temel Taşı: Lâiklik", Atatürk Düşüncesinde Din ve Lâiklik, s. 153-157.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN DİN, İSLÂM DİNİ VE MÜESSESELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ (BELGELER)

……..

(***Komünizm)*** Bu bir mesele-i içtimâiyedir. Şu ve şu sebeple memleketimizde gayrikâbil-i tatbiktir. Fakat bunu kemâl-i serbesti ile söyleyebiliriz. … Binaenaleyh biz komünistlik istemeyiz. … Bittabi biz Ruslar komünist olduğu için onun aleyhinde bulunuyoruz. Bize gayrikâbil-i tatbik olduğu için ve esâsât-ı diniye ve şerâit-i hayatiye ve içtimâiyemizle gayrikâbil-i telif bulunduğundan olmaz diyoruz....

…….[1]

TANRI VE İNSANLIK[2]
1922

Ey arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür; tanrısal inanışların belirtisine bakarak diyebiliriz ki: İnsanlar iki sınıfta, iki devirde mütalâa olunabilir. İlk devir, insanlığın çocukluk ve gençlik devridir. İkinci devir, beşeriyetin erginlik ve olgunluk devridir.

İnsanlık birinci devirde tıpkı bir çocuk gibi, tıpkı bir genç gibi yakından ve maddî vâsıtalarla kendisiyle meşgul olunmayı gerektirir. Allah, kullarının lâzım olan olgunlaşma noktasına erişinceye kadar içlerinden vâsıtalarla dahi kullarıyla meşgul olmayı tanrılık özelliğinin gereklerinden saymıştır. Onlara Hazreti Âdem Aleyhisselâm'dan itibaren bilinen ve bilinmeyen sayısız denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve elçiler gön-

1 **Gizli Celse Zabıtları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Kasım 1999, CI, s. 335
2 **Nutuk Vesikalar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 931.

Levent Şahverdi Arşivi

dermiştir. Fakat Peygamberimiz vasıtasıyla en son dini, medenî gerçekleri verdikten sonra artık insanlıkla aracı ile temasta bulunmaya lüzum görmemiştir. İnsanlığın kavrayış, aydınlanış ve olgunlaşma derecesi, her kulun doğrudan doğruya, tanrısal ilhamlarla temas kabiliyetine eriştiğini kabul buyurmuştur ve bu sebepledir ki, Cenâbı Peygamber, peygamberlerin sonuncusu olmuştur ve kitabı, en eksiksiz kitaptır.

ÜÇÜNCÜ TOPLANMA YILINI AÇARKEN

(1 Mart 1922)[3]

…….

Umuru Şeriye Vekâletimizin bir senelik mesaisini kemâli ehemmiyetle tetkik ettim. Muhassalayı şayân-ı takdir buldum. Teşekkür ve tebrik ederim. Umur-u şeriye'nin temşiyeti hakkında nokta-i nazar ser-dine esasen mahal yoktur. Çünkü bu husus nusus-u kur'aniye ile hasıldır. Yalnız vârid-i hatır olan bir noktayı söylemeden geçmiyeceğim :

Efendiler! Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhanî, ahlâkî gıdalarına en âli, en feyyaz menbalardır. Binaenaleyh camilerin ve mescitlerin minberlerinden halkı tenvir ve irşat edecek kıymetli hutbelerin muhteviyatına halkça ittilâ imkânını temin, Şeriye Vekâleti celilesinin mühim bir vazifesidir (şiddetli alkışlar, bravo sadaları). Minberlerden halkın anlıyabileceği lisanla ruh ve dimağa hitap olunmakla ehli islâmın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur (alkışlar). Fakat buna nazaran huteba-i kirâmın haiz olmaları lâzım gelen evsaf-ı ilmiye, liyâkat-ı mahsusa ve ahvâli âleme vukuf haiz-i ehemmiyettir.

Bütün vâiz ve hatiplerin bu ümniyeye hâdim olacak surette yetiştirilmesine Şeriye Vekâletinin sarf-ı mukderet edeceğini ümit ederim.

Evkaf mesailine gelince: Malûmdur ki evkaf, memleketimizin mühim bir servetini teşkil eder. Bu servetten millet ve memleketi hakkiyle müstefit edebilmek için Şeriye Vekâletiyle beraber bütün He-yeti Vekilenin ve hattâ Meclisi âlinin bu hususu ehemmiyetle tetkik ile bu büyük müessese-

3 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, s. 246-247.

Levent Şahverdi Arşivi

nin harâbiden vikayesini ve memlekete semerebahş bir hale vâzını temenni eylerim.

Efendiler! Evkafın hikmet-i mevzuu nazar-ı dikkate alınınca: bunun müessesat-ı diniye ile beraber hizmet ve muavenet-i içtimâiyeyi istihdaf eylediği tahakkuk eder (pek doğru sesleri).

…….

SALTANATIN YIKILDIĞINA DAİR VERİLEN KARAR MÜNASEBETİYLE

(1 Kasım 1922)[4]

……

Mazhar-ı nübüvvet ve risâlet olan Fahriâlem Efendimiz bu kütle-i Arap içinde, Mekke'de dünyaya gelmiş bir vücudu mübarek idi.

Ey arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür. Âdat-ı ilâhiyenin tecelliyatına bakarak diyebiliriz ki, insanlar iki sınıfta, iki devirde mütalâa olunabilir. İlk devir, beşeriyetin sabavet ve şebabet deviridir. ikinci devir, beşeriyetin rüşt ve kemal devridir. Beşeriyet birinci devrede tıpkı bir çocuk gibi, tıpkı bir genç gibi yakından ve maddi vasıtalarla kendisiyle iştigal edilmeyi istilzam eder. Allah, kullarının lâzım olan nokta-i tekemmüle vusulüne kadar içlerinden vasıtalarla dahi kullariyle iştigali lâzime-i ulûhiyetten addeylemiştir. Onlara Hazreti Âdem Aleyhisselâmdan itibaren mazbut ve gayri mazbut nâmütenahi denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve resuller göndermiştir. Fakat: Peygamberimiz vasıtasiyle en son hakâyik-ı dinîye ve medeniyeyi verdikten sonra artık, beşeriyetle bilvasıta temasta bulunmağa lüzum görmemiştir. Beşeriyetin derece-i idrâk, tenevvür ve tekemmülü her kulun doğrudan doğruya ilhamat-ı ilâhiye ile temas kabiliyetine vâsıl olduğunu kabul buyurmuştur ve bu sebepledir ki, Cenâbı Peygamber, Hatemülenbiya olmuştur ve kitabı, kitab-ı ekmeldir. Son peygamber olan Muhammet Mustafa (Sallâllahü Aleyhi Vesellem) (1394) sene evvel rûmî nisan içinde rebiulevvel ayının on ikinci pazartesi gecesi sabaha doğru tanyeri ağarırken doğdu, gün doğmadan…

Bugün o gündür, İnşaallah büyük tesadüftür (İnşaallah! sesleri). Filhakika Arabî tarihiyle bu akşam yevmi vilâdetin sene-i devriyesine tesadüf

4 **A.S.D**. I, s. 289.

Levent Şahverdi Arşivi

ediyor. Hazreti Muhammet, eyyam-ı sabavet ve şebabeti geçirdi. Fakat henüz peygamber olmadı. Yüzü nurânî, sözü ruhânî, reşit ve rüiyette bibedel, sözünde sadık ve halim ve mürüvetçe saire fâik olan Muhammet Mustafa, evvelâ bu evsaf-ı mahsusa ve mütemayizesiyle kabilesi içinde "Muhammed-ül-emin" oldu.

Muhammet Mustafa, peygamber olmadan evvel kavminin muhabbetine, hürmetine, itimadına mazhar oldu. Ondan sonra ancak kırk yaşında nübüvvet ve kırk üç yaşında risalet geldi. Fahriâlem Efendimiz namütenahi tehlikeler içinde, bîpayan mihnetler ve meşakkatler karşısında (20) sene çalıştı ve din-i islâmı tesise ait vazife-i peygamberisini ifaya muvaffak olduktan sonra vâsılı alâ-yı illiyyîn oldu. Kendisinin mazhar-ı irşadatı olan bütün müslîmin ve bilhassa Ashab-ı Güzin birçok göz yaşları döktüler. Fakat muktazay-ı beşeriyet olan bu hali teessürün bîfaide olduğunu derhal idrak eden erbab-ı fetanet, Peygamberin arkasından ağlamak değil, mesalih-i ümmeti bir an evvel hüsnü temşiyete mazhar edecek tedbir almak kanaatiyle toplandılar. Resulü Ekrem'e halife olacak bir emîr intihabı mevzuu bahis edildi. Zâtı Risaletpenahi, yarigârı olan Hazreti Ebubekir'den şahsen çok hoşlanırdı ve enfas-ı vape-sinini yaşarken Ebubekir'in kendisine halef olması muvafık olacağını muhtelif tarzlarda işaret dahi buyurmuşlardı. Buna nazaran toplanıp resmen bir intihap yapmaktan başka bir iş kalmamış olduğuna hükmolunabilirdi.

……

İSLÂM DİNİ HAKKINDA

Müslümanlık, aslında en geniş mânasıyla müsamahalı ve çağdaş bir dindir.[5]

Kendisine, 1923 yılında armağan olarak küçük boyda bir Kuran gönderilmesi üzerine teşekkürü:

Bence kıymetini takdire imkân olmayan bu hediyeyi, en derin ve hürmetkâr din duygularımla muhafaza edeceğim.[6]

---

5 Egeli, Münir Hayrettin (Nakleden: Eski Bir Atatürkçü)., **Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar**, s. 70

6 **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, IV, s. 480-481

Levent Şahverdi Arşivi

BURSA'DA ŞARK SİNEMASINDA HALKLA KONUŞMA

(22. 01. 1923)[7]

Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz, insanlar mütekâmil olmak için bazı şeylere muhtaçtır.

İZMİR'DE HALK İLE KONUŞMA

(31. 01. 1923)[8]

Paşa hazretleri medreseler hakkındaki suale şu cevabı vermişlerdir:

Bizde en ziyâde göze çarpan bir nokta vardır ki, o da herkesin bu gibi mesâile temastan içtinabıdır. Medreseler ne olacak, evkâf ne olacak, dediğiniz zaman derhal bir mukavemete maruz kalırsınız. Bu mukavemeti yapanların ne hak ve salâhiyetle yaptıklarını sormak lâzımdır. Bizim dinimiz en makul ve en tabiî bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabiî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır, İslâm hayatı içtimâiyesinde biç kimsenin bir sınıfı mahsus halinde muhafazai mevcudiyete hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler ahkâmı diniyeye muvafık hareketle bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz ve dinimizin ahkâmını mütesaviyen öğrenmiye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir.

Badehu medreselerin bugünkü hali akametlerinden, bu hususta bizzat tetkik ve teftişlerinden mülhem hususattan, biraz da Arapça öğrenmek ve Arapça tedrisatta bulunmak mecburiyetinin tevlit ettiği müşkilâttan ve ziyaı zamandan uzun uzadıya bahsettikten sonra demişlerdir ki:

Milletimizin, memleketimizin darülirfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her hususta âli meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lâzım ise, dinimizin hakikati felsefiyyesini tetkik, tetebbu ve telkin kudreti ilmiye ve fenniyesine tesahup edecek güzide ve hakikî ulemayı kiram dahi yetiştirecek müessesatı âliyeye malik olmalıyız.

---

7 **A.S.D.**, II, s. 70-71.
8 **A.S.D.** II, 93-94

Levent Şahverdi Arşivi

AKHİSAR'DA KONUŞMA

(5. II. 1923)[9]

Belediyede Hoca İsmail Hakkı Efendi'nin nutkuna cevap olarak söylenmiştir.

Hoca Efendi hazretlerinin sözlerine çok derin, çok ciddî surette mütehassis oldum, izhar olunan hissiyata teşekkür ederim. Cihan bilir ki, memleketimizin bazı aksamı düşmanın zulümlerine ve işkencelerine maruz kaldı. Sizi kurtarmak için çalışan orduya bütün milletle beraber Akhisar ahalisinin de bir an duadan fariğ olmadıklarını biliyorum. Efendiler, yalnız biz zulüm görmedik, bütün ehli İslâm zulüm gördü ve esaret altında kaldı, düşmanlar bizi esaret zinciri altında bırakmak istediler, fakat milletimizin azm ve hamiyeti bu zincirleri parçaladı, istiklâlini elde etti. Ehli İslâm'ın duçar olduğu zulüm ve sefaletin elbette bir çok müsebbipleri vardır. Âlemi İslâm hakikati diniye dairesinde Allanın emrini yapmış olsaydı, bu akıbetlere maruz kalmazdı. **Allahın emri çok çalışmaktır, itiraf ederim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan ziyade çalışmağa mecburuz. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir., İcabatı zamana göre ilim ve fen ve her türlü ihtiraatı medeniyeden âzami derecede istifade etmek zaruridir, Hepimiz itirafa mecburuz ki, bu hususiaki hatalarımız çok büyüktür.** Sizin de anladığınız ve şimdi beyan ettiğiniz üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti en meşru ve en muvafık bir surette teşekkül etmiştir. Dinimizin talep ettiği çalışmak sayesindedir ki, üç buçuk-senelik az bir müddet zarfında pek mühim netice elde edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, pek âlâ bilirsiniz ki eski Babıâli hükûmeti değildir, eski Osmanlı devleti değildir. Onlar artık tarihe karışmıştır. Düşmanlarımız Osmanlı devletini yıkarak unsuru aslî olan Türk milletini de imha etmek istiyorlardı. Halbuki Türk milleti yeni bir iman ve kat'i bir azmi millî ile yeni bir devlet kurmuştur. Bu devletin istinat ettiği esaslar "İstiklâli tam" ve "Bilâkaydüşart Hâkimiyeti Milliye"den ibarettir. Millet bu hâkimiyetten bir zerresini feda edemiyecektir; gözünü açmıştır.

9 **A.S.D**. II s 95-96

Levent Şahverdi Arşivi

Bizim dinimiz milletimize hakîr, miskin ve zelîl olmağı tavsiye etmez. Bilâkis Allah da Peygamber de insanların ve milletlerin izzet ve şerefini muhafaza etmelerini emrediyor. Her yerde olduğu gibi buradaki temasdan da anladım ki, millet, hâkimiyetini muhafaza hususunda büyük bir azim ve kudret göstermektedir. Hakikati gören ve anlayan milletimiz elbette bundan sonra candan ve gönülden çalışacak, naili refah ve saadet olacaktır.

İzmir Yolarında: s. 87 -88

BALIKESİR'DE HALKLA KONUŞMA[10]

(7. 02. 1923)

Paşa camiinde minberden söylenmiştir.

Ey millet, Allah birdir. Şanı büyüktür. Allahın selâmeti, âtifeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz efendimiz hazretleri, cenabı hak tarafından insanlara hakayiki diniyeyi tebliğe memur ve resul olmuştur. Kanunu esasisi, cümlemizce malûmdur ki, Kur'anı azimü-şandaki nususdur. insanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Ekmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, hakikata tamamen tevafuk ve tetabuk ediyor. Eğer akla, mantığa ve hakikata tevafuk etmemiş olsaydı, bununla diğer kavanini tabiiyei ilâhiye beyninde tezat olması icabetlerdi. Çünkü bilcümle kavanini kevniyeyi yapan cenabı haktır.

Arkadaşlar; Cenabı Peygamber mesaisinde iki dâra, iki haneye malik bulunuyordu. Biri kendi hanesi, diğeri Allah'ın evi idi. Millet işlerini, Allah'ın evinde yapardı. Hazreti Peygamberin isri mübareke-lerine iktifaen bu dakikada milletimize; milletimizin hal ve istikbaline ait hususatı görüşmek maksadiyle bu dârı kutside Allahın huzurunda bulunuyoruz. Beni buna mazhar eden Balıkesir'in dindar ve kahraman insanlarıdır. Bundan dolayı çok memnunum. Bu vesile ile büyük bir sevaba nail olacağımı ümit ediyorum. Efendiler, camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler itaat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapılmak lâzım geldiğini düşünmek yani meşveret için yapılmış-

10 **A.S.D.** II, s. 98,99,100.

Levent Şahverdi Arşivi

tır. Millet işlerinde her ferdin zihni başlı başına faaliyette bulunmak elzemdir, işte biz de burada din ve dünya için, istikbal ve istiklâlimiz için, bilhassa hâkimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşüncemi söylemek istemiyorum. Hepinizin düşündüklerinizi anlamak istiyorum. Âmâli milliye, iradei milliye yalnız bir şahsın düşünmesinden değil, bilumum efradı milletin arzularının, emellerinin muhassalasından ibarettir. Binaenaleyh benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim.

Müşarünileyh badehu mimberden aşağıya inmişler ve muhtelif zevat tarafından irat edilen yirmiyi mütecaviz suali tesbit ettikten sonra cevaplarını vermişlerdir. Hutbeler hakkındaki ilk suale cevaben demişlerdir ki:

Hutbeler hakkında iradedilen sualden anlıyorum ki, bugünkü hutbelerin tarzı, milletimizin hissiyatı fikriyesi ve lisanile ve ihtiyacatı medeniye ile mütenasip görülmemektedir. Efendiler, hutbe demek nâsa hitabetmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin mânası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım mefhum ve mânalar istihraç edilmemelidir. Hutbeyi irat eden hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz ki, Hazreti peygamber zamanı saadetlerinde hutbeyi kendisi irat ederlerdi. Gerek peygamber efendimiz ve gerek Hulefayı Raşidin hutbelerini okuyacak olursanız görürsünüz ki, gerek peygamberin, gerek Hulefayı Raşidinin söylediği şeyler o günün meseleleridir, o günün askerî, idarî, malî ve siyasî, içtimaî hususatıdır. Ümmeti islâmiye te-kessür ve memaliki islâmiye tevessüa başlayınca, Cenabı Peygamberin ve Hulefayı Raşidinin hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin irat etmelerine imkân kalmadığından halka söylemek istedikleri şeyleri iblâğa bir takım zevatı memur etmişlerdir. Bunlar herhalde en büyük rüesâ idi. Onlar camii şerifte ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı tenvir ve irşat için ne söylemek lazımsa söylerlerdi. Bu tarzın devam edebilmesi için bir şart lâzımdı. O da milletin reisi olan zatın halka doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmaması! Halkı ahvali umumiyeden haberdar etmek son derecede haizi ehemmiyettir. Çünkü her şey açık söylendiği zaman halkın dimağı hali faaliyette bulunacak, iyi şeyleri yapacak ve milletin zararına olan şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmiyecektir. Ancak millete ait olan işleri milletten gizli ettiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Hutbelerin halkın anlıyamıyacağı bir lisanda olması ve onların da bugünkü icabat ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, Halife ve Padişah namını taşıyan müstebitlerin arkasından köle gibi gitmiye mecbur etmek içindi. Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka şey değildir. Yüz, ikiyüz. hattâ bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hutebanın herhalde nâsın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir. Geçen sene Millet Meclisinde irat ettiğim bir nutukta demiştim ki "mimberler halkın dimağları, vicdanları için bir menbaı feyiz, bir menbaı nur olmuştur". Böyle olabilmek için mimberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayiki fenniye ve ilmiyeye mutabık olması lâzımdır. Hutebayı kiramın ahvali siyasiye, ahvali içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabatı zamana muvafık olmalıdır. Ve olacaktır.

Badehu hilâfet hakkındaki suale nakli kelâm ederek yalnız Türkiye değil, bütün âlemi İslama ait olan bu makama vazife ve salâhiyet vermek, Türkiye devletinin salâhiyeti haricinde ve fevkinde olduğunu beyandan sonra demişlerdir ki:

Dünya yüzünde Osmanlı devletinin inkırazından sonra bir Türkiye devleti teşekkül etmiştir. Bu devlet Iran ve Afganistan gibi müstakil ve Müslümandır. Yeni Türkiye devletini milletin vekillerinden mürekkep olan Türkiye Büyük Millet Meclisi idare eder. Bu şerait dahilinde halifeye, yalnız Türkiye devleti nam ve hesabına kanunu mahsusile verilmiş olduğundan başka, bir hak ve salâhiyet verilmek icabederse milletin hâkimiyeti takyit edilmiş ve binnetice bu hâkimiyet inkısama uğratılmış olur ki, bu eski halin avdetinden başka bir şey olamaz.

ADANA ESNAFLARİYLE KONUŞMA

(16. 03. 1923)[11]

Büyük dinimiz çalışmıyanın insanlıkla alâkası olmadığını bildiriyor. Bazı kimseler asri olmayı kâfir olmak sanıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu yanlış tefsiri yapanların maksadı, İslâmların kâfirlere esir ol-

11 **A.S.D.** II s.132

Levent Şahverdi Arşivi

masını istemek değil de nedir? Her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıkla değil, dimağladır.

ADANA ESNAFLARİYLE KONUŞMA

(16. 03. 1923)[12]

Cuma günlerini teneffüs ve tatil günü yapmakla çok makul bir iş yapmış; oldunuz. Birer haftada bir günlük tatil hem sıhhatiniz için, hem de din icabı olarak lüzumludur. Biliyorsunuz ki, şeriatle Cuma namazından maksat herkesin dükkânlarını kapatarak, işlerini bırakarak bir arada toplanmaları ve İslâmların umuma ait meseleler hakkında dertleşmeleri idi. Cuma günü tatil yapmak şeriatın da emri icabıdır. Bu kadarcık bir hakikati size herhangi bir zatın, meb'us olsun, ben olayım, hacı olsun, hoca olsun "bu yapılan şey mugayiri dindir" demesi kadar küstahlık, dinsizlik, imansızlık olamaz. Muhterem sanatkârlar, aziz arkadaşlar, bizi yanlış yola sevkeden habisler bilirsiniz ki, alelekser din perdesine bürünmüşler, sâf ve nezih halkımızı hep şeriat sözleriyle aldata gelmişlerdir. Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz… görürsünüz ki, milleti mahveden, esir eden, harab eden fenalıklar hep din kisvesi altındaki küfür ve melânetten gelmiştir. Onlar her türlü hareketi dinle karıştırırlar. Halbuki, elhamdülillâh hepimiz Müslümanız, hepimiz dindarız, artık bizim dinin icabatını öğrenmek için şundan bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur. Analarımızın, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile, bize dinimizin esasatını anlatmağa kâfidirler. Buna rağmen hafta tatili dine mugayirdir gibi, hayırlı ve akla, dine muvafık meseleler hakkında, sizi iğfal ve izlâle çalışan habislere iltifat etmeyin. Milletimizin içinde hakikî ve ciddî ulema vardır. Milletimiz bu gibi ulemasiyle müftehirdir. Onlar milletin emniyetine ve ümmetin itimadına mazhardırlar. Bu gibi ulemaya gidin. "Bu efendi bize böyle diyor, siz ne diyorsunuz?" deyiniz. Fakat sureti umumiyede buna da ihtiyaç yoktur. Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar vardır. Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, menfaati âmmeye muvafıktır; biliniz ki o bizim dinimize de mu-

12 **A.S.D.** II s. 131

Levent Şahverdi Arşivi

vafıktır. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine, islâmın menfaatine muvafıksa kimseye sormayın. O şey dinîdir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel olmazdı, âhir din olmazdı.

KONYA GENÇLERİYLE KONUŞMA

(20. 03. 1923)[13]

Her şeyden evvel şunu en iptidaî bir hakikati diniye olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir sınıfı mahsus yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bu din inhisarı kabul etmez. Meselâ ulema, behemehal tenvir vazifesi ulemaya ait olmadıktan başka dinimiz de bunu kat'iyetle meneder. O halde biz diyemeyiz ki, bizde bir sınıfı mahsus vardır. Diğerleri dinen tenvir hakkından mahrumdur. Böyle telâkki edersek kabahat bizde, bizim cehlimizdedir. Hoca olmak için, yani hakayiki diniyeyi halka, telkin etmek için, mutlaka kisvei ilmiye şart değildir. Bizim ulvî dinimiz her müslim ve müslimeye amme taharrisini farz kılıyor ve her müslim ve müslime ümmeti tenvir ile mükelleftir.

Efendiler, bir fikri daha tashih etmek isterim. Milletimizin içinde hakikî ulema, ulemamız içinde milletimizin bihakkın iftihar edebileceği âlimlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil kisvei ilmiye altında hakikati ilimden uzak, lüzumu kadar taallüm edememiş, tariki ilimde lâyıkı kadar ilerliyememiş hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız.

Seyahatlerimde, birçok hakikî münevver ulemamızla temas ettim. Onları en yeni terbiyei ilmiye almış, sanki Avrupa'da tahsil etmiş bir seviyede gördüm. Ruh ve hakikati İslâmiyeye vakıf olan ulemamızın hepsi bu mertebei kemaldedir. Şüphesiz ki, bu gibi ulemamızın karşısında imansız ve hain ulema da vardır, lâkin bunları onlara karıştırmak musib olmaz.

KONYA GENÇLERİYLE KONUŞMA

(20. 03. 1923)[14]

Dini kendi ihtiraslarına âlet yapan hükümdarlar ve onlara delâlet eden hoca namlı hainler hep bu akıbete duçar olmuşlardır. Böyle yapan hulefa ve

13 **A.S.D.** II, s. 148
14 **A.S.D.** II s 150

Levent Şahverdi Arşivi

ulemanın arzularına muvaffak olamadıklarını tarih bize lâyetenahi misallerle izah ve ispat etmektedir. Artık bu milletin ne öyle hükümdarlar, ne öyle âlimler görmeğe tahammülü, ve imkânı yoktur. Artık kimse öyle hoca kıyafetli sahte âlimlerin tezvirine ehemmiyet verecek değildir. En cahil olanlar bile o gibi adamların mahiyetini pek âlâ anlamaktadır. Fakat bu hususta tam bir emniyet sahibi olmaklığımız için bu intibahı, bu teyakkuzu, onlara karşı, bu nefreti, halâsı hakikî anına kadar bütün kuvvetiyle hattâ mütezayit bir azimle muhafaza ve idame etmeliyiz. Eğer onlara karşı benim şahsımdan bir şey anlamak isterseniz, derim ki, ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacakları bir hatve, yalnız benim şahsi imanıma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatiyle alâkadar, o adım milletimin hayatına karşı bir kasıd, o adım milletimin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımın yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir.

Şüphe yok ki arkadaşlar, millet birçok fedakârlık birçok kan bahasına, en nihayet elde ettiği umdei hayatiyesine kimseyi tecavüz ettirmiyecektir. Bugünkü hükûmetin, meclisin, kanunların, Teşkilâtı Esasiyenin mahiyet ve hikmeti hep bundan ibarettir.

Sizlere bunun da fevkinde bir söz söyliyeyim. Farzı muhal eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olmasa, öyle menfi adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm.

Hâkimiyeti Milliye: 26 Mart 1923

KÜLTÜR HAKKINDA

(29. 10. 1923)[15]

…….

—Mustafa Kemal Paşa, yeni bir suale intizar ediyordu. Dinî mesele muvacehesinde ittihaz ettiği tavr u hareketi bizzat tarif etmesini dinlemek merakında idim. Bu vâdide ittihaz edilen bâzı tedabirden ne maksat takip edildiğini izah etmesini rica ettim.

15 **A.S.D.** III s. 92-93

Levent Şahverdi Arşivi

—İttihaz ettiğimiz bütün tedbirler bir cümle ile hulâsa edilebilir: Hâkimiyet-i millîyeyi ilân ettik. Kelimeler üzerinde oynamıyalım. Bugünkü Türk hükûmeti az çok Cumhuriyettir. Bu bizim hakkımızdır, fenalık nerede? Menşelerimizi hatırlayınız. Tarihimizin en mesut devresi, hükümdarlarımızın halife olmadıkları zamandır. Bir Türk padişahı hilâfeti her nasılsa kendisine maletmek için nüfuzunu, itiyadını, serve-tini istimal etti. Bu sırf bir tesadüf eseridir. Peygamberimiz, tilmizlerine dünya milletlerine İslâmiyeti kabul ettirmelerini emretti, bu milletlerin hükûmeti başına geçmelerini emretmedi. Peygamberin zihninden asla böyle bir fikir geçmemiştir. Hilâfet demek, idare, hükûmet demektir. Hakikaten vazifesini yapmak, bütün Müslüman milletlerini idare etmek istiyen bir halife, buna nasıl muvaffak olur? itiraf ederim ki, bu şerait dahilinde beni halife tâyin etseler, derhal istifamı verirdim.

Fakat tarihe gelelim, hakayiki tetkik edelim. Araplar Bağdat'da bir hilâfet tesis ettiler, fakat (Kurtuba) da bir hilâfet daha vücude getirdiler. Ne Acemler, ne Afganlılar, ne Afrika Müslümanları, İstanbul halifesini asla tanımadılar. Bütün İslâm milletleri üzerinde ulvî vazi-fe-i ruhaniyesini ifa eden yegâne halife fikri, hakikatten değil, kitaplar-dan çıkmış bir fikirdir. Halife hiçbir zaman Roma'daki Papa'nın Kato-likler üzerindeki kuvvet ve iktidarını gösterememiştir.

Son ıslahatımızın sebep olduğu tenkitler, gayri hakikî, mevhum bir fikirden, İttihad-ı İslâm fikrinden mülhemdir. Bu fikir asla hakikat olmamıştır.

Biz, halifeyi eski ve muhterem bir ananeye hürmeten ibka ettik. Halifeye hürmetimiz vardır, gerek kendi, gerek ailesinin ihtiyaçlarını temin ediyoruz, İlâve edeyim ki, İslâm âleminde Türkler halifenin maddî ihtiyaçlarını fîlen temin eden yegâne millettir. Cihanşümul bir hilâfeti tervic edenler şimdiye kadar her türlü iştirakten mücanebet etmişlerdir. O halde, ne iddia ediyorlar? Yalnız Türkler bu müessesenin hamûlesine tahammül etsinler ve yine yalnız onlar halifenin nüfuz-ı hâkima-nesine riâyet ... bu iddia müfritanedir.

—Şu halde yeni Türkiye'nin siyasetinde dine mugayir hiçbir temayül ve mahiyet olmıyacak demek?

Levent Şahverdi Arşivi

—Siyasetimizi dine mugayir olmak şöyle dursun, din nokta-i nazarından eksik bile hissediyoruz.

—Zat-ı asîlâneleri, düşündüklerini bendenize daha iyi izah buyururlar mı?

—Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmamdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuûra muhalif, tarakkiye mâni hiçbir şey ihtiva etmiyor. Halbuki, Türkiye'ye istiklâlini veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, sun'i, itikadat-ı bâtıladan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu âcizler sırası gelince, tenevvür edeceklerdir. Onlar ziyaya takarrüp edemezlerse, kendilerini mahv ve mahkûm etmişler demektir. Onları kurtaracağız."

Tanin: 11 Şubat 1924

HİLÂFET VE YABANCI DİNİ MÜESSESELER HAKKINDA[16]

(4. V. 1924)

New York Herald muhabirine verilen demeç

Hilâfetle beraber Türkiye'de mevcut olan Ortodoks ve Ermeni kiliseleri patrikhaneleri ile Musevi hahamhanelerinin ortadan kalkması lâzımdır. Hilâfet ve bu muhtelif patriklikler asırlardan beri ruhanî daire-i salâhiyetleri haricinde, muazzam imtiyazat topladılar. Halkın mütalâasına müsteniden bahşedilen hukuk haricinde imtiyazat ile Cumhuriyet idaresinin tatbiki kabil delildir. Mazide bilhassa Abdülhamit'in hal'inden sonra Kanun-i Esasimizi ve Meşrutiyet kavaninimizi Garp'in medeniyet makinesine imtisalen tadil etmeye çok çalıştık. Fakat bu teşebbüsümüz akim kaldı. Zira her hatvede patrikhaneler ve hilâfet gibi siyasî, dinî müessesatın hukuku ile karşı karşıya geldik.

Asırlarca evvel Türk-Müslüman ecdadımız bu memlekette hükümran olduğu zamanlarda siyasî, dinî salâhiyeti haiz rüesa tarafından idare edilmekte olan cemaatler buldular. O devirde itikadat-ı diniyeleri fatihlerin itikadatından farklı olan anasır-ı mahkûme ile telif-i beyn lüzumu hissedil-

16 **A.S.D.**, s. 102,103,104.

Levent Şahverdi Arşivi

mişti. Bu sebeple bu ilk fatihler, zir-i hâkimiyetine aldıkları muhtelif milliyetleri kendi mutat reis-i dinîleri vasıtasiyle idare etmeyi münasip buldular ve bu reislere -dinî reislere- büyük bir salâhiyet verdiler.

Halifenin ve patriklerin bu imtiyazatı kavaninimizin esasını teşkil etmişti. Bu nizamat vaktinde müdebbirane bile olsaydı yine bir tehdit teşkil eylerdi. Zira terakkiyatımızı tehir ve işkâl eyledi ve bu sebeple yalnız Türkiye, Avrupa'da komşusu olan bütün milletler arasında geride kaldı. Hükûmeti işlemiyordu. Patrikhanelerin veya hilâfetin itirazatına maruz olmaksızın hiç bir ıslâhat veya terrakkiperver fikr-i usul idaremize ithal edilemiyordu. Mamafi usullerimizden bazılarının tebdili zamanı geldi ve o vakit hilâfette bütün tebeddülâta karşı şedit bir husumet keşfettik. Patriklerin hiddetini tahrik etmeden usul-i tedrisimiz tebdil edilemezdi. Bunlar muavenet maksadiyle daima ecnebî hükümetlere müracaat ediyorlardı.

Asırlardan beri Rusya, İstanbul Rum Patrikliği üzerindeki hegemonyası sayesinde işlerimiz üzerinde muzır bir nüfuz sahibi oldu. Rum, Ortodoks ve Ermeni patrikhaneleri vasıtasiyle idare usulümüz, diğer kilise idareleri ihdasını elzem kıldı. O vakit Ruın-Katolik patrikini ve Yahudilerin hahambaşılarını tasdike mecbur olduk.

Protestanlık zuhur ettiği zaman, İstanbul'da bir Protestan kilisesi mümessilinin bulunması kabul zarureti karşısında kaldık ve Rum Patrikhanesinin imtiyazatına müşabih imtiyazlar verdik.

Son zamana kadar vergiler kiliseler vasıtasiyle tahsil edilirdi. Yani hükümet, servetleri üzerine vergi vazetmekle beraber, vergilerin tahsilini her mıntıkada hususî reis-i ruhanîlere terkederdi.

Tabir-i diğerle meselâ beş yüz Protestandan mürekkep bir cemaatten bir kütle halinde vergi alınır ve bu vergilerin tevzi ve tahsili hakkında bir söz söylenemezdi. Sermaye vergileri de aynı suretle toplanmak lâzım gelirdi.

Patrikhanelerin ve hilâfetin imtiyazatına tevfikan, hükümet tedrisat usulünü ıslah edemezdi. Türkiye'de yerleşmiş olan her cemaat, ister resmen salâhiyet almış bulunsun, ister bulunmasın, kendi dinî mekteplerine ve liselerine malikli. imparatorluk hududu dahilinde de her millet kendi li-

Levent Şahverdi Arşivi

sanını ve dinini talim ederdi. Fakat bu mektepler ihanet projelerine hizmet ettiler. Ermeniler Türk hâkimiyeti altında, açıkça müstakil bir kraliyet lehinde çalışıyor, ecnebî anasırın fiilî muavenetiyle hayallerini hiz-i fiile isali için mütemadiyen entrikalarda bulunuyorlardı.

Bizimle dört yüz sene yaşamış olan yerli Rumlar, günün birinde kendilerini gayrimüstahlâs addederek Türklerin boyunduruğundan kurtulacakları günü düşünmeye başladılar. Mekteplerinde kendi lisanlarını ve dinlerini talim ettiler ve taht-ı hâkimiyetinde yaşadıkları hükümeti yabancı saydılar.

Diğer milletlerle aynı hal vaki oldu. Türkiye'de mektepler ve kiliseler tahrikâtın ocağı idi. Gayrimüslim anasır, hatta imparatorluk hududu dahilindeki Müslüman Araplar, aynı maksatla mekteplerinde Türk lisanının talimini ihmal ettiler. Böyle bir vaziyete İngiltere, Fransa, Amerika veya her hangi bir milletin ne kadar zaman tahammül edebileceklerini sorarız.

Vakit: 4. 5. 1924, s. 1

TEKKELER HAKKINDA[17]

1925

Tekkeler mutlaka kapanmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, her şubede doğru yolu gösterecek kudrete sahiptir. Hiçbirimiz tekkelerin uyarmasına muhtaç değiliz. Biz medeniyetten, ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımayız. Doğru yoldan sapmışların gayesi, halkı kendinden geçmiş ve abdal yapmaktır. Halbuki halkımız, abdal ve kendinden geçmiş olmamaya karar vermiştir.Bunlar basit bir iş görünür; fakat ehemmiyeti vardır. Biz dünya ailesi içinde medenîyiz. Her görüş noktasından medeniyetin gereklerini tatbik edeceğiz.

KASTAMONU'DA İKİNCİ BİR KONUŞMA

(30. 08. 1925)[18]

Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mâna ve eşkaliyle me-

17 Mustafa Selim İmece, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925)**., s.68

18 **A.S.D.**, II, s. 224-225

Levent Şahverdi Arşivi

deni bir heyeti içtimaiye haline îsal etmektir. İnkılâbatımızın umdei asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kamilen tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır.

Mustafa Kemal Paşa hurafelere dair misallerle tafsilât verdi. Türbelerden, yalancı evliyalardan bahsederek:

Ölülerden istimdat etmek medeni bir heyeti içtimaiye için şîndir. dedi. Sonra tekkelere intikal ederek aşağıdaki beyanatta bulundu:

Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevi ve mânevi olan hayatta mazharı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şümuliyle medeniyetin muvacehei şule-paşında filân veya falan şeyhin irşadiyle saadeti maddiye ve mâneviye arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye camiai medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum (şiddetli alkışlar).

Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir (sürekli alkışlar). Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesayı tarikat bu Hediğim hakikati bütün vuzuhiyle idrâk edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık vasılı rüşt olduklarını elbette kabul edeceklerdir.

Müteakiben:

Arkadaşlar, huzurunuzda muvacehei millette beyanı fikir ederken hissettiğim ve gördüğüm hususatı olduğu gibi söylemeği tarih ve vicdan karşısında vazife bilirim.

Mukaddemesiyle diğer bir zemine geçerek demiştir ki:

Hükûmeti Cumhuriyemizin bir Diyanet işleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam gibi muvazzaf bir çok memurlar bulunmaktadır. Bu vazifedar zevatın ilimleri, faziletleri derecesi malûmdur. Ancak burada vazifedar olmıyan birçok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyafet iktisasında berdevamdırlar. Bu gibiler içinde çok cahil hattâ üm-

Levent Şahverdi Arşivi

mi olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ bazı yerlerde halkın mümessilleriymiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya temasa âdeta bir mâni teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum. Bu vaziyet ve salâhiyeti kimden, nereden almışlardır? Malûm olduğuna göre milletin mümessilleri intihap ettikleri mebuslar ve onlardan teşekkül eden Türkiye Büyük Millet Meclisi ve meclisin itimadına mazhar hükûmeti cumhuriyedir.

HZ. MUHAMMED[19]

1926

O, Allahın birinci ve en büyük kuludur. Onun izinde bugün milyonlarca insan yürüyor. Benim, senin adın silinir, fakat sonuca kadar O, ölümsüzdür.

TERAKKİPERVER FIRKA VE DİNİN SİYASETE ÂLET EDİLİŞİ[20]

1927

"Parti, dinî düşünce ve inançlara saygılıdır" kuralını bayrak olarak eline alan kimselerden, iyi niyet beklenebilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve bağnazları, hurafelere inananları aldatarak hususî maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi? Türk milleti, asırlardan beri nihayetsiz felâketlere, içinden çıkabilmek için büyük fedakârlıklar gerektiren pis bataklıklara hep bu bayrak gösterilerek yöneltilmemiş miydi?

Cumhuriyetçi ve ilerici olduklarını zannettirmek isteyenlerin, aynı bayrakla ortaya atılmaları, dinî bağnazlığı coşturarak, milleti, cumhuriyetin, ilerleme ve yeniliğin tamamen aleyhine teşvik etmek değil miydi? Yeni parti, dinî düşünce ve inançlara saygı perdesi altında: Biz hilâfeti tekrar isteriz; biz yeni kanunlar istemeyiz; bizce Mecelle kâfidir; medreseler, tek-

19 Ünal, Ali Rıza, "*Atatürk Hakkındaki Anılarım*", **Türkiye Harb Malûlü Gaziler Dergisi**, Sayı: 158, 1969, s.23

20 **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 601-602.

Levent Şahverdi Arşivi

keler, cahil softalar, şeyhler, müritler, biz sizi himaye edeceğiz; bizimle beraber olunuz. Çünkü, Mustafa Kemal'in partisi hilâfeti kaldırdı. İslâmiyeti bozuyor. Sizi gavur yapacak, size şapka giydirecektir diye bağırmıyor muydu! Yeni partinin kullandığı formül, bu gerici feryatlarla dolu değildir denilebilir mi?

DİN OYUNU AKTÖRLERİ[21]

1927

Bunca asırlarda olduğu gibi, bugün de, milletlerin bilgisizliğinden ve bağnazlığından istifade ederek binbir türlü siyasî ve şahsî maksat ve menfaat temini için, dini âlet ve vasıta olarak kullanmak teşebbüsünde bulunanların, içerde ve dışarda varlığı, bizi bu konuda söz söylemekten, ne yazık ki, henüz uzak bulundurmuyor. İnsanlıkta, din hakkındaki bilgi ve anlayış, her türlü hurafelerden sıyrılarak gerçek bilim ve fen ışıklarıyla arınmış ve mükemmel oluncaya kadar, din oyunu aktörlerine, her yerde tesadüf olunacaktır.

ATATÜRK VE İNKILÂP

30 Kasım 1929[22]

Gazinin bu beyanatı, onun bizzat kendisi için çizdiği programı bize gösteriyor. Dine karşı vaziyetini şöyle anlattı:

"Ahiren Kur'anın tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa olarak Türkçe'ye tercüme ediliyor. Muhammed'in hayatına ait bir kitabın tercüme edilmesi için de emir verdim. Halk, tekerrür etmekte bulunan bir şey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdi ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler. Camilerin kapanmasına hiçbir kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasına taaccüp ediyor musunuz?

Çobanlar, güneş, bulut ve yıldızlardan başka birşey bilmezler. Yer yüzündeki köylüler de ancak bunu bilirler. Çünkü, mahsulât havaya tâbidir. Türk yalnız tabiatı takdis eder.

---

21 **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 479.
22 **A.S.D.**, III, s. 124

Levent Şahverdi Arşivi

DİN HAKKINDA[23]

1930

Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki, din Allah ile kul arasındaki bağlılıktır.

HZ. MUHAMMED HAKKINDA[24]

1930

Hz. Muhammed'i, yüksek kişiliğine yaraşır şekilde belirtemeyen bir eser hakkında söylemiştir:

Muhammed'i bana, cezbeye tutulmuş sönük bir derviş gibi tanıttırmak gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, onun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Anlamaktan da çok uzak görünüyorlar. Cezbeye tutulmuş bir derviş, Uhud Muharebesi'nde en büyük bir komutanın yapabileceği bir plânı nasıl düşünür ve tatbik edebilir? Tarih, gerçekleri değiştiren bir sanat değil, belirten bir ilim olmalıdır. Bu küçük harpte bile askerî dehâsı kadar siyasî görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi tasvire yeltenen cahil serseriler, bizim tarih çalışmamıza katılamazlar. Muhammed, bu harp sonunda çevresindekilerin direnmelerini yenerek ve kendisinin yaralı olmasına bakmayarak, galip düşmanı takibe kalkışmamış olsaydı, bugün yeryüzünde Müslümanlık diye bir varlık görülemezdi.

HZ. MUHAMMED'İN ÖLÜMÜ VE SONRASI[25]

1930

Büyük bir inkılâp yaratan Muhammed'e karşı beslenilen sevgi, ancak onun ortaya koyduğu fikirleri, esasları korumakla tecelli etmek gerekti. Peygamber ölür ölmez düşünülecek şey, onu bir an evvel toprağa tevdi etmek değil, yaratmış olduğu inkılâbı emniyet altına almaktı. Bu da, yerine evvelâ inkılâbı kavramış en yakın bir arkadaşını geçirerek baş gösterecek

23 Kılıç Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, 1955 s. 116
24 Günaltay, Şemsettin., **Ülkü Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 100, 1945, s. 3
25 Günaltay, Şemsettin., **Ülkü Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 100, 1945, s. 4

Levent Şahverdi Arşivi

tehlikeleri önlemekle olurdu. İnkılâbı kavramış ve ona bütün varlığıyla bağlanmış böyle bir halef seçtikten sonradır ki onun defni düşünülebilirdi. O zaman, beş on akraba ile değil, bütün kendisine bağlananların iştirakiyle ve şanına lâyık bir törenle fâni nâşı ebedî istirahat yerine tevdi olunurdu... Ne Ali, ne de diğer Hâşimoğulları bunu düşünemediler. Bu hakikati o zaman ancak üç büyük insan kavramıştır: Ebubekir, Ömer ve Ebu Ubeyde. Tarih olaylarının gelişimi, Müslümanlığın bu üç büyük insanın teşebbüsleri ve azimleriyle kurtulmuş olduğunu meydana koymuştur. İnkılâbın bu üç siması, yaratıcısı kadar büyük insanlardır.

EZAN VE KURAN'IN OKUNUŞU[26]

1933

Ezan ve Kuran'ı Türklerden başka hiçbir Müslüman milleti bu kadar güzel okuyamaz. Bunlara muhteşem müzik ahengi veren Türk sanatkârlarıdır.

26 İnan, Abdülkadir., *"İki Hatıra"*, **Türk Dili Dergisi**, TDK, sayı: 74, 1957, s. 66

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK İLE İLGİLİ DİNÎ HATIRALAR (BELGELER)

DİNDAR ATATÜRK[1]

Fahrettin ALTAY

Atatürk, Türk ve Müslüman bir anadan, Türk ve Müslüman bir babadan dünyaya gelmiş, ecdadı Türk olan bir insandı. Küçük yaşta babadan yetim kalmış, annesi yanında ilk din bilgisini almıştı. Askeri okuldaki din derslerini de takip etmişti. Bu suretle yetişen bu büyük adam, kumandan olunca maddî kuvvet yanında, mânevî kuvvetin lüzumunu ve Müslümanlıkta, savaşlarda ŞEHİT olmanın manevî kuvvet bakımından değerini, görüp, anlamıştır. Hazreti Muhammed'in çok büyük bir varlık olduğunu, kendisinden çok işitmişimdir. Arabistan çöllerinde, eğitim görmemiş bir kimsenin, büyük insanlığa yükselebilmesi, ancak ona Yaradanın *Hidayet* etmesiyle olabileceği aşikârdır.

Kur'anı Kerim'de, anlaşılması güç kısımlar olmakla beraber, pek büyük hikmetler bulunduğunu takdir ederdi. Atatürk İslâmlıkta samimiyet ve müsamaha bulur, dar bir görüşü, taklitçiliği sevmezdi.

Ezanı Türkçe okutmaktan maksadı, ona anlıyarak, muhabetle tâbi olmayı temin içindi. «Hayya-les Sâlât»ın «kalkın namaza» demek olduğunu anlamayanın taklitçi ve anlıyanın samimî olduğu aşikârdır. Bunun gibi, sabah namazındaki «Esselâtü Hayrün Minel nevm» in, «namazın uykudan hayırlı olduğunu» anlıyan bir kimse, elbette uykuyu bırakıp ibadete yönel-

1 Altay, Fahrettin, **Atatürk, Din ve Lâiklik**, *"Dindar Atatürk"*, s. 127

Levent Şahverdi Arşivi

mekte samimi olur. Ezanlarda bu iki cümlenin nekadar büyük mânâsı vardır.

Atatürk'ün son hastalığında, Allah'tan şifa dilediğini yakınlarında bulunanlar söylemektedirler.

Atatürk Lâikliği kurdu diye, ona dinsizlik isnadı en büyük iftiradır. O, ahkâmın zamanla değişeceğini ve dinin siyasete karıştırılmakla çığırından çıktığını, bir takım hurafelere boğulduğunu görerek bu kararı almıştı.

Onun en büyük emeli, din adamlarımızın yalnız nakli «dinî» bilgilerle değil, «aklî», müsbet ve teknik bilgilerle birlikte rüsuha varmış olmalarını görmekti.

Ne çare ki, ömrü buna vefa etmedi. Kur'anı, Mehmet AKİF'ten tercüme etmesini istemişti. Hattâ, o zaman, şimdi isimlerini hatırlayamadığım, Akif gibi birkaç din adamına, bir İlahiyat Fakültesi için tasarı bile hazırlamalarını söylemişti. Ecelin amansız kudreti kendisini yere vurmasaydı, bunu mutlaka yapacaktı. Ben, savaş meydanlarında ve her zaman, Tanrının ulu adını ağzından düşürmediğini çok iyi bilirim. O, her mânâsile bir Müslümandı. Müslümanlığın istediği gibi dürüsttü, temizdi, iyiliği severdi, kalp kırmazdı. Memleketi için, milleti için kendini vakfetmişti. Sorarım size, bu kadar mükemmel bir insan Müslüman değil de, kimdir Müslüman. Allah'tan ona rahmet dilemek, hepimizin borcudur.

ATATÜRK'LE ON BEŞ YIL[2]
DİNÎ HATIRALAR

1. BAŞLANGIÇ

Öteden beni Atatürk'ün dine karşı güya kayıtsız kaldığını iddia eden bir takım bedbahtlar, hem bu eşsiz kahraman'ın, hem de asîl Türk milletinin mukaddes inançlarına saygısızlık göstermişlerdir.

15 yıl yanlarında bulunmanın bana verdiği hak ve selâhiyetle diyebilirim ki Atatürk, dine karşı hiç bir zaman kayıtsız kalmamış, yalnız dini istismar edenlere cephe almıştır.

---

2 Hafız Yaşar Okur., **Atatürk'le On Beş Yıl Dinî Hatıralar**, s. 9-23.,

Levent Şahverdi Arşivi

Hakikati bildirmek benim için en kudsî bir vazife olacaktır.

Bu hususta takdim edeceğim bir. kaç hâtırada bilmediklerinize ve doğruya kavuşacaksınız.

2. RAMAZANDA

Ramazanların Atam için çok büyük bir önemi vardı. Ramazan gelir gelmez incesaz heyeti Çankaya Köşküne giremezdi. Kandil geceleri de saz çaldırmazlardı. Sadece beni huzurlarına çağırır, Kur 'ân-ı Kerîmden bazı Sûreler okuturlardı. Ben okurken gözleri bir noktaya takılır, derin, bir huşu ile dinlerlerdi. Ruhan çok mütelezziz olduğu her hâlinden anlaşılırdı.

Ramazanlarda bir ay müddetle Hacı Bayram-ı Velî ve Zincirlikuyu Camilerinde şehitlerimizin ruhuna hatm-i şerif okumamı emrederlerdi. O günlerde civar kasaba ve köylerlerden gelenlerle de cami hınca hınç dolardı. Atamın emirleriyle şehitlerimizin ruhuna hediye edilen bu hatm-i şerif kıraatlarında ilâhî nağmeler Cami duvarlarında ihtizazlar yaparak dalga dalga yayılırdı. -Bu esnada cemaat huşu içinde dinler, şehit kardeşlerinin, babalarının ve dedelerinin ruhlarının istirahatı için dua ederler, sıcak göz yaşları dökerlerdi.

Büyük Atatürk bir çok vesilelerle şöyle demiştir: «Mukaddes mihrabı, cehlin elinden alıp ehlinin eline vermek zamanı gelmiştir.» Bunu dinî davranışlarına daima düstûr yapmışlardır.

O, camileri ibâdet, için olduğu kadar, düşünmek, meşveret etmek için de birer mukaddes yer olarak telâkki ederdi. Peygamberimiz Efendimizden de büyük bir takdirle bahsederlerdi. O devirler için hep: «Hazret-i Peygamberin zaman-ı saadetlerinde» diye saygı kelimeleri kullanırlardı. Ayrıca Peygamber Efendimizin dirayetli bir devlet adamı, iyi bir baş kumandan olduğunu da sık sık tekrarlarlardı.

Velhasıl, büyük Atatürk'ün Ramazanlara karşı ilgisi ve saygısı vardı. Herkesin inancına hürmet ederdi. Mâneviyata bağlı idi.

3. BAYRAM TEKBİRLERİ

1932 de Ramazanın ikinci günüydü. Atatürk'le Ankaradan Dolmabahçe Sarayına geldik. Beni huzurlarına çağırdılar: «Yaşar Bey, dediler. İstan-

Levent Şahverdi Arşivi

bul'un mümtaz hafızlarının bir listesini istiyorum. Ama bunlar musikiye de âşina olmalıdırlar.»

Listeyi hemen hazırladım. Bu listede şu isimler vardı: Hafız Sadettin Kaynak, Sultan Selimli Rıza, Beşiktaşlı Hafız Rıza, Süleymaniye Camii Baş müezzini Kemâl, Beylerbeyli Fahri, Darüttalim-i Musiki âzasından Büyük Zeki, Muallim Nuri ve Hafız Burhan Beyler... Listede ismini yazdıklarımın hepsi ertesi akşam için Dolmabahçe Sarayına davet edildi.

İstanbul'un bu belli başlı hafızları ertesi aksam Saraya geldiler. Kendilerini Bolu mebusu Cemil Bey karşıladı ve doğruca Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Beye götürdü. O ana kadar bunların niçin çağırılmış olduğunu ben de bilmiyordum. O gün anladık ki, tercüme ettirilmiş olan Bayram Tekbiri kendilerine meşk ettirilecektir.

Hafızlar ikişer ikişer oldular ve şu metin üzerinden meşke başladılar: **«Allah büyüktür Allah büyüktür.»**

Sultan Selimli Hafız Rıza Efendi bu tercümeye itiraz etti. Bolu mebusu Cemil Beye dönerek:

«—Efendim, dedi: Türkün Tanrısı vardır. Bu «Tanrı» şeklinde okunursa daha muvafık olur kanaatindeyim.»

Rıza Efendinin bu telifini Cemil Bey pek ilgi çekici bulmuş olmalı ki, arz etmek üzere hemen Atatürk'ün huzuruna girdi. Döndüğü zaman hepimizî. Gazinin yanına götürdü. Atatürk, tekbir tercümesinin sadeleştirilmesi hususunda gösterilen arzu üzerine:

«-Peki arkadaşlar, dedi: Tekbirin tercümesini okuyunuz bakalım.»

Okundu: **«Tanrı uludur, Tanrı uludur. Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Tanrı uludur, Tanrı uludur ve hamd ona mahsustur.»**

Atatürk bu tercüme şeklini çok beğendi. O gece geç vakitlere kadar huzurlarında kalındı, hep bu konu üzerinde saatler süren irşad edici direktiflerde bulundular ve hafızların ertesi akşam yine gelmelerini emrettiler.

Ertesi akşam aynı zevatla Atatürk'ün huzurlarında toplandık. Gazi, Cemil Sait Beyin Kur'ân tercümesini getirtti. Ayağa kalkıp Kur'ân-ı Kerîmi ellerine aldılar. Ceketinin önlerini iliklediler. «Fâtiha Sûresi»nin tercümesini açıp halka hitap ediyormuş gibi okudular. Bu davranışlarıyla onlara halka hitap ı san'atını öğretmiş oluyorlardı.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonra hepsine ayrı ayrı hangi camide mukabele okuduklarını sordu. Aldığı cevaplar üzerine-şu tavsiyede bulundu:

«—Arkadaşlar! Hepinizden ayrı ayrı memnun kaldım. Bu mübarek ay vesilesiyle camilerde yaptığınız mukabelenin son sahifelerini Türkçe olarak cemaate izah ediniz. Halkın dinlediği mukabelenin mânâsını anlamasında çok fayda vardır.»

Yemekten sonra huzurlarından ayrılırken bana dönerek:

«—Siz kalınız Yaşar Bey» dedi. Dr. Reşit Galip ve Kılıç Ali Beyler de orada idi. Onlara dönerek:

«—Gazeteleri haberdar ediniz, dediler. Yaşar Bey öbür gün Yere Batan Camiinde «Yasin Sûresi»nin tercümesini okuyacaktır. Camide yapılacak merasimin tanzimine sizleri memur ediyorum.»

4. YASİN SÛRESİNİN TERCÜMESİ

Atamın, Yere Batan Camiinde «Yasin Sûresi»nin tercümesini okumamı emretmesi üzerine keyfiyet matbuata aksettirilmişti.

Ertesi günü bütün sabah gazeteleri bu haberi şu başlık altında veriyorlardı: «Hafız Yaşar, bugün Yere Batan Camiinde Türkçe Kur'ân okuyacaktır.»

Bu haber İstanbul'da bomba tesiri yaptı ve taassubu gıcıkladı. Kur'ânın Arapça nâzil olduğu, tek kelimesine dokunulmayacağı gibi fısıltılar kulaktan kulağa dolaşıyordu. Nitekim aynı gün tramvayda da böyle bir konuşmaya şâhit oldum.

«—Nasıl olur, diyorlardı. Kur'ân nasıl Türkçe okunurmuş»

Halbuki gazeteler haberi yanlış aksettiriyorlardı. Ben Türkçe Kur'ân okumayacaktım. «Yasin Sûresi»ni Arapça okuyacak, Cemil Sait Beyin tercümesini de cemaate nakledecektim.

Cuma günü Yere Batan Camiine gittiğim zaman kalabalık camiden taşmış, sokakları sarmış, trafik durmuştu. Halkı yarmaklığıma imkân yoktu. Baş komiserin yardımıyla bin bir müşkülâtla içeriye girebildim. Cami de pencere içlerine kadar doluydu. Bir köşeye etrafı şallarla süslü bir kürsü konulmuştu. Etrafı da gazeteciler ve foto muhabirleriyle çevriliydi.

Cemaatin arasından kürsüye doğru ilerlemeye çalışırken dışardan kuvvetli bir korna sesi geldi Kalabalık «Gazi geliyor» diye dalgalandı.

Levent Şahverdi Arşivi

Halbuki gelenler Maarif Vekili Reşit Galip ve Kılıç Ali Beylerdi. Kürsüye Çıktım. Nefesler kesilmişti, bütün gözler bende idi. Arapça «Besmele»yi şerifi çekip arkasından yine Arapça olarak «Yasin Sûresi»ni okumaya başladım. Kur'ânı Türkçe okuyacağımı zan edenlerin gözlerindeki hayret ifadesini görüyordum. Sûreyi «Sadakallaül'azîm» diye bitirdikten sonra:

«—Vatandaşlar, diye söze başladım. On altıncı sûre olan «Yasin», seksen üçüncü Âyettir. Mekke-i Mükerremede nazil olmuştur. Şimdi size tercümesini okuyacağım:

«Müşfik ve rahîm olan Allah'ın ismiyle başlarım. Hakim olan Kur'an hakkı için kasem ederim Ya Muhammet! Sen, tariki müstakime sevk eden bir Resulsün. Kur'an sana aziz ve rahim olan Tanrı tarafından nâzil olmuştur.»

Sûreye böylece devam ederek seksen üçüncü Âyetin sonunu da şöyle okudum:

«Her şeyin hükümdar ve hâkim-i mutlakı olan Tanrıya hamdolsun. Hepiniz ona rücû' edeceksiniz.»

«Yasin» Sûresi böylece hitama erdikten sonra, Türkçe olarak şu duayı yaptım:

«Ulu Tanrım! Bu okuduğum Yâsini şeriften hâsıl olan sevabı Cenab-ı Muhammed Efendimiz Hazretlerinin ruh-i saadetlerine ulaştır Tanrım! Hak ve adâlet üzere hareket edenleri sen pâyidar eyle!

Türkiye Cumhuriyetini ilelebet payidar kıl. Türk milletini Sen muhafaza eyle. Şanlı Türk ordusunu ve onun değerli, kahraman, kumandan ve erlerini karada, denizde, havada her veçhile muzaffer kıl Yarabbi! Vatan uğrunda feda-yı can ederek şehit olan asker kardeşlerimizin ruhlarını şad eyle. Vatanımıza kem gözle bakan, düşmanlarımızı perişan eyle. Topraklarımıza bol bereket ihsan eyle. Memleketin ve milletin refahına çalışan büyüklerimizin umurlarında muvaffak bilhayr eyle Âmin.»

5. AYA SOFYA CAMİİNDEKİ BÜYÜK MEVLİD

Yere Batan Camiinde okunan Yasin tercümesinden sonra Atatürk, beni huzurlarına çağırdılar. dediler ki:

Levent Şahverdi Arşivi

«—Dinî merasim güzel olmuş, tebrik ederim. Halk büyük rağbet göstermiş. Cami küçük olduğu için fazla izdiham olmuş. Aynı merasimi Cuma günü Sultan Ahmet Camiinde de tekrarlayınız.»

Bu direktifleri üzerine gereken hazırlıklar yapıldı. Cuma günü öğle namazından bir saat evvel dokuz hafızdan mürekkep bir heyet Sultan Ahmet Camiinde toplandılar. Camiin içinde ve dışında on bin kişiden fazla cemaat vardı. Fatih Camii hatibi Hafız Şevket Efendi tarafından bir hutbe okundu. Sonra Cuma namazı kılındı ve tekbir alınmaya başlandı. Cemaati teşkil eden on bin kişi tekbire iştirâk etti. On bin hançerenin ilâhî bir vecd içinde aldığı tekbirler pek ulvî bir manzara arzediyordu.

Tekbir bittikten sonra Kur'ân-ı Kerîmin bazı Sûrelerinin Türkçe tercümeleri okundu. Mevlidi müteakip bir dua ile dinî merasim hitam buldu.

O akşam merasimin tafsilâtını Atatürk'e arz ettim. Halkın merasime karşı gösterdiği alâkadan çok memnun kaldılar. Aynı merasimin Kadir Gecesi Aya Sofya Camiinde de yapılmasını emir ettiler.

Aya Sofya Camiinde okunacak Mevlid, Türkiye'de ilk defa radyo ile yayınlanacaktı. 1932 senesi Ramazanının yirmi altıncı gecesi okunacak bu Mevlid için bütün hazırlıklar tamamlandı.

Akşam namazından sonra kapılar kapatıldı. İçerde ve dış avluda benzerine az rastlanan bir kalabalık vardı.

Ancak polisin yardımıyla müezzin mahfiline kadar gidebildik. Teravih namazını Hacı Faik Efendi kıldırdı. Namaz arasında ilâhî ve âyin-i şerif okundu. Hoparlörler camiin her, tarafına konulmuştu. Bu dinî merasim Türkiye'den ilk, defa radyo ile bütün dünyaya yayılıyordu.

Sıra Mevlide geldi. Yirmi hafızın iştirakiyle okunan Mevlid pek muhteşem ve ulvî oldu. Perde perde yükselen bu ilâhî nağmeler Aya Sofya Camiinin cidarlarından Türkiye sathına ve bütün dünyaya yayılıyordu. Cemaat sanki büyülenmiş, gaşyolmuştu. Hele muazzam cemaatin de iştirak ettiği o tekbir sadaları, insana havalanacakmış gibi bir hafiflik hissi veriyordu. Bu ulvî ve ilâhî nağmeleri Atatürk de radyosu başında dinliyorlardı.

Ertesi akşam huzuruna çağıran Atatürk bana şunları söyledi:

Levent Şahverdi Arşivi

«—Dinî merasimi radyodan takip ettim. Çok memnun ve mütehassis oldum. Arkadaşlarınız Hafız beyleri yarın akşam saraya iftara dâvet ediyorum. Kendilerini haberdar ediniz.»

Atamın bu baha biçilmez iltifatları hayatımın en büyük mânevî servetidir.

Ertesi akşam hafızlar saraya geldi. Üst katta muazzam ve mükellef bir iftar sofrası hazırlanmıştı. Atatürk de sofrada bizimle beraber iftar etmek lûtfunda bulundular. İftardan sonra hafızlara ayrı ayrı Kurân okuttular. Hepsi teker teker iltifatlarına mazhar oldular. Huzurlarından ayrılırken hafızları Ser Yâver Beyin odasına götürmekliğimi emrettiler. Orada hafızlara iki yüzer lira ihsanda bulunuldu. Sonra yine Atatürk'ün emriyle hafızlar otomobillerle evlerine kadar götürüldüler.

BENİM ATAM İMAN VE İNSANLIK ABİDESİ İDİ[3]

İsmail Hakkı Tekçe

ŞUNU evvelâ belirtmek isterim ki Atatürk, tam mânâsiyle imân ve itikat sahibi bir insandı. Yanında, Kurtuluş Savaşından itibaren ölümüne kadar beraber bulunmuş, hizmetinden bir an mahrum edilmemiş bir insanım. Ne zaman yemin etse «Vallahülâzim, Billahülâzim» derdi. Bakınız, her ikisi de rahmete kavuşmuş iki insan için, bir hatıramı yazayım, belki bunu hiç kimse bilmez, yahut yazmak istememişlerdir.

Hiç unutmam, Ulus'ta, şimdiki Merkez Bankasının olduğu yerde, çok eskiden «Fresko» adiyle bir bar açılmıştı. Sahibi, nasıl olmuşsa rahmetli Salih Bozok'u kandırmış, ortak olarak almıştı. Herhalde onun mevkiinden faydalanmayı düşünmüş olacak. Atatürk, yakınlarının asla böyle kirli işlere girmesini istemez ve tahammül edemezdi. O gözü gibi sevdiği Salih Bozok'a bizim yanımızda:

3 Tekçe, İsmail Hakkı, **Atatürk, Din ve Lâiklik**, *"Benim Atam İman ve İnsanlık Abidesi İdi."*, s. 141- 143.

Levent Şahverdi Arşivi

—Salih, Vallahülâzim senin burnunu yerlerde sürterim. Nasıl olur sen bar işletirsin, bunu kendine nasıl lâyık buldun!... diye gürlemişti. Zavallı Salih Bozok, soğuk soğuk terler dökmüş ve hemen o işi tasfiye etmek suretiyle kurtulmuştu.

Hâlâ sıcak hatıralarını taşırım. Birgün yemekte:

—Hakkı, bana yakınsın, seni Sefaretlere, Resmî yerlere, çaya davet ederler, bari sivil elbisen var mı? diye sormuştu. Hakikatte yoktu, çağırılan yerlere de gitmiyordum, gidemiyordum, sükûtumdan anladı:

—Yukarı çık, Mehmet gardrobu açsın, beğendiğin elbiseyi, ayakkabı, gömlek, kravat, şapkayı al!... Durakladım, tereddüt içindeyim.

—Haydi, haydi, çık al!... diye ısrar ettiler. Kendilerinin çok sevdiği bir berber Mehmet vardı. Bu işlere o bakardı. Beraber çıktık, iki kat elbise ile şapka aldım, hatırladığıma göre gömleklerin yakası ve ayakkabılar küçük geldi, sorunca anlattım:

—Allah, Allah! Sen benden toplumusun yani?... dediler. Sonra da, benim namıma ısmarlayın, emrini verdiler.

Yine bir akşamdı, rahmetli Şükrü Kaya'nın heyecanlı bir şekilde geldiğini görmüştüm,

—Hayır ola Beyefendi!... diye karşıladım.

—Aman Hakkı Bey, Dersim'de Demenanlı'lar ayaklanmış, arz için geldim! dedi. Ben de:

—Ben oraları çok iyi bilirim, Beyefendi, söyleyiniz, alayımla, harekâta katılayım, dedim.

Akşam yemeğine İnönü'yü de çağırmışlardı. Üçü beraber oturuyordu. Atatürk'ün beni çağırdığını söylediler. Yanlarına çıktım, işaret ederek İnönü ile aralarına oturttular. Ve bana dönerek:

—Söyle harekâta alayımla katılmak emrini aldım de, dediler, İnönü bunu duyunca şaşırdı.

—Eeee! Burası ne olacak, Cumhur Başkanlığı Muhafazasını kim deruhte edecek?... diye karşılayınca,

—Allah kerim, ona da bir çare bulunur, cevabını verdiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Birgün Abdülhak Hamid, Lüsiyen Hanım, Fazıl Ahmet Aykaç beraber oturuyorlardı. Bir mesele için beni de çağırmışlardı. O zaman -şöyle bir konuşmaya şahit oldum. Hâmid:

—Paşam, bütün Türk kadınlarının Lüsiyen[4] gibi hanını efendi, ev kadını, sadık, bilgili olmasını ne kadar isterdim, diye bir söz sarfetti. Rahmetli Atatürk, Türk kadınına bir ecnebinin üstün gösterilmesine hiç tahammül edemezdi. Birden rengi değişti:

—Fakat Beyefendi... diye gürledi. Hâmid:

—Aman Paşam, bana Beyefendi demeyiniz! deyince Ata:

—Peki ne diyeyim, dediler.

—Adam deyiniz! cevabı karşısında da:

—işte *Adam* diyemediğim için Beyefendi diyorum ya... cevabında bulundular. Çok kızmıştı, nasıl olur da Lüsiyen H. bir Türk kadınından üstün ola bilirdi? Sonra bunu bir Türk şairi nasıl söylerdi? Onun nazarında Türk kadını, bütün insanlığın en mümtaz varlığı idi. Yavuzları, Kanunîleri o doğurmamış mı idi? Hangi dünya milletlerindeki analar, Türk tarihindeki yiğitler kadar büyük ve mümtaz insan yetiştirmişti? (Allah, Allah!) diyerek, birkaç defa, sen sabır ver der gibi başını salladığını çok iyi hatırlarım. Zavallı Fazıl Ahmet Aykaç sapsarı olmuştu.

Atatürk mutekit bir insandı. Bakın, rahmetli yaveri Muzaffer Kılıç'ın anlattığı bir olayı burada nakledeyim. Büyük Taarruz sabahı, 26 Ağustosta, Kocatepe'deler. Daha topçu ateşi düşman mevzileri üstünde gürlemeye başlamamış. Mustafa Kemal, çadırından çıkıyor, ellerini göğe kaldırmış, tıpkı 1071 yılı 26 Ağustosunda, Malazgirt'te Alpaslan'ın duası gibi:

—Yarabbi! sen Türk Ordusunu muzaffer et... Türklüğün, Müslümanlığın düşman ayaklan altında, esaret zincirinde kalmasına müsaade etme!... diye dua etmiş ve M. Kılıç, gözlerinden birkaç damla yaşın süzüldüğünü görmüş.

Soy Adı çıktığı zamandı. Ben daha bir soy adı seçmemiştim. Çağırtmışlar, yanlarına gittim.

---

4 *Lüsiyen H. Belçikalı idi.*

Levent Şahverdi Arşivi

—Hakkı sen ne soy adı aldın? dediler.

—Daha bulamadım efendim! diye cevap verince de, masada duran bir kitabı istediler, verdim, işaretlenmiş kısmı göstererek:

—Oku, dediler. Burada *Tekçe* yazılı idi. Ne demek, diye sordular *Tek* bir demek, diyordum ki, *Biricik* demek Hakkı, Biricik, diye söylediler. Demek ki kendileri daha evvel düşünmüş, hazırlamış benim bu adı almamı münasip görmüşlerdi, her mânâsile vefakârdılar, çalışana sevgilerini bir an esirgediklerini görmedim. Mükâfatı ve cezayı hemen yerinde verir, ama kin tutmazlardı.

Bir gün, geç vakit, galiba saat gece 24 dü. Ben o gün Tavlaları teftiş ediyordum. Süvari hayvanlarını biraz yorgun ve bakımsız görmüştüm. Tavlaya girmek üzere idim ki, Nöbetçi Subayı koşarak geldi. Köşke çağırıldığımı söylüyordu. Gittim; yanlarında Hasan Rıza Soyak vardı.

—Neredesin Hakkı? dediler.

—Efendim çalışıyoruz! cevabını verdim.

—Biliyorum, biliyorum, Allah razı olsun, fakat fazla yorulmamalı, yorulma sonra çalışmağa birden bire darbe vurur.

—Sağ olunuz, cevabını verdim.

—Hakkı, şu senin oturduğun ev ve etrafındaki araziyi sana vermek istiyorum, onun için çağırdım, dediler. Âdeta ne diyeceğimi şaşırmıştım. Hemen:

—Sağ olunuz, hayatımın sonuna kadar bu büyük armağanı iftiharla saklayacağım! cevabını verdim.

Çok vefakârdılar, bir dikili ağacım olmadığını biliyorlardı. Herhangi maddî bir menfaat peşinde koşmadığımı yakinen gördükleri için olacak, bu kararı verdiler. Maddî menfaat için uğraşan ve çalışanları sevmezdiler. O her manâsile Müslümandı, insandı, doğru idi.

Tanrıya, sık sık şükrettiğini benim gibi duyan çoktur.

İslâmlığı hakikî mânâsı ile bilirdi. Kur'an okunmasından haz duyardı. Fakat okuyanın, mânâ ve derinliğini mutlaka bilmesini isterdi. Onun için ezanı Türkçe yapmış, Kur'anı tercüme ettirmek istemişti. Ben Tanrıdan bu büyük adama rahmetler dileyerek yazımı bitireceğim.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE DİN[5]

Atatürk devrini kötüleyenler, bir takım yalanlarla gençlerimizi zehirlemeye çalışıyor ve Atatürk'ü dinsiz göstermek istiyorlar. Atatürk'ün din görüşünü, onun kendi ağzından çıktığı şekilde yazıyoruz: "Efendiler, Tanrı birdir ve büyüktür. Kur'ân bir Kitab-ı ekmeldir. Cenab-ı Peygamber hatemül enbiyadır" (Büyük nutuk, sahife 1241). İftira ve yalan en büyük yalanlardandır. Kur'an "İftiraya Cür'et edenler, yalan söyleyenler mümin değillerdir" buyuruyor.

* * *

İzmir'den M. Özgür imzalı bir mektup aldık. Bu okuyucumuz mektubunda özet olarak diyor ki: **"Ben Atatürk'ün ölümünden on sene sonra dünyaya geldim. Atatürk'ü çok severim ve aynı zamanda dini bütün bir Müslümanım. Bazı kimseler Atatürk'ün dinsiz olduğunu, Kur'an'ı Türkçe okuttuğunu, Atatürk devrinde namaz kılan memurların işlerinden atıldıklarını, din adamlarına baskı yapıldığını, tekkelerin kapatıldığını,, Allah diyen Müslümanların zindanlarda çürütüldüklerini söylüyorlar. Yazılarınızdan Atatürk devrini yaşadığınız anlaşılıyor. Bu söylenenlerin aslı var mıdır?"**

Atatürk devrini kötüleyenler, bir takım yalanlarla gençlerimizi zehirlemeye çalışıyor ve Atatürk'ü dinsiz göstermek istiyorlar. Onlar delilsiz konuşuyor, biz vesikaları ortaya koyarak bu sözlerin yalan olduğunu ispat edeceğiz.

Atatürk'ün din görüşünü onun kendi ağzından çıktığı şekilde yazıyoruz:

"Efendiler, Tanrı birdir ve büyüktür. Kur'ân bir Kitab-ı Ekmeldir. Cenabı-ı Peygamber Hatemül Enbiyadır."[6]

Kuran'ın Türkçe Olarak Okunması:

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, milletvekillerinin huzurunda, **"Tanrı birdir ve büyüktür."** diyen, Kur'ân'ı Kitab-ı Ekmel olarak kabul

5 Demirer, Ercüment, **Din Toplum ve Kemal Atatürk**, İstanbul 1969, s. 9-13.
6 **Büyük Nutuk** s. 1241.

Levent Şahverdi Arşivi

eden, Hazret-i Muhammed'in son peygamber olduğunu söyleyen gerçek mümin Atatürk'ü dinsizlikle suçlamak Müslümanlıkla kabil-i telif değildir. İslâm dininin kurallarına göre, Tanrı birdir, Hazret-i Muhammed Tanrı'nın elçisidir diyen bir kimse mümindir.

Kur'ân'ın Türkçe olarak okunmasını da açıklayalım. Sadece bir Ramazan'a mahsus olmak üzere, Atatürk tarafından görevlendirilen ünlü hâfızlarımız bazı camilerde Kur'ân'ın evvelâ aslını ve sonra Türkçe anlamını makamla okumuşlardı. Atatürk Kur'ân'ı Türkçeleştirdi diyenlere sorarız; Kur'ân'ın aslının makamla okunmasında dinî bir sakınca görmüyorsunuz da Türkçe anlamının makamla okunmasını neden mahzurlu görüyorsunuz? Eğer Atatürk Kur'ân'ın aslının okunmasını yasaklamış ve sadece Türkçe olarak okunmasını uygulamış olsaydı, biz de bir Müslüman olarak bunu Kur'ân'a bir müdahale olarak kabul eder ve tenkid ederdik. Biz delilsiz konuşmuyoruz. Atatürk tarafından görevlendirilen ünlü hâfızlarımızdan Kur'ân bülbülü, Üstad Sayın Hâfız Zeki Çağlarman halen Levent'de oturmaktadır. Bu konuda kendilerinden daha geniş malûmat almak mümkündür.

Atatürk'ün kızkardeşi Makbule hanımla uzun yıllar komşuluk yaptık. Her yıl Ramazan ayı yaklaşınca Atatürk kız kardeşine "Makbule, Ramazan geliyor, annemize Hatim okutmayı ihmal etme" der ve Hatim okuyacak hâfıza hediye edilmek üzere bir zarf içerisinde para verirdi.

Muarızlarımıza soruyoruz: Atatürk dine, Kur'ân'a, ahiret gününe inanmamış olsaydı annesine Hatim okutur muydu?

Namaz Kılan Memurlar:

Atatürk devrinde namaz kılan memurların işlerinden atıldığı kesin olarak yalandır. Ordunun başı olan rahmetli Fevzi Çakmak, yardımcısı Orgeneral Asım Gündüz namaz kılarlardı. Atatürk devrinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Abdülhalik Renda, Cuma Namazlarını Hacı Bayram Camii'nde kılardı. Yazılarımızın doğruluğunu ispat için canlı şahit de gösterebiliriz. Çok şükür Asım Gündüz paşamız hayattadır. Kendilerinden sorabilirsiniz.

Levent Şahverdi Arşivi

Yıl 1930. Atatürk, Fevzi Çakmak'la birlikte yurt gezisine çıkıyorlar, yolculuk trenle yapılıyor. Vagonda Atatürk, Çakmak'la başbaşa vermiş memleket işlerini görüşüyorlar. Dalkavukluğu ile tanınan bir milletvekili içeri giriyor, Ata'nın kulağına gizli birseyler söylüyor, Atatürk birden kaşlarını çatıyor ve Fevzi Paşa'ya dönerek "Paşam; lûtfen beni takip ediniz, arkadaş bir haber getirdi birlikte inceleyelim" diyor.

Atatürk ve Fevzi Çakmak

Atatürk ile Çakmak Cumhurbaşkanlığı maiyyet erkânına ait vagona geçiyorlar. Atatürk vagonun kapısını hafifçe açıyor ve Fevzi Paşa'ya gösteriyor. Yüksek rütbeli bir subay vagonda kanepe üzerinde namaz kılmaktadır. Atatürk vagonun kapısını kapadıktan sonra milletvekilinin yüzüne tükürüyor ve Mareşal'a diyor ki : "Paşam, bu adamın biraz evvel kulağıma gizli bir şeyler söylediğini gördünüz. Bu adam, muhafız, kıt'asına mensup yüksek rütbeli bir subayın vagonda namaz kıldığını gammazladı. Bu adam, namaz kılmayı kendi aklınca suç görüyor. Durumu size göstermek için buraya kadar zahmet ettirdim."

Atatürk ilk istasyonda milletvekilini trenden indiriyor ve gelen devrede milletvekili seçtirmiyor. Peygamberimiz "Ölülerin kötülüklerini açıklamayınız" buyurmuşlardır. Sözünü ettiğimiz milletvekili ölmüş olduğundan ismini açıklamadık.

Bu satırların aciz yazarı Atatürk devrinde hem devlet memuru, hem de din görevlisi idi. Camilerde minberde Hutbe okur, kürsülerde dua yapardık. Neden bize baskı yapılmadı? Neden takibata uğramadık? Namaz kıldığımız için neden işimizden atılmadık? Atatürk devrinde General Kerameddin Kocaman, resmî general elbisesi ile Teşvikiye Camii'nde Kur'ân okurdu, neden emekliye sevkedilmedi?

Cumhuriyetin ilk Diyanet İşleri Başkanı rahmetli Rifat Börekçi'den defalarca dinledik. Rifat Börekçi bize şöyle söylemişti : "Ata'nın huzuruna girdiğimde beni ayakta karşılarlardı. Utanır, ezilir, büzülür, "paşam beni mahcup ediyorsunuz" dediğim zaman "din adamlarına saygı göstermek Müslümanlığın icaplarındandır buyururlardı." Atatürk, şahsî çıkarları için kutsal dinimizi siyasete âlet eden cahil din adamlarını sevmezdi."

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk devrinde vaizlerin konuşturulmadığı sözleri bir iftiradır. Geçen yıl Tanrı'nın rahmetine tevdi ettiğimiz Beşiktaşlı Hacı Cemal Hoca hakkında bir defa olsun takibat yapılmamıştır.

Tekkeler Atatürk'ün emriyle değil, kanun hükümleri gereğince kapatılmıştır. Son zamanlarda bu kutsal çatılar zikir meclisinden ayrılmış, bazı tekkeler işret, zina ve livata gibi

İslâm dininin kesin olarak haram eylediği kötü şeylere sahne olmuşlardı. Tekkeler kapatıldığı gün, arif-i billâh, gerçek mürşid, Kenan Rufaî hazretleri aynen şöyle buyurmuşlardı:

"Tekkelerin kapatılması çok isabetli oldu. Tekke şeyhlerinin bir çokları cahildi, şeyh demek mürşid demektir, cahil bir insan mürşid olamaz. Gerçek mürşid sadece tekkede değil, her yerde halkı irşad edebilir."

İftira ve yalan en büyük günahlardandır. Kur'ân "İftiraya cür'et edenler yalan söyleyenler mümin değildirler." buyuruyor. Atatürk'e dinsiz diye iftira edenler, Kur'ân'ın âyetlerini inkâr etmiş olurlar.

Ayıptır efendiler; Atatürk'e dil uzatmayınız, Atatürk devrini kötülemeyiniz. Türk ulusu Atatürk'ü tanır ve sever. Atatürk'ün gerçek bir Müslüman olduğunu vesikalarla ispat ettik.

ATATÜRK'ÜN DİNDARLIĞI[7]

Atatürk'ün dindarlığı öteden beri tartışma konusudur ve hâlâ da sürüp gitmektedir.

Atatürk'ün büyük bir isabetle tekkeleri, medreseleri kapattırması, gericilere aman vermemesi bu söylentilerin çıkmasına sebep olmaktadır.

Halbuki Atatürk dinine son derece bağlı bir insandı... İşte bunun tipik bir misâlini Sabiha Gökçen şöyle naklediyor:

"- 10-11 yaşında idim. Bursa'daki evimiz Atatürk'ün köşküne çok yakındı. Bir gün Atatürk Bursa'yı şereflendirmiş, köşkün bahçesinde dolaşıyordu, ben de her Türk vatandaşı gibi O'nu yakından görmek arzusu ile kıvranıyordum. Yine bir gün bahçede dolaştığı sırada yerimden fırladım,

7 Terzioğlu, Said Arif, Yazılmayan Yönleriyle Kemal Atatürk, İstanbul 1963, s. 88-89.

Levent Şahverdi Arşivi

ona doğru koştum. Polisler, askerler ve diğer görevliler derhal yolumu kestikler. Beni bir karış çocuğu yolundan etmeye çalıştılar. Ben ise kararlı idim. Ne olursa olsun Ata'ya yaklaşacak ve onunla konuşacaktım."

Gökçen sözlerinin bu kısmında bir an sustu, gözlerinde garip pırıltılar belirdi… yıllarca evvelin küçük Sabihası olmuştu sanki… Yine o günkü gibi cevval bir hareketle devam etti:

"-Beni yolumdan çevirenlere ağlamakla karşı koymaya çalışıyordum. Birden bir ses işittim. Bu Atatürk'ün sesi idi, (Bırakın onu! Diyordu. Bırakın gelsin!...)

Onların bırakmalarına mahal bırakmadan kollarından fırladım. Koşarak Ata'nın yanına gittim. Bir taraftan göz yaşlarımı saklamaya çalışıyor, bir taraftan da söyleyeceklerimi tasarlıyordum. Ellerine sarıldım. Atatürk sordu :

"- Çocuk, sen mektebe gidiyor musun ?"

(Atatürk, yakınlarına hep "Çocuk" diye hitap ederdi.) Harpler sebebiyle okulumu yarıda bırakmıştım. Hamim olan ağabeyime de yük olmamak arzusunda idim. Hemen cevap verdim. Ve bir yatılı okula alınmamı istedim.

Atatürk:

"- Ben seni yanıma alayım gelir misin?" diye sorunca emelim yarı yarıya tahakkuk etmişti.

"- Ağabeyime sorayım dedim." Kabul ettiler, derhal çağırtarak onunla konuştu. Anlaştılar. Böylece Ankara'ya, Çankaya'ya geldim.

Uzun zaman ayrı kaldığım okuluma yeniden başlamanın sevinci içinde memnundum. Çankaya köşkü bahçeleri içindeki eski bir seyis evi tadil edilerek okul haline getirilmişti. Köşkte çalışanların, yaverlerin ve diğer hizmetlilerin çocukları ile birlikte ben de bu okula gitmeye başladım. Her sabah erkenden kalkıp Ata'nın elini öpmem âdet haline gelmişti. Yine bir sabah Ata'nın elini öpmek üzere yanına girdim. İşleri ile meşguldü.bir süre ayakta bekledim birden, derin bir iç geçirdi ve "-Allah!" dedi

(O, bunu sık sık tekrarlardı.)

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk hakkında evvelce çok şeyler duymuştum. Bu tesirle olacak bir hayli şaşırdım. O'nun ağzından (Allah) kelimesini duymak beni şaşırtmış ve heyecanlandırmıştı.

Ata'nın yüzüne şaşkın bir şekilde bakmış olacağım ki: "- Sen dindar mısın?" diye sordu.

Ben de, derhal, hiçbir şey düşünmeden, ailemden aldığım dine terbiyesi ile iki yüzlülük yapmış olmamak için:

"- Evet dindarım," dedim ve bu cevabımı nasıl karşılayacağını anlamak için ürkek ürkek yüzüne baktım. Cevabım hoşuna gitmişti.

"- Çok iyi... Allah, büyük bir kuvvettir. Ona daima inanmak lâzımdır." dedi ve bu konuda uzun uzun izahat verdi. Ben de o zaman anladım ki, Atatürk'ün dinsizliği hakkında söylenenlerin aslı yoktur ve Ata, bütün söylenenlerin hilâfına dindar bir insandı…

KİMSE ONUN KADAR GÜZEL ALLAH DİYEMEZ[8]

Din konusunda Atatürk'ün tam anlamıyla laik olduğu söylenebilir. Kimsenin inancına karışmaz, dindar kişilere saygı gösterir, yobazlara, softalara çok kızar, din kavramının sömürülmesine izin vermezdi. Allah ve Peygamber konuları, Atatürk'ün yanında tartışma konusu yapılamazdı. Onun için dindar bir adam denemez. Bir gece sofrada Peygamber üzerine bir konu açılmıştı. Atatürk'ün dindar olmadığını bilenler, O'na yaranmak için Peygamberi küçültür şekilde konuşmalar yapılıyorlardı. Atatürk, bu konuşmalardan sıkıldığını belli etti. Elini masaya indirerek:

-"Bu bahsi kapatın... Peygamberleri küçültmek isterseniz, kendiniz küçülürsünüz." dedi.

Konuşmalarında din sorununa değindikçe ciddileşir, adeta kendine çeki düzen verirdi. Bu konuda düşüncesini açmazdı.

Cumhuriyetin ilânından sonra din ve devlet işlerini birbirinden ayrınca rahat bir nefes almıştı. Lâikliği çevresindekilere aşılamayı başarmıştı. Benim, yanında bulunduğum süre içinde hiç namaz kılmadı. Oruç da tut-

8 Granda, Cemal., Atatürk'ün Uşağı İdim. İstanbul 1973, s. 252-254.

Levent Şahverdi Arşivi

madı. Ramazanlarda içki içer, fakat Kadir Gecesi ağzına katresini koymazdı. Kadir geceleri sofra bile kurdurmazdı. Saygısı büyüktü. Bazen mevlit dinlediği de olurdu. Sofrada Hafız Yaşar Bey'in Mevlidini saygı ile dinlerdi. Mevlidin Miraç bölümünde, "Göklere çıktı Mustafa," denince gözleri yaşarırdı. O zaman hemen kolonya götürürdük, inanışı samimiydi. Bence Allah'a inanıyordu.

Öyle Allah derdi ki yalnız kalınca, O'nun gibi kimse diyemez. Herkes çekilip yapayalnız kalınca gökyüzüne bakar, kendi kendine Allah derdi. Böyle güzel "Allah" diyen yoktur.

Atatürk'e geri kafalı softalar, yobazlar "dinsiz" demişlerdi. Oysa kasıtlı olarak yapılan bu yakıştırma, düpedüz bir iftiradan başka bir şey olmamıştı.

Bir gün sofrada çevresindekilere:

-"Bana Allah'ın büyüklüğünü anlatır mısınız?" diye sordu.

Konuklar birer birer Allah'ı nasıl anlayabildiklerini anlattılar. Çoğu ipe sapa gelmez şeylerdi. Hepsini dikkatle dinleyen Atatürk:

-"Hepiniz Tanrı'yı ayrı ayrı görüyor ve büyütüyorsunuz. Anlaşılan Allah herkesin kafası kadar büyüktür," dedi.

Bir yaz akşamı Dolmabahçe Sarayı'nda kadınlı erkekli otuz kadar çağrılı vardı. Protokol Şefi Safetti Ziya Bey'in yemek masasındaki yerlerin şemasını önceden hazırladığı şekilde konuklar yerlerine oturdular. Fakat Atatürk, bu resmiliğin çabucak farkına vardı ve herkesle eşit şekilde ilgilenerek kimsenin hatır ve gönülü kalmamasına çalıştı.

Sekiz dokuz saat süren yemek sona ererken muayede salonunun büyük kapısının parmaklıkları arasından güneş doğuyordu. Eşine az rastlanan muhteşem bir manzaraydı bu. Atatürk'ün bir işaretiyle manevî kızlarından Nebile Hanım, sandalyesinin üzerine çıktı. İnce endamıyla bir heykeli andırıyordu. Başladı sabah ezanı okumaya. Ahenkli bir ses geniş salonda yankılandı.

Atatürk başını yukarı doğru kaldırmış, kendinden geçmiş bir halde ezanı dinliyordu. Biran geldi yanaklarından yaşlar süzülmeye başladı.

Levent Şahverdi Arşivi

YÛŞA HAZRETLERİNİN DERGÂHI[9]

Atatürk, Harbiye'de öğrenciyken hafta tatillerini Beykoz'da Yûşa Efendi Dergâhının şeyhine konuk gider, Şeyh de O'na ve beraber gelen öbür gençlere okulu bırakmamalarını, okuyup büyük adam olmalarını öğütlermiş.

Atatürk, bunu hiç unutmamış. Boğazdan her geçişimiz de başını Beykoz'un üztündeki Dergâha doğru çevirerek eski anılarını tazeler ve bize:

-"Eğer bize Şeyh Hazretleri okuma aşkı vermeseydi, halimiz nice olur?" der dururdu.

MEVLÂNA BÜYÜK ADAMDI[10]

Mevlevihanede akşam yemeğine davetliyiz. Yemekten sonra semaa gidildi. Binbir sanat eseriyle dolu Mevlevihanenin billur avizeli ışıkları altında gözle olmaktan çıkmış gibi görünen dervişler, âyin yerinin değirmi sahasında kollarını kanatlamışlar gibi açıp, başları üst kollarının omuz küreklerine doğru düşük, çıplak ayaklarının sessiz çevikliğiyle hem mihverî, hem mahreki yapılan hareketler neticesi entarilerinin bel kayışından aşağı kısımlarını beyaz bir şemsiye gibi şişirerek hulyalı hulyalı dönerken, üst mahfildeki kudumların tempoları içinden yükselen ney nağmeleri, bütün kubbeyi doldurduktan sonra aşağıya, fakat yalnız kulaklara değil, ruhları yıkayan mânevi bir şelâle halinde içimize dökülüyor.

Gazi de memnundu. Mevlevihaneden ayrıldıktan sonra, beni imtihan etmek isteyen tarafını saklıyarak, sanki kendisi öğrenmek istermiş gibi bir eda ile sordu.

—Bu Mevlâna nasıl adamdır?

—Pek iyi bilmiyorum amma, dedim her halde çok büyük bir adam olacak ki, musiki, raks, şiir gibi dincilerin hoş görmedikleri şeyleri tarikatine âyin ve esas yapmış. Bana yeşil kubbesinin sivriliği bile göklerden bir şey tırmalıyor gibi gelir!

---

9 Granda, Cemal., Atatürk'ün Uşağı İdim. İstanbul 1973, s. 255.
10 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 1, İstanbul 1954, s. 77-78.

Levent Şahverdi Arşivi

Neşeli neşeli gülüyor:

Ben onun ne liberal kafalı bir şair olduğunu bildiğm için huzuruna kupkuru girilmez, dedim, birkaç kadeh çekip de girdim!

—Ama efendimiz sofrada hiç içki yoktu. Gözbebekleri bütün zebercetliğiyle parlıyarak cevap veriyor:

—Siz farkında değilsiniz be çocuğum, hani ara sıra yandaki odaya girip çıkıyordum ya, işte o zaman...

Ve neden sonra, zihninde geçen düşünce silsilesinin bize son halkasını gösterir gibi söyleniyor:

—Mevlâna büyük adamdı, büyük adamdı.

İsmail Habip SEVÜK

ALLAH BİZİMLE BERABERDİR[11]

İstanbuldaki İtilâf devletleri mümessilleri Mustafa Kemal'in bulunduğu Bandırma vapurunu yakalatıp, geri çevirtmek için bir torpito göndermişler. Fakat, bu torpito aynı rotayı takip etmediği için, bizi bulamamıştı.

—Bunu öğrenince, ne demişti?

—Hiç unutmam: (Bu da Allahın bir inayeti... Allah da bizimle... Görüyorsunuz.)

ATATÜRK'ÜN DİN HAKKINDA FİKRÎ VE TELAKKÎSÎ[12]

Atatürk'ün din telâkkisini kat'î olarak pek az kimse öğrenebilmiştir. Orman Çiftliğinde, başbaşa k'aldığımız bir gün, din hakkında ne düşündüğünü sordum. Bana dedi ki:

"Din vardır ve lâzımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak, bir çok yabancı unsur, (tefsirler, hurafeler) binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilmez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üstünde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır.

---

11 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 1, İstanbul 1954, s. 208.
12 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 2, İstanbul 1954, s. 21-22.

Levent Şahverdi Arşivi

Din, bir vicdan meselesidir. Herkes, vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz din'e saygı gösteririz. Düşünüşe ve tefekküre muhalif değiliz. Biz sadece, din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamağa çalışıyor, kaste ve fiile dayanan taassupkâr hareketlerden sakınıyoruz. Mürtecilere asla fırsat vermiyeceğiz."

Asaf İlbay

HZ. MUHAMMED[13]

Bir gün kendisine sordum:

— Hazreti Muhammed hakkındaki fikriniz nedir?

Tek kelime ile cevap verdi:

—Samimîdir.

Orgeneral Fahreddin Altay

CAMİ VE ATATÜRK[14]

Mustafa Kemal Edirne'yi ziyaretinde Sinan'ın o muhteşem camiine bir müddet hayran hayran baktıktan sonra fikrini ve ihtisaslarını şu sözlerle belirtti:

—Camiler, birbirimizin yüzüne bakmak için yapılmamıştır. Camiler, itaat ve ibadet ile beraber din ve dünya için, neler yapılmak lâzım geldiğini düşünmek, yani meşveret için yapılmışlardır.

Faik TÜRKMEN

ATATÜRK'ÜN "ALLAH" HAKKINDAKİ FİKRİ[15]

Ankara'da yüksek öğretim talebelerinin tertiplediği bir çayda Atatürk gençlere hitabeler söyletiyordu. Heyecanla konuşan bir genç sözü Atatürk'e getirerek:

—Atam, dedi, sen bir Allahsın.

13 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 2, İstanbul 1954, s. 218.
14 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 3, İstanbul 1954, s. 6.
15 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 3, İstanbul 1954, s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk hiddetlendi, ayağa kalktı;

—Arkadaşlar, Allah mefhumu insan beyninin çok güç kavrayabileceği metafizik bir meseledir.

Kemal YURTSEVEN

ATATÜRK DOLMABAHÇE'DE İLK TÜRKÇE KURA'ANI NASIL OKUDU[16]

Buna söyle başlamıştı: Bir gün Dolmabahçe sarayının büyük muayede salonunda, saz takımını toplamıştı. Kanunî Mustafa; Mısırlı İbrahim, Nobar, Hâfız Kemal, Hâfız Rıza, Hâfız Fahri, hep orada idik. Atatürk, bir imtihan ve tecrübe yapmağa hazırlanmış görünüyordu. Elinde, Cemil Saidin tercümesi, Türkçe Kur'anı Kerim vardı.

Evvelâ Hâfız Kemal'e verdi, okuttu. Fakat beğenmedi:

—Ver bana... Ben okuyacağım... dedi.

Hakikaten okudu amma, hâlâ gözümün önündedir; askere kumanda eder, emirler verir gibi bir âhenk ve tavırla okudu. Bunun da farkına vardı.

Elhamı sıra ile dolaştırmağa başladı. Hâfızlara birer birer okutuyordu.

Solunda Hâfız Kemal, sağında ben vardım. Hepsi okuduktan sonra, sıra bana geldi. Hiç unutmam, Elhamı, ötekilere verdiği gibi kapalı değil, açmış, evvelden tespit ettiği anlaşılan sayfanın alt kısmını göstererek:

—Bu işaret ettiğim âyeti okuyacaksın! diye vermişti. Baktım, Nisa sûresinin 27 nci âyeti... Okumağa başladım:

"Validelerinizi, kızlarınızı, hemşirelerinizi ve birader veya hemşirelerinizin kızlarını, süt ninelerinizi, süt hemşirelerinizi, kadınlarınızın validelerini, tahtı nikâhınızda bulunmuş kadınların vesâyetinize verilmiş kızların tahtı nikâha almak size haramdır. Yalnız birlikte yatmadığınız kadınların kızlarını almakta hiç bir günâh yoktur. Kendi oğullarınızın zevcelerini ve iki hemşireyi nikâh etmeyiniz. Lâkin bir emri vâki olmuş ise, Allah gafur ve rahimdir."

Sadettin Kaynak

16 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 3, İstanbul 1954, s. 157-158.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK KUR'ANIN YANLIŞ TERCÜMESİNİ NASIL ANLAMIŞTI?[17]

Atatürk, bu son cümleye:

—Bu hezeyandır... Böyle şey olmaz!» diye, hiddetle itiraz etti. Haklı idi. Ben de okurken, bunda bir yanlışlık olduğunu hissetmiş, fakat kitaba göre harfi harfine okumak mecburiyetinde kalmıştım. Hemen ayağa kalktım:

—Paşam, bu tercüme yanlıştır, Kur'an böyle değildir! Dedim.

—İspat et... Yanlış olduğunu! dedi. Cevap verdim:

—Kur'andaki aslı; (İki kız kardeşi cemetmek haramdır.)

—Yaaa!...diye hayretle yüzüme bakışından da belli idi ki, Atatürk bu tercümenin sakat olduğunu bilmiyordu. Bunun üzerine; bu yanlışlığın sebebinin, bu tercümenin Kur'anın aslından değil, Fransızca'sından tercüme edilmiş olduğu anlaşıldı ve yarım saat bu tercüme yanlışlığını münakaşa ettik. Fakat, okuyuşumu beğenmişti.

Ertesi akşam yalnız beni çağırdı. Yanında îsmet Paşadan başka kimse yoktu. Beni, yine ortalarına oturttular. Atatürk:

—Dün akşam söylediğini, tekrar et... Buyurdu.

Yanlışlık meselesini anlattım. Arkamı sıvayarak: (—Aferin... Hakikaten hafızmışsın!) diye iltifatta bulundu. Meğer, Kur'anın aslı ile diğer kitapları tetkik ederek, karşılaştırmış, yanlışlığı o da tespit etmiş...

—Bu tercümeyi bırakalım... Mehmet Akif'in tercümesini alalım. Diyordu amma, bütün aramalara rağmen, Akif'in Mısırda bulunan tercümesi bir türlü ele geçirilemedi. Bir müddet sonra, Mısıra gittiğim zaman, Akif'in de, herhangi bir yanlışlığa düşmek ihtimalini düşünerek, tercümesini yakmış olduğunu öğrendim.

Sadettin Kaynak

OKUNAN İLK TÜRKÇE HUTBENİN HİKAYESİ[18]

Türkçe Kur'anın, anlattığım bu tecrübesinden sonra, Fatih camiinde, ilk defa Türkçe Kur'an okudum. Bunu müteakip, Türkçe hutbeye sıra gelmişti.

17 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 3, İstanbul 1954, s. 159.
18 Banoğlu, Niyazi Ahmet., **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt 3, İstanbul 1954, s. 160.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk:

Haydi bakalım... Türkçe hutbeyi de Süleymaniye camiinde mukabele oku!. Amma, okuyacağını evvelâ tertip et, bir göreyim.. Dedi. Yazdım, verdim. Beğendi. Fakat:

—Paşam, bende hitabet kabiliyeti yok. Bu başka iş, hafızlığa benzemez... Dedim.

—Zarar yok... Bir tecrübe edelim... Buyurdu.

Bunun üzerine, tekrar sordum:

—Hutbeye çıkarken sarık saracak mıyım?

—Hayır, sarığı bırak... Benim gibi, baş açık ve fıraklı!...

Ne diyeyim, inkılâp yapılıyor, peki! dedim. O gün, hıncahınç dolan Süleymaniye camiinde cemaat arasına karışmış yüz elli de sivil polis vardı.

Bu tedbirin isabetli olduğu da çok geçmeden anlaşıldı.

Ben Türkçe hutbeyi okur okumaz, kalabalık arasından, bilâhare Arap olduğu anlaşılan biri, sesini yükselterek

Bu namaz, olmadı!... diye bağırdı.

Fakat, çok şükür, itiraz eden yalnız bu Arap'tı.

Sadettin Kaynak

Levent Şahverdi Arşivi

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ATATÜRK VE DİN ADAMLARI

Dr. Recep ÇELİK

GİRİŞ

Osmanlılar'da Din Adamlarının Mevkii ve Önemi

Osmanlılar'da din adamları (ulema), gerek devletin kuruluşu ve gerekse daha sonraki dönemlerde devlet yapısı içerisinde ve sosyal gruplar arasında temel direklerden biri olarak en güvenilir zümreyi meydana getirmiştir. Ulema tabakası müderris, müftü, kadı, hatip, imam, müezzin vb. olarak müslüman halkla sürekli yakın ilişki kurma fırsatına sahipti. Bu yüzden onların tavrı, toplumdaki genel anlayışı etkileyebilmekteydi. Ulemanın toplum üzerindeki otoritesinin ve siyasî gücünün üç temel kaynağı vardı: İslâm dinini en iyi bilen kişiler olduklarının halk tarafından kabulü bunların ilki ve en önemlisiydi. İkincisi, ulema arasındaki ittifaktı. Bu ittifak onların bilinçli bir sosyal grup olarak anlaşılabilir olmasını sağlıyordu. Üçüncüsü ise, halkın desteğiydi.

Osmanlı sultanları daha ilk dönemlerden itibaren alperenlere, ahi şeyhlerine ve ulemaya dindarlıklarının bir göstergesi olarak teveccüh gösterirken, sonraki padişahlar da gerek tarikat erbabına gerekse hocalara ve diğer ulemaya hürmet etmişlerdi. Padişahlara adil olmaları konusunda yol gösterici ve uyarıcı olan ulema, "biat" ve "kılıç kuşanma" merasimlerinde oynadıkları rol ile de padişahların gücünün meşrulaştırıcısı olmuştur. Padişahlar her zaman için davranışlarını dinî bakımdan haklılaştırmak için büyük titizlik göstermişlerdir. Devletin gelişme döneminde padişahlar düşmanla savaşmak için çoğu zaman şeyhülislâmdan fetva vermelerini taleb etmişlerdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Ulemanın devlet kurumları içinde ve toplum karşısındaki görevleri, iyiliği emredip kötülüklere engel olmak, dinin hükümlerini herkese bildirmek, din ilmini öğretmek, insanları ibadete teşvik etmek... idi[1]. Bu noktada ulemanın fonksiyonu manevî idi.

Osmanlı Devleti'nde ulema mensuplarının belirli bir mevkii vardı. Ulema sultana bağlı olmakla birlikte, dinin tatbikçisi ve koruyucusu olarak padişahın yanında, hatta üzerinde bir statüye sahipti. Çünkü ulema hem padişahın emir ve fermanlarını hem de devlet tarafından yürütülen bütün işlerin dine uygun olup olmadığını gözetmekle yükümlü idi[2].

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ulemanın saygınlığının daha da arttığı bilinmektedir. Bu dönemde sultan "İslâm Birliği" siyasetini sağlamaya yönelik gayretlerinde din adamlarına önem vermiş ve onlardan yararlanmıştır. Genellikle bilgisiz ve atasından duyup gördüğü ile yetinen Osmanlı taşra halkını İslâmiyet hakkında aydınlatıp din ve devlete sevgi ve bağlılıklarını kazanmada imam, vaiz, hatip gibi din görevlileri ön planda yer almışlardır. Din adamları bu devirde halk üzerinde çok etkili imaj bırakmışlardır.

Osmanlı toplumunun etkili unsurlarından olan tarikatlara büyük önem veren II. Abdülhamid devletin sınır bölgelerindeki müslüman vilayetlerinde nüfuz sahibi olmak istemiştir. Bu maksatla, daha iktidarının ilk yıllarında onları harekete geçirmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıktığı günlerde tarikat şeyhlerine birer emir göndererek her gün bir tekkede toplanmalarını, müslüman ordusunun zaferi ve din düşmanlarının yenilmesi için dua edip halkı motive etmelerini istemişti. Sultan tekkeleri sadece savaş zamanında devreye sokmamış, onlarla savaş sonrası da yakın ilişkiler kurarak onların her türlü ihtiyaçlarını karşılamıştır. Padişah bu çalışmalarıyla din bağlarını güçlendirip en azından müslüman nüfusu muhafaza etmek istemiştir. Nitekim bunda da ulemayla yapılan işbirliği etkili olmuştur[3].

---

1 Osman Özkul, **III. Selim Döneminde Osmanlı Uleması ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 24-27.

2 Osman Özkul, **a.g.t.,** s. 34-36.

3 Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği,** İstanbul, 1992, s. 217-223.

Levent Şahverdi Arşivi

İttihad ve Terakki döneminde yine ulemanın toplumun birçok kesiminde etkili olduğunu görülmektedir. Hükümetin ansızın Balkan Savaşı'na girmesi ve savaş şartlarının ortaya çıkmasıyla ulemaya duyulan ihtiyaç bir kat daha artmıştır[4]. Yine Balkan Savaşlarında cami kürsülerinden vaazlarıyla halkı savaşa teşvik eden birçok din alimi vardı. Bunlardan birisi de Fatih ve Süleymaniye Camilerinde ateşli vaazlarda bulunan millî şairimiz Mehmet Akif Ersoy'du[5].

Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde bu kez de ulemayı en önde ve en ileride görmekteyiz. Bilhassa çok kanlı geçen Çanakkale Savaşlarında ulema yine ön saflarda halkı düşmanla savaşmaya teşvik etmiştir. Bu hususu Fransız-İngiliz Kara Kuvvetleri Başkomutanı General Hamilton hatıratında şöyle belirtmektedir:

"Her taarruzdan evvel başlayan genel bombardıman sırasında imamlar ya da taburdaki din adamları, erlerini çevrelerinde topluyor, onlara dinî telkinlerde bulunuyor, ölürseniz "şehit", kalırsanız "gazi" olursunuz. Allah, Muhammed aşkına dövüşün, diyorlardı. Erlerin cevabı bir koro halinde, ama gözleri şevk ile dolu olarak 'İnşaallah efendim!' oluyordu"[6].

İslâm dünyasının parçalanmasını önlemek ve İslâm birliğini güçlendirmek için 1918 yılı başlarında çeşitli İslâm ülkelerinden din adamları İstanbul'a davet edildi. Amaç, müslüman ülkelerin tek tek dolaşılarak bozulmaya yüz tutan bu birliğin Osmanlı Hilâfeti etrafında yeniden kurulmasını temin idi. Çünkü harb yıllarında Osmanlı Devleti mücadeleyi bir "Cihad-ı Mukaddes" olarak kabul etmişti. Bu yolla çağrılanlardan biri de Trablusgarp merkezli Senûsilik hareketinin lideri Şeyh Seyyid Ahmet eş-Şerif Senusî idi[7].

---

4 Pierre Loti'nin ifadesiyle genç çocuklar okullarını bırakarak askere yazılıyorlar, kendilerini ölümün kucağına atmak için Çatalca'ya koşuyorlar, imamlar en önde cepheye koşuyor ve eli silah tutabilen ihtiyarlar da onların peşinden gidiyorlardı... Bkz. Pierre Loti, **Can Çekişen Türkiye 1914** (Haz: Fikret Şakoğlu), İstanbul 1973, s. 62.

5 Hasan Boşnakoğlu, **İstiklâl Marşı Şairimizin İstiklâl Harbindeki Vaazları**, İstanbul, 1981, s. 15-25.

6 General Ian Hamilton, **Gelibolu Günlüğü (**Çev: Osman Öndeş), İstanbul 1972, s. 299.

7 Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1969, s. 182, 226-227,476; Enver Behnan Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul 1964, s. 447.

Levent Şahverdi Arşivi

Pek çok din adamı, cami kürsülerinde ve meydanlarda düzenlenen mitinglerde, bizzat kurdukları veya içerisinde bulundukları cemiyetlerde, hatta cephelerde halka rehberlik etmişlerdir. Bu hususta hiç çekinmeden mallarını sarf edenler olduğu gibi bir kısmı da şehit olmuştur. Ayrıca, tekâlif-i milliye emirleri içerisinde de yer alan bu şahıslar, Millî Mücadele'nin lokomotifi olan T.B.M.M'nin açılışı ve çalışmasında da hazır bulunmuşlar, hatta Anadolu'da çıkarılmaya çalışılan isyan hareketlerinin bastırılmasında önemli görevler üstlenerek irşat heyetlerinde yer almışlardır.

Genel olarak Osmanlılar'da din adamlarının mevki ve önemini bu şekilde verdikten sonra, şimdi asıl konumuz olan Millî Mücadele dönemine dönelim.

I- MUSTAFA KEMAL PAŞA'YI ANADOLU'DA İLK KARŞILAYAN DİN ADAMLARI

1- Samsun'a Uzanan Yol

Ülkenin kurtarılması görevini üstlenen Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktığı andan itibaren halkın tabii liderleri konumundaki din adamlarından büyük destek görmüştür. Bu destek Samsun Rıhtımı'nda kendisini ilk karşılayan Mavnacılar Kâhyası ve Samsun Vilayet Meclisi Üyesi Molla Hacı Dursun Efendi ile başlamış; Havza'da Sıtkı Hoca, Rifai Şeyhi Ali Baba; Erzurum ve Sivas yolunda ise Şeyh Fevzi Efendi ile sürmüştür.

2- Havza'ya Geliş ve İlk Miting

Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geldiğinde kendisini Kaymakam Fahri Bey, Belediye Başkanı İbrahim Bey, Tatarağasızâde Eyüp Bey, ulemadan Hacı İmam Mustafa Efendi, Mahmutzâde Bayram Efendi, Kadızâde Hakkı Efendi, Saatzâde İbrahim Efendi, Zübeyirzâde Fuat Bey karşılamışlar ve onu Ali Baba'nın Mesudiye Oteli'ne yerleştirmişlerdir[8].

---

8 Şapolyo, **Kemal Atatürk**, s. 315; **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 12, 17 Mayıs 1962, s. 358; **Dün ve Bugün**, sayı 29, c. II, 18 Mayıs 1956, s. 4; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 34; Turhan Toker, "*Atatürk'ün Havza'da Bilinmeyen Hatıraları*", **Tarih Dünyası**, c. III, sayı 24, 1 Eylül 1951, s. 1000; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 41-42.

Levent Şahverdi Arşivi

Paşa, buradaki faaliyetleri esnasında Havza ileri gelenlerine millî Teşkilat kurulması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Bunun üzerine Havza ileri gelenleri 28 Mayıs gecesi başlarında ulemadan Hacı İmam Mustafa Efendi olduğu halde Belediye Başkanı İbrahim Bey'in evinde toplanarak ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Cemiyetin kurulduğunu duyan Mustafa Kemal Paşa çok memnun olmuş ve bu haberin uzak-yakın her yere duyurulmasını emretmiştir[9].

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa 6 Haziran 1919'da Yörgüçzâde Mustafa Bey Camii'nde İzmir şehitleri için bir mevlit okutulmasını, sözü dinlenir bir din adamının halka silahlanmak lâzım geldiğinden bahsetmesini söylemiş, mevlit bittikten sonra da dışarıda fişenkler atılarak işaret verilmesini, böylece halkın camilerinden ellerinde bayraklar olduğu halde tekbir getirerek alayla çıkıp miting yerinde toplanmasını tavsiye etmiştir. Miting yeri olarak, kaldığı otel ile belediye binası arasındaki alan uygun görülmüştür[10]. Nihayet 6 Haziran günü Cuma namazından sonra mevlit okunmuş ve yapılan konuşmalarda İzmir'in de işgali hatırlatılarak halk heyecana getirilmiştir.

Her yönüyle mükemmel olarak yapılan bu mitingde, Havza'nın en meşhur alimi ve en muteber şahsiyeti olan Sıtkı Hoca'nın bulunmayışı büyük bir eksiklik olmuştur. Söz konusu durum Mustafa Kemal Paşa'yı da üzmüştür. Gerçekten de mitingdeki kalabalığın her ne kadar beklenilenin üzerinde olmasına rağmen, ahalinin en çok değer verdiği ve sözünden dışarı çıkmayacağı Sıtkı Hoca gibi bir din aliminin bu mitinge katılmaması anlaşılacak gibi değildi. Mitingin coşkulu bir biçimde icra edilmesine rağ-

9 Şapolyo, **Kemal Atatürk**, s. 315; Sarıhan, **a.g.e.,** c. I, s. 283; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 40; **Dün ve Bugün**, c. II, sayı 29, 18 Mayıs 1956, s. 5; Turhan Toker, *"Atatürk'ün Havza'da Bilinmeyen Hatıraları"*, **Tarih Dünyası**, c. III, sayı 24, 1 Eylül 1951, s. 1001; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 46.

10 Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 40; **Dün ve Bugün**, c. II, sayı 29, 28 Mayıs 1956, s. 5; **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 12, 18 Mayıs 1962, s. 358; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

men Sıtkı Hoca'nın bulunmayışından dolayı halkın hoşnutsuzluğu dikkatlerden kaçmamıştır[11].

Bu arada mitinge gelemeyen Sıtkı Hoca ile irtibat kurularak yeni bir miting yapılacağından bahsedilmiş ve kendisinin bu mitingte hazır bulunması istenmiştir[12]. Gerçekten de ikinci miting aynı meydanda artan bir coşkuyla yenilenmiştir. O gün şehir halkı merkezde toplanıp Cuma namazını Yörgüçzâde Mustafa Bey ve İcadiye ve Medrese Camilerinde kıldıktan sonra toplanıp ellerinde bayrak ve sancaklar olduğu halde ilâhiler söyleyerek meydana gelmişlerdir. Sıtkı Hoca kendisinin varlığından ötürü daha da şevke gelen halka şu konuşmayı yapmıştır:

> "Ey cemaat, düşmana karşı koymak için elde sopa lâzımdır. En gücü yetmeyen, en fakir müslüman ve Türk bile bugünden tezi yok, birer sopa olsun edinmelidir. Buna da iktidarım yok diyebilen kimse var mı? Varsa, o da evindeki kazmayı, keseri, bıçağı, o da yoksa yumruğunu hazırlasın. Artık zamanı gelmiştir. Hazreti Allah da, Peygamber efendimiz de böyle emrediyor".

Sıtkı Hoca'nın konuşması bittikten sonra ilk mitingde bulunamayan, Havza'nın Girem köyünde çiftçilik yapan ve aynı zamanda köy imamı olan -sonraki dönemlerde Havza müftüsü- Hacı Bayramzâde'nin güzel bir duası ve tekbir sesleri ile miting son bulmuştur. Bu mitingden Mustafa

---

11 Şapolyo, **Kemal Atatürk**, s. 315; **Millet**, c. VII, sayı 171, 19 Mayıs 1949, s. 9; **Dün ve Bugün**, c. II, sayı 29, 18 Mayıs 1956, s. 5; **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 12, 17 Mayıs 1962, s. 358-359; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 40-41; Turhan Toker, *"Atatürk'ün Havza'da Bilinmeyen Hatıraları"*, **Tarih Dünyası**, c. III, sayı 24, 1 Eylül 1951, s. 1001-1002; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 52-53.

12 Sıtkı Hoca, kendisi hakkında "korkusundan gelemedi" sayiasini duyunca beyninden vurulmusa dönmüs ve cübbesini sirtina takarak hemen Havza'ya kosmus: "Ben korkak adam degilim, neler emrediyorsaniz yapmaya hazirim ve derhal yapayim" demistir. Bunun üzerine kendisine cuma günü yeni bir miting yapilacagi ve orada kendisinin çikip halka hitap etmesi gerekliligi belirtildikten sonra Sıtkı Hoca da: "Hazirim" cevabini vermistir. Bkz. **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 12, 17 Mayıs 1962, s. 359.

Levent Şahverdi Arşivi

Kemal Paşa çok memnun kalmış ve hocayı tebrik ederek: "Benim burada vazifem tamam oldu." sözleriyle aynı gün Amasya'ya hareket etmiştir[13].

Millî Mücadele tarihinin söz konusu bu ilk mitinginin bir Cuma günü yapılması, katılanların tamamının Cuma cemaati olması ve üstelik iki kez haftanın aynı günü ve aynı vaktin seçilmesi bir rastlantı olmayıp bilakis plânlı ve programlı bir siyasetin eseridir. Bu gelişme, Millî Mücadele'nin halkla birlikte yürüdüğünü ve halkla kaynaşacak duygularla geliştirildiğini göstermektedir. Ayrıca ilk mitingde oldukça kalabalık bir kitlenin bulunmasına rağmen sırf Sıtkı Hoca gibi ulemadan bir zatın bulunmamasından dolayı mitingin tekrarlanması da din adamlarının Millî Mücadele'de ne kadar önemli bir mevkide bulunduklarını belgelemektedir. Nitekim Sıtkı Hoca'nın mitingde kullandığı ifade ve simgeler son derece dikkat çekicidir: "Artık zamanı gelmiştir, Allah da, Peygamber efendimiz de böyle emrediyor." sözleri söz konusu mücadelede ön plana çıkartılan değerleri açıkça ortaya koymaktadır.

3- Amasya'ya Davet

Din adamlarının toplum üzerindeki etkisinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktığı andan itibaren her gittiği yerde öncelikle onlarla görüşüp fikirlerini almıştır. Buna karşılık, Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamaya gelenlerin ön saflarında din adamları yer almış ve beldeleri adına ona "Hoşgeldiniz!" demişlerdir. Zaten Mustafa Kemal Paşa da gittiği ya da irtibat kurduğu beldelerin birçoğunda nüfuzlarından ve güvenilirliklerinden emin olduğu din adamları ile temasa geçmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat faaliyet gösterdiği alanlardan biri de Amasya'dır. Havza'da iken İzmir'in işgaline karşı beldelerde millî teşkilat kurulması ve mitingler yapılması yönünde vilayet ve mutasarrıflıklara tamim gönderilirken Amasya için muhatap olarak Müftü Hacı Hafız Tevfik Efendi tercih edilmiştir. Müftü Efendi aldığı tamime cevap olarak:

---

13 Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 61-63; **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 12, 17 Mayıs 1962, s. 359; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 43-45; Turhan Toker, *"Atatürk'ün Havza'da Bilinmeyen Hatıraları"*, **Tarih Dünyası**, c. III, sayı 24, 1 Eylül 1951, s. 1002.

Levent Şahverdi Arşivi

> "Amasya halkı, müdafaa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücadele edenleri bağrına basmakla müftehir olacaktır."

şeklinde veciz bir telgraf göndermiştir[14]. Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin daveti ve Amasya halkının kendisini "bağırlarına basacaklarını" bildirmeleri Mustafa Kemal Paşa için büyük önem taşıyordu. Öte yandan davet, Amasyalılarca en çok sevilip sayılan, sözü dinlenen bir din adamı tarafından yapılmaktaydı.

Mustafa Kemal Paşa, Havza'dan Amasya'ya gelmeden evvel halkın ileri gelenlerinden güvenilir birkaç kişi ile görüşüp yöre ve çevresi hakkında bilgi toplamak istemiştir. Bu istek doğrultusunda Komiser İsmail Efendi başkanlığında toplanan bir heyet, Havza'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Sonuçta Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi'ye: "...Yakında Amasya'dayız." şeklinde cevap verilmiştir[15].

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya geleceği haberinin şehre ulaşması üzerine, hazırlıklara başlanmıştır. Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Hüsrev Bey Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'da karşılanmasını şöyle anlatmaktadır:

> "12 Haziran 1919 günü karargâhımızla beraber Amasya'ya hareket ederken, Ali Fuat Paşa'ya, Refet Bey'e, Rauf Bey'e Amasya'da randevu verdik. Yolculuğumuz, yol boyunca büyük ve gönülden karşılama içinde geçiyordu. Âdetâ başka bir havaya girmiştik. Sonra öğrendik ki, Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi, güzergâhımızdaki yerlerin müftü, vaiz, imam ve eşrafına lâyıkıyla karşılanıp ağırlanmamızı bildirmiş. Bu gönülden ve coşkun karşılama Amasya'da aynen

14 Hüseyin Menç, **Millî Mücadele'nin İlk Kıvılcımı**, Amasya 1983, s. 5.

15 İzmir'in işgali Amasya halkı üzerinde büyük tesir uyandırmştır. Bu üzücü hadiseyi protesto etmek için çeşitli faaliyetlere girişmişlerdir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919 tarihinde Havza'dan gönderdiği tamim Amasya'ya ulaşmıştır. Tamim üzerine mutasarrıf memleketin ileri gelenleriyle bir toplantı yapmıştır. Bilâhare halk durumdan haberdar edilmiştir. Bir tel'in mitingi yapılması kararlaştırılmaştır. Fakat, Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya geleceği öğrenilince karşılama töreni için hazırlıklar başlamıştır. Bkz. Demiray, **a.g.e.**, s. 134-135.

Levent Şahverdi Arşivi

> vuku buldu. Başlarında Müftü Efendi'nin bulunduğu ve birçoğu din adamı olan beldenin mümtaz heyeti[16] Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekileri şehrin dışında karşıladı. Saraydüzü'ndeki bu merasim Paşa'nın gözlerini yaşarttı. Müftü Efendi, itimad telkin eden çehresiyle ilerleyerek Paşa'ya yüksek sadâ ile: 'Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun!' dedi".

Millî Mücadele'de ilk defa bütün bir şehir, safhalarını öğrenme ihtiyacı duymadan, çetinliği daha başından belli olan kurtuluş mücadelesinin bayrağını açma kararındaki bir evladının safına katılıyor ve bunu bir din adamının rehberliği, delaleti ve öncülüğü ile yerine getiriyordu. Mustafa Kemal Paşa daha sonra şu tespitlerde bulunacaktır:

> "Geldiğimizde bizi karşılayanlar arasında sağ taraftaki Amasya müftüsünü gördünüz. Akşam yediğimiz iftar yemeği de evinden geldi. Samsun'a çıktığımdan beri mahallî din adamları, düşünce ve gayelerimize kalplerini ve imkânlarını açtılar. Halk da onlara inanıyor, bu bizim manevî terkibimiz[17]".

Özetle, Amasya halkı Müftü Hacı Tevfik Efendi önderliğinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını parlak törenlerle karşılamış, bağırlarına basmıştır. Bu arada Millî Mücadele önderleri Amasya'da kaldıkları süre içerisinde hiçbir sıkıntı ve müşkilatla karşılaşmamışlar, faaliyetlerinde büyük bir rahatlık içinde hareket etmişlerdir.

---

16 Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 68-69. Müftü Hacı Tevfik Efendi'den baska heyette şu şahıslar bulunuyordu: Abdurrahman Kâmil Efendi (Vaiz), Topçuzâde Mustafa Bey (Belediye Başkanı), Hoca Bahaeddin Efendi, Şeyh Cemalettin Efendi, Harputîzâde Hasan Efendi, Eytam Müdürü Ali Efendi, Hacı Mahmutzâde Mehmet Efendi, Melekzâde Süleyman Efendi, Kahvecizâde Mehmet Efendi, Veysibeyzâde Sıtkı Bey, Seyfizâde Ragıp Efendi, Arpacızâde Hürrem Bey, Topçuzâde Hilmi Bey, Ali Himmet Bey, Yumukzâde Mehmet Ragıp Bey, Yumukzâde Hamdi Efendi, İsmail Hakkı Paşa, Yörgüçzâde Rasim Efendi, PTT Memuru Abdurrahman Rahmi Efendi. Bkz. Kutay, **Manevî Mimarlar**, s. 281.

17 Kutay, aynı yerler.

Levent Şahverdi Arşivi

4- Mücadelenin ilk temeli ve Abdurrahman Kâmil Efendi

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya ilk gelişinde, onu karşılayanlar arasında Abdurrahman Kâmil Efendi[18] de bulunuyordu. O, görünüş ve bilgisiyle Paşa'nın hemen dikkatini çekmişti. Daha önce de değinildiği üzere Mustafa Kemal Paşa, Amasya'ya ilk teşriflerinde (12 Haziran 1919) hükümet konağında bir konuşma yapmış, ülkenin içinde bulunduğu durumu ve alınması gerekli önlemleri açıklamıştı. Konuşma sırasında hazır bulunan Abdurrahman Kâmil Efendi, Mustafa Kemal Paşa'yı sevmiş ve fikirlerini hemen benimsemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında Arapça ve Farsça kelimeleri yerinde ve yanlışsız kullanması Abdurrahman Kâmil Efendi'yi şaşırtmış, hatta hayretini saklayamayarak: "Bu paşa, başka paşa. Bu paşa, bildiğimiz paşalardan değil!" demiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa da görüşlerini benimsediğini gördüğü Hoca Efendi'ye özel bir ilgi göstermiştir[19].

Heyet ikâmet etmek üzere Saraydüzü Kışlası'na hareket etmiştir. Müftü Tevfik Efendi, Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi, Komiser İsmail Bey, Komiser Muavini Osman Efendi ve Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Cemil Cahit Bey'in de hazır bulunduğu kışlada toplanan mecliste bir müddet daha ülke meseleleri konuşulmuştur. Konuşmaların sürdüğü sırada Mustafa Kemal Paşa ile Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi arasında geçen şu tarihî konuşma Millî Mücadele haketinin hangi şartlar altında ve nasıl yaptığını ortaya koyması bakımından önem arzetmektedir:

Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kâmil Efendi, ertesi günkü Cuma vaazı için hazırlık yapması gerektiğini söyleyerek müsaade istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ayağa kalkarak:

> "Yanınıza bir adam katayım, karanlıktır."
>
> der. Hoca Kâmil Efendi:
>
> "Gözlerinizin ışığı beni götürür Paşam..."
>
> cevabını verir. Mustafa Kemal Paşa biraz düşün-

18 Bkz. Nafiz Yetkin, "Hatıralarım", **Kale Aylık Siyasi Dergi**, Yıl 1, sayı 6, s. 8; Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 36-37.

19 Aynı yer.

Levent Şahverdi Arşivi

celi, biraz da gelecek endişesi yüzünde okunur bir halde:

"Baba! Bu işte muvaffak olmak da var, olmamak da... İnşaallah muvaffak olacağız. Eğer olamazsak bizi asarlar, kelle gider, ne dersin?" diye sorunca, gitmek üzere olan Hoca Kâmil Efendi:

"Oğul! Sen ki genç yaşta başını vatan millet uğruna feda etmişsin, benim bu ihtiyar kelleyi de koy, senin uğruna feda olsun!"

diyerek Mustafa Kemal Paşa'yı teskin eder...

Mustafa Kemal Paşa, bu cevaptan son derece memnun kalmıştır[20].

Mustafa Kemal Paşa 13 Haziran 1919 Cuma günü namazdan önce Amasyalılar'a vatanın içinde bulunduğu durumu anlattırmak üzere Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi'ye haber göndermiştir. Mesajı alan Hoca Efendi: "Başım, gözüm üstüne!" cevabını vererek hemen hazırlanıp yaşlı haline rağmen camiye koşmuştur[21].

Cuma namazını Amasyalılarla birlikte kılmak ve halkın eğilim ve tepkilerini yakından görmek için refakatindekilerle birlikte Mustafa Kemal Paşa da Sultan Bayezid Camii'ne gelmiştir[22]. Avluda beklendiği bir sırada Mustafa Kemal Paşa'nın: "Baba, hazırlandın mı?" sorusuna Kâmil Efendi: "Tamamdır oğul, tamamdır." cevabını vermiştir.

Müftü Tevfik Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden evvel camiye girmesi için yol göstermiştir. O, bu davranışıyla paşaya ve yüklenmiş olduğu vazifeye ne kadar önem verdiğini açıkça göstermiş oluyordu. Cuma namazından önce kürsüye çıkan Abdurrahman Kâmil Efendi, camide bulunanlara şu tarihî hitabette bulunmuştur:

"Ey insanlar!

Allah Teala, *Kur'ân-ı Kerim*'inde: "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz. Umulur ki Allah

20 Nafiz Yetkin'in Hatıratından nakl. Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 36-37.

21 Hüseyin Menç, **Millî Mücadele'nin İlk Kıvılcımı**, Amasya 1983, s. 7; a. mlf., **Amasya**, s. 37.

22 Bayar, **Ben de Yazdım**, c. VIII, s. 2595.

Levent Şahverdi Arşivi

bütün günahları affeder. O, esirgeyendir, bağışlayandır."[23] buyuruyor.

Türk milletinin, Türk hâkimiyetinin artık hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Madem ki, milletimizin şerefi, haysiyeti, istiklâli tehlikeye düşmüştür, artık bu hükümetten iyilik ummak bence abestir. Şu andan itibaren padişah olsun, isim ve unvanı ne olursa olsun, hiçbir şahsın ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çare-i halâs halkımızın doğrudan doğruya, hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır[24]..."

Abdurrahman Kâmil Efendi, konuşmasının geri kalan bölümlerinde de, vatanın uğradığı haksız saldırı ve işgalleri anlatmış, Allah'ın esirgeyiciliğinden umut kesmenin bir azgınlık, hatta bir nankörlük ve isyan olduğunu söylemiş ve hep birlikte çalışıp birleşerek vatanın kurtarılması gerektiği üzerinde durmuştur. Kâmil Efendi'nin yaptığı bu güzel ve etkili konuşma ile halk coşmuş ve büyük heyecan duymuştur. Camiyi dolduran cemaat konuşmanın da etkisiyle vatanın içinde bulunduğu şartlardan kurtulması için dualarda bulunmuşlardır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa da vaazdan son derece memnun kalmıştır[25].

Amasya'da emekli müftü Abdurrahman Kâmil Efendi'nin memleketin içine düştüğü durumu halka açık bir dille ve korkusuzca anlatması[26], onun

23 **Zümer Suresi**, ayet 53.

24 Hüseyin Menç, **Millî Mücadele'nin İlk Kıvılcımı**, Amasya 1983, s. 7; a. mlf., **Amasya**, s. 40; Ayrıca Abdurrahman Kâmil Efendi'nin konuşması için bkz. Bayar, **Ben de Yazdım**, c. VIII, s. 2595, Dinamo, **a.g.e.**, c. II, s. 130-132.

25 Kâmil Efendi'nin oğlu Ahmet Emin Yetkin şahit olduğu bu anı şöyle anlatıyor: "İlk Cuma'da babam, Mustafa Kemal Paşa'nın arzu buyurduğundan daha güzel, daha etkili bir konuşma ile halkı coşturdu. Bayezid Camii'nin içinde bulunan cemaat, bağımsızlık için savaş andını gözlerinden yaşlar süzüle süzüle içiyordu. Camiden çıktıktan sonra avluda, Mustafa Kemal Paşa yapılan vaazdan son derece mütehassis olmuş olacak ki, babamın elini saygı ile öpüyordu..." Bkz. Ahmet Emin Yetkin, *"A. Kâmil Efendi'nin oğlu ile yapılan Röportaj"*, **Uğraşı**, Yıl 1, sayı 7, 15. 6. 1969; Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 38.

26 Bayar, **Ben de Yazdım**, c. VIII, s. 2595; Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 40.

Levent Şahverdi Arşivi

vatanı ve milleti için her türlü fedâkarlığı göze aldığının açık bir göstergesidir. Nitekim onun bu vaazından sonra Amasya halkı faaliyete geçerek hemen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuştur. Sonraki çalışmalar ise millî hareketi hızla geliştirmiştir.

Amasya Mustafa Kemal Paşa için Samsun ve Havza'dan sonra önemli bir duraktı. Kendisini Samsun'da bir din adamı karşılamış, keza Havza'da yine ona, davasıyla birlikte din adamları sahip çıkmışlardır. Amasya'da da durum farklı değildi. Aslında bu, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları açısından, gelecek için emin adımlarla yola başlamak manasına geliyordu. Nitekim Abdurrahman Kamil Efendi'nin vaazı, ileriki tarihlerde Millî Mücadele'nin şeklini belirleyecek ve Anadolu halkının özünü teşkil edecektir. Bir başka ifade ile, Amasya'nın Millî Mücadele Tarihi'nde başarılamayanı başaran bir belde olmasına yol açacaktır[27]. Özetle Millî Mücadele'nin ilk temel taşı burada atılacaktır[28].

5- Erzurum Kongresi'ne doğru

Mayıs ayı bütün yurtta hareketli günlerin geçmesine sebep olmuştur. Nitekim Erzurum'da şehrin bütün ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda gelişmelerin yavaşlığı ve kazalardaki örgütlenmelerin henüz daha tamamlanmamış olması üzerinde durulup Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni ve genç elemanlarla takviye edilmesine karar verilmiştir. Yeni yönetim kurulu şu şahıslardan meydana gelmiştir: Başkan Eski Mebus Hoca Raif Efendi, Katip Dursunbeyzâde Cevat, Muhasebeci Emekli Binbaşı Süleyman, Emekli Binbaşı Kâzım, *Albayrak* Gazetesi Sahibi Süleyman Necati, Namık Efendizâde Ahmet, Avukat Hüseyin Avni, Hacı Recepzâde Hacı Hafız, Kırbaş Fevzi, Evrak eski Müdürü Maksut, Avukat Mesut ve Baytar Nedim Bey. Böylece cemiyete canlılık ve dirilik gelmiştir. Her çeşit aile ve iş grubuna mensup şahsiyetlerden oluşan yeni idare heyetinin başına bu kez de hoca sıfatını hâiz bir şahsiyet getirilmiştir. Bir müddet kadılık vazifesinde bulunan Hoca Raif Efendi'nin II. ve III. dönemlerde Meclis-i Mebu-

27 Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 42.

28 Osman Fevzi el-Amasî'nin **Amasya Meşâhiri**'nden nakl. Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara 1992, s. 77. Bu mitingden Fethi Tevetoğlu da söz etmektedir. Bkz. **Atatürkle Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1971, s. 192.

Levent Şahverdi Arşivi

san'da Erzurum halkını temsil etme görevini üstlenmiş olması da şehrin mücadele merkezi haline gelmesinde en büyük faktör olmuştur.

Müdafaa-i Hukukçulara, ordunun desteğinin sağlanması büyük bir umut ve güç kaynağını meydana getirmiştir. 25 Mayıs 1919 günü, Kâzım Karabekir Paşa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Hoca Raif Efendi ile Kâtip Cevat Bey'i karargâhına çağırmıştır. Ancak Hoca Raif Bey olmadığı için Cevat Bey, yalnız gitmiştir. Görüşmeler sırasında Karabekir Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin son günlerdeki çalışmaları hakkında bilgi almış ve Havza'da bulunan III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı bir şifreyi Cevat Bey'e vermiştir. Şifrede, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin durumu ve yönetim kurulunda kimlerin bulunduğu sorulduktan sonra cemiyetin desteklenmesi rica edilmekte idi. Şifre, cemiyette büyük bir sevinç meydana getirmiştir[29]. Mustafa Kemal Paşa'nın yönetim kurulundaki şahıslar hakkında bilgi istemesi ve bilâhare başkanlığa Hoca Raif Efendi'nin getirilmesini memnuniyetle karşılaması, bu konuda din adamlarının desteğinin ne kadar vazgeçilmez olduğunun bir göstergesi idi.

3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa 3. Ordu müfettişi olarak Erzurum'a gelmiştir. Paşa'yı Kâzım Karabekir Paşa, Vali Münir Bey, Hoca Raif Efendi, Mazhar Müfit Bey ve Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Yönetim Kurulu üyelerinden meydana gelen bir grup Ilıca mevkiinde karşılamıştır. Ayrıca, Erzurum halkı da yollarda toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kendine ayrılan Erzurum Mevkii Müstahkem Komutanlığı binasında misafir olmuştur.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa, İngilizler'in kontrolündeki İstanbul Hükümetince yapılan baskı ve tehditler sonucunda, 9 Temmuz 1919'da bütün rütbe ve memuriyetlerinden istifa ettiğini bildirmiştir.

Kongre toplanmadan önce Dahiliye Nezâreti, 21-25 Temmuz 1919'da vilayetlere gönderdiği bir telgrafla Erzurum'da tertip edilen kongrenin anayasa hükümlerine aykırı ve vatan için zararlı olacağından toplanması-

29 Karabekir, **a.g.e.**, s. 1-2; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s. 55-56, 61-62; Karaçam, **a.g.t.**, s. 14-15.

Levent Şahverdi Arşivi

na meydan verilmemesini Erzurum Vali Vekili Kadı Hurşid Efendi'den[30] istemiştir. Ancak, büyük bir vatansever ve din adamı olan Hurşit Efendi bu emri yerine getirmemiştir[31].

Erzurum Kadısı Hurşid Efendi 27 Haziran 1919'da Erzurum Valisi Münir Bey'in dönüşüne kadar vekâleten vali olarak atanmıştı. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmaları emri de yine Hurşit Efendi tarafından yerine getirilmemiştir[32].

Erzurum Kongresi, nihayet uzun süren çalışmalar sonrası 23 Temmuz 1919'da toplanmıştır. Toplantıya Erzurum, Sivas, Bitlis, Van ve Trabzon illerinden 56 delege katılmıştır[33]. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey de Erzurum delegelerinden ikisinin istifasıyla Erzurum delegesi olarak kongreye dahil olmuşlardır. Kongre için gelenler, Doğu illerindeki tüccar, çiftçi, avukat, gazeteci, müftü ve hoca gibi çeşitli mesleklere mensup kimselerdi.

Delegeler içinde en yaşlısı Trabzonlu Eyüpzâde İzzet Bey'di. İzzet Bey, Erzurumlular'a karşı bir dostluk gösterisinde bulunarak kongreyi açmak şerefini Erzurum Merkez Delegesi ve Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şube Başkanı Hoca Raif Efendi'ye bırakmıştır. Hoca Raif Efendi'nin kürsüye gelip yoklama yapmasıyla kongre başlamıştır.

Yoklamadan sonra Hoca Raif Efendi kongreyi açış konuşmasında I. Dünya Savaşı'ndan sonraki genel durumu anlatarak Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'nı medeni ulusların verdikleri söze güvenip

---

30 Bkz. Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara 1969, s. 14; a. mlf., **Erzurum Kongresi**, s. 96-97; Kansu, **a.g.e.**, s. 88-94, 100-101; Dursunoğlu, **a.g.e.**, 73, 127, 129; Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s. 58-59; Süreyya Hami Şehidoğlu, *"Elhac Hurşit Efendi"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**,c. X, sayı 28, Mart 1994, s. 55-59.

31 **BOA**, DH-ŞFR, 101/19-157, 101/60; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 24 Temmuz 1919, nr. 64; Karaçam, **a.g.t.**, s. 66, 105-106; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 1 Ağustos 1919, nr. 70, Kansu, **a.g.e.**, c. I, s.88-101; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s. 127-128; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 159-161; Dinamo, **a.g.e.**, c. I, s. 52-53.

32 **Vakit**, 22 Haziran 1919, nr. 599.

33 Erzurum Kongresi'ne katılan delegeler konusunda kaynaklar çelişkili rakamlar vermektedir. Buna göre Zeki Basar 62 (**a.g.e.**, s. 60-64), Karaçam 56 (Karaçam, **a.g.t.**, s. 52-53), Kansu 57 (**a.g.e.**, c. I, s. 78-80), Dursunoğlu ise (**a.g.e.**, s. 107-112) 54 kişinin katıldığını ileri sürmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

hukukun ve insanlığın yüksek prensiplerine uygun olarak karışıklıkları ortadan kaldırıp hak ve adaletin gerçekleştirileceğine ve Türk ulusunun haklarına saygı gösterileceğine inandığı için imzaladığını, fakat yanıldıklarının kısa sürede anlaşıldığını, böylece Türk ulusu hakkında idam hükmünün uygulanıp İzmir'in işgalinin ardından sıranın Doğu illerine geleceğini ifade etti. Ayrıca Doğu halkının teşkilatlanma çalışmalarını ve İstanbul'da Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunu, derneğin Erzurum şubesinin açılışını ve bugüne kadarki çalışmalarını anlatmıştır.

Hoca Raif Efendi son olarak, Doğu illeri halkının birleşmesini sağlamak amacıyla böyle bir kongre toplamaya karar verişlerini ve bunu diğer illere de bildirdiklerinde, aynı düşünce ve duyguların bu illerde de yaşandığını, dolayısıyla aynı kutsal amaç için çalışan millet fertlerinin bir araya gelip meselelerini bir kongre çerçevesinde görüşmelerinin daha hayırlı olacağını söyleyerek kongreden büyük mutluluk duyduklarını bildirip kongreyi yönetmek üzere bir başkan seçilmesini önermiştir[34].

Seçime geçmeden önce Şiran Delegesi Müftü Hasan Efendi, güzel bir dua okuyarak günün önem ve ehemmiyetine uygun bir konuşma yapmıştır[35]. Nihayet yapılan seçim neticesinde başkanlığa getirilen Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada bütün dünya milletlerinin bağımsızlık savaşlarından kesitler vermiş, ülkenin içinde bulunduğu durumu özetlemiş, Yunan, Rum ve Ermeniler'in emellerinden bahsetmiş ve millî iradenin ancak Anadolu'da kurulacak yeni bir hükümetle mümkün olabileceğini belirterek şöyle demiştir:

> "Cenab-ı Allah, Habib-i Ekrem'i hürmetine bu mübarek vatanın sahip ve müdafii ve diyanet-i celile-i Ahmediye'nin kıyamete kadar harîs-i

34 Kırzıoğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü", **BTTD**, c. VI. sayı 35, s. 11-15; Mahmut Goloğlu, *"Erzurum Kongresinin Perde Arkası"*, **Tarih Konuşuyor**, c. I, sayı 5, Temmuz 1964, s. 428, Dursunoğlu, **a.g.e.**, s. 109; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 24 Temmuz 1919, nr. 63; Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, s. 150; Kutay, **Türkiye İstiklâl ve...**, c. XIX, sayı 25, İstanbul 1961, s. 10868.

35 Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Ankara 1968, s. 183; Dursunoğlu, **a.g.e.**, s. 109; Kırzıoğlu, **BTTD**, s. 31-32.

Levent Şahverdi Arşivi

asdakı (en sadık koruyucusu) olan millet-i necî-bemizi ve makam-ı Saltanat ve Hilâfet-i kübrâyı masûn ve mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan heyetimizi muvaffak buyursun."

Mustafa Kemal Paşa'nın bu nutku salonu dolduranlar tarafından kuvvetli ve sürekli bir şekilde alkışlanmıştır[36].

23 Temmuz'dan 7 Ağustos'a kadar devam den Erzurum Kongresi 7 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında tekrar toplanarak 9 kişilik Heyet-i Temsiliye üyelerini belirlemişlerdir. Heyette şu kimseler görev almıştır:

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Hoca Raif Efendi, İzzet Bey, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşibendi Şeyhi), Bekir Sami Bey, Sadullah Bey, Hacı Musa Efendi: (Mutki Aşireti Reisi)[37].

6- Erzincan da destek veriyor

30 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Sivas'a hareket eden Mustafa Kemal Paşa yanındakilerle birlikte Erzincan'a gelmişti. Akşamleyin Erzincan mutasarrıfı tarafından şehrin ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir yemek verilmişti. Mustafa Kemal Paşa yemekte, yurdun kurtarılması konusunda bilgiler vererek halkı aydınlatmıştı[38].

Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sivas'a hareket etmişlerdir. Sivas'a yolculukları sırasında yaşanan bir hadise ulemanın Millî Mücadele'deki kararlı ve teslimiyetçi tavrını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Mazhar Müfit Kansu bu konuda şunları anlatmaktadır:

---

36 Konuyla ilgili olarak Kansu Hatıratında şunları söyler: "Nutkun sonundaki duayı, padişahlık ve Hilâfet müessesesi hakkındaki temenniyatı belki garip bulursunuz. O zaman ben de aynı hissi duymuştum. Hatta, kongre akşamı Paşa'ya: 'Paşam, nutkunuzun sonunu müftü efendinin duası gibi bitirdiniz', dedim. O, bu tarz konuşmamı hoşgördüğü için sadece güldü ve: 'Maksadını anlıyorum, anlıyorum amma şimdi vazifemiz halkı, vatanı ve esir padişahı kurtarmaya inandırmaktan ibarettir.' cevabını verdi ve ilave etti: 'Zamanında hiçbir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiçbir şeye uzaktan yakından tevessül etmek başlıca dikkatimizi teşkil etmelidir.' dedi." Bkz. Kansu, **a.g.e.**, c. I, s. 80-85; Başar, **a.g.e**., s. 54-58.

37 Karaçam, **a.g.t.**, s. 81; Kansu, **a.g.e.**, c. I, s. 112-113; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 8 Ağustos 1919 nr. 76; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 101-104.

38 Vehbi Cem Aşkın, **Kurtulan Merzifon**, Balıkesir 1956, s. 104, Kansu, c. I, s. 198-202; Sarıhan, **a.g.e.**, c. II, s. 77, Kocatürk, **a.g.e.**, s. 86.

Levent Şahverdi Arşivi

> "Yol esnasında Erzincan Boğazı'nın Dersim çetelerince tutulduğuna dair gelen haberler üzerine bir takım tedbirlerin alınması gereği üzerinde durulmuştu. Boğaza doğru yaklaşıldığında heyecan yükselmeye başladı. Arabada Heyet-i Temsiliye Üyesi Şeyh Fevzi Efendi de vardı. Şeyh Fevzi Efendi kendinden emin bir durumda: 'Dersim eşkıyasının taarruzu ile emr-i Hakk'a vusûl şüphesiz mertebe-i şahadeti ihrâz olur. Biz bir gaza-yı hak, bir gaza-yı vatan ve millet uğruna yola çıkmış bulunuyoruz.' diyerek maneviyat takviyesinde bulunuyor, büyük bir sükunet içinde elinde tesbihi olduğu halde dualar ediyordu. Nihayet hiçbir aksilik çıkmadan boğaz geçilmişti. Bu zorlu yolculuktan sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 2-3 Eylül'de Sivas'a ulaşmış ve oldukça kalabalık bir halk topluluğunca karşılanmışlardı[39]".

Şeyh Fevzi Efendi, Sivas Kongresi'nden sonra Heyet-i Temsiliye üyeliğinde bulunmuştur[40].

7- Sivas'ta yükselen heyecan

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Millî Mücadele'nin ilk kıvılcımı Sivas'ta da İzmir'in işgalinden sonra yapılan heyecan verici bir mitingle başlamıştı. Binlerce kişinin katıldığı mitingin tertip komitesi Müftü Abdurrauf Efendi'den başka Evliyazâde Abdullah, Osman Paşazâde Halit ve Baytarzâde Hakkı Efendilerden meydana geliyordu. Komite, mitingden sonra millî hisleri ön plana çıkartan bir telgrafı Sadâret makamına çekerek işgali protesto etmiştir[41]. Miting ve telgraf çekme faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan 28 Mayıs'ta vilayetlere protesto eylemleri yapıl-

39 Kansu, **a.g.e.**, c. I, 202-204.
40 Kansu, **a.g.e.**, c. I, 283-285.

Levent Şahverdi Arşivi

ması yönünde göndermiş olduğu talimatından üç gün önce tamamlanmış bulunuyordu.

Millî Mücadele'nin başından itibaren gittiği her yerde ve bir münasebetle geçtiği her bölgede din adamlarından büyük destek gören Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi günlerinde de bu sınıftan şahsiyetlere büyük itibar göstermiş ve onlar nezdinde de itibar görmüştür. Erzurum'dan Sivas'a hareket ettiği esnada yanında bulunan üç kişiden ikisi Erzurum ulemasından Raif Efendi ile Erzincan'dan Şeyh Fevzi Efendi'dir[42]. Sivas kafilesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Raif Efendi ve Fevzi Efendi'yi Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Şubesi Başkanı Müftü Abdürrauf Efendi karşılaşmıştır. Müftü Efendi, Erzurum yolcularını parlak bir karşılama töreni yapmak vazifesini almıştı. Cübbesinin eteklerini toplayarak ev ev, dükkân dükkân dolaşıyordu. Mustafa Kemal Paşa Sivas'ta oturup dinlenebileceği, çalışacağı ve yatacağı odaya konulacak eşyayı Müftü Abdurrauf Efendi ile Şekeroğlu İsmail, Sığırcıoğlu Hayri Efendilerin evlerinden getirmişlerdi. Müftü Efendi kafileye güzel bir misafirperverlik örneği vermiştir. Sivas'a aynı amaçlarla gelen yirmi kadar misafiri kusursuz bir şekilde günlerce ağırlayan bir başka din adamı da Şekeroğlu İsmail Efendi olmuştur[43].

8- Kayseri'de görülmemiş bir karşılama

18 Aralık 1919'da Sivas'tan yola çıkan Temsil Kurulu bir gün sonra Kayseri'ye gelmiştir. Kayseri'ye girişinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Ahmet Remzi Efendi başta olmak üzere cemiyetin tüm üyeleri, basın mensupları, Hıristiyan ileri gelenleri ve Kayseri çevresinden gelen tanınmış kimseler, devlet memurları, Kayseri ulemasından Kızıklı Hacı Kasım Efendi ve diğerleri, bütün İslâm ve Hıristiyan okullarının öğrenci ve hocaları, meslek grupların-

41 **Hadisat**, 25 Mayıs 1919, nr.145.

42 Necdet Refik Aktaş, **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı?**, İstanbul 1973, c. I, s. 207-211; Kansu, **a.g.e.**, c. I, s. 203-207; Vehbi Cem Aşkın, **Sivas Kongresi**, İstanbul 1963, s. 110-111.

43 Kansu, **a.g.e.**, c. I, s. 207-211; Ramazan Tosun, **Millî Mücadelede Sivas**, S.Ü. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Konya 1987, s. 30-31; Dinamo, **a.g.e.**, c. IV, s. 100-101; Yularkıran, **a.g.e.**, s. 123; Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara 1969, s. 22.

Levent Şahverdi Arşivi

dan esnaf temsilcileri bulunmuş, tekbirler getirilip kurbanlar kesilmiştir. Ayrıca Kayseri Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi hocaları Miyazâde Nuh Efendi, Ekmekyemez Osman Efendi ve İmam Ahmet Efendi sırtlarına siyah elbiseler olduğu halde karşılamaya katılmışlardı. Karşılamadan sonra ise belediyede ulema, devlet memurları, eşraf, Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ve Hıristiyan tebaanın ileri gelenleri yeniden misafirlere "Hoşgeldiniz!" demişlerdi[44].

9- Mucur'dan geçilirken

Sivas Kongresi'ni müteakip Mustafa Kemal Paşa 21 Aralık 1919'da Ankara'ya gitmek üzere yola çıkmış, bu arada yol güzergâhında bulunan Mucur'a uğramıştı. Kendisini yollarda bekleyen Mucur halkı sevgi gösterisinde bulunmuş, kasabaya büyük bir kalabalıkla hep birlikte girilmiştir[45]. Kafile konağın önüne gelince, Kaymakam Ahmet Cevat [Akın] Bey, misafirleri hükümet konağında karşılamıştır. Konağa girişinde Müftü İsmail Hakkı Efendi uzun bir dua yaparak Allah'tan muvaffakiyetler dilemiştir. Binaya girildiğinde ise Belediye Başkanı Nuri Bey, Hacı Süleyman Efendi, Tevfik Bey, Hacı Emin Efendi, Derviş Mehmet Efendi ve Hayri Efendi şehir adına misafirlere "Hoşgeldiniz!" demişlerdir.

10- Hacı Bektaş'taki görüşmeler

Sivas Kongresi'nden sonra Temsil Kurulu Ankara'ya hareket etmişti. Bu arada kurul, Hacı Bektaş'a uğrayıp onlarla görüşmek ve kesin desteklerini almak düşüncesinde idi. 23 Aralık 1919'da kurul, Hacı Bektaş'a gelmişlerdir. Cemaleddin Efendi, Mustafa Kemal Paşa'yı Bektaşlar mevkiinde karşılamıştır. Cemaleddin Efendi'nin Bektaşlar'a kadar gelip karşılamada bulunması ilk defa gerçekleşen bir hadise idi. Çünkü o, daha önce gelen Enver ve Talat Paşaları Selâmlık'da karşılamasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'yı saatlerce önce uzak yol kavşağında karşılamayı tercih etmiştir. Siyasî anlayışı yüksek birisi olan Çelebi Efendi, gelenlerin öyle

44 Kansu, **a.g.e.**, c. II, s. 490-491; Sarıhan, **a.g.e.**, c. II. s. 285; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet (1920)**, Ankara 1970, s. 3; Naşit Hakkı Uluğ, **Hemşehrimiz Atatürk**, s. 65-66; Kalaç, **a.g.e.**, s. 158, Kars, **a.g.e.**, s. 56-63.

45 Kardeş, **a.g.e.**, s. 9-10; Naşit Hakkı Uluğ, **Hemşehrimiz Atatürk**, s. 67; Sarıhan, **a.g.e.**, c. II, s. 286, Kansu, **a.g.e.**, c. II, s. 492.

Levent Şahverdi Arşivi

rastgele birileri olmadıklarını hemen anlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ile beraberce arabaya binerek Hacı Bektaş'a gelmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa için burada bir âyin-i cem düzenlenmiştir. Sabah olunca Hacı Bektaş-ı Veli ziyaret edilmiştir. Kırklar Meydanı'nda Dede Babalık postuna vekâlet eden Niyazi Baba'yla karşılaşıp görüşmüşlerdir. Görüşmeler oldukça samimi bir hava içinde geçmiştir. Bu arada Çelebi Cemaleddin Efendi'yle de başbaşa 5 saata varan bir görüşmede de bulunulmuştur. Her iki taraf arasında sağlanan mutabakatla, bütün Aleviler'in millî davaya bağlanıp sâdık kalması ve yardımda bulunması karara bağlanmıştır. Bu görüşmeden sonra Çelebi Cemaleddin Efendi mensuplarına bir bildiri yayınlayarak Mustafa Kemal Paşa'ya yardım etmelerini rica etmişti. Mustafa Kemal Paşa millî kurtuluş savaşı için Hacı Bektaş Çelebisi ve Nizayi Baba'dan, birlikte çalışacaklarına dair söz alıp Mucur'a hareket etmiştir. Böylece Anadolu'nun bu kitlesi de millî davaya kazandırılmış oluyordu[46].

Mustafa Kemal Paşa ise Ankara'ya vardıktan sonra 2 Ocak 1920 tarihiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsilciler Kurulu adına Mustafa Kemal Paşa imzasıyla Cemaleddin Efendi'ye çektiği bir telgrafta, yardım ve destekleriyle Millî Mücadele'ye güç kaynağı olduklarından bahsederek gönderdiği bildirinin köylere kadar ulaştırılmasını rica etmiştir. 23 Nisan 1920'de Meclis'in açılışı sırasında ise Salih Niyazi Baba, T.B.M.M. Riyâseti'ne çektiği tebrik telgrafında şunları söylüyordu:

> "Meclis'in açılış günü olan cuma günü Dergâh-ı Şerif Camii'nde kasaba ve köyler ahalisi toplanarak mevlid ve hatim-i şerif kıraat ettirilerek şekerler, şerbetler dağıtılmıştır. Cenab-ı Allah, millî çalışmaları birleştirme ve mukaddes vatanımızın düşman ellerinden kurtarılması uğrunda geceli-gündüzlü çalışan heyet-i muhtere-

46 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, c. II, 23 Aralık 1919, nr. 191; Kardeş, **a.g.e.**, s. 17-18; Oranlı, **a.g.e.**, s. 45; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 140-144; Enver Behnan Şapolyo, **Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul 1958, s. 354-356; Naşit Hakkı Uluğ, **Hemşehrimiz Atatürk**, s. 71-72.

Levent Şahverdi Arşivi

menizi her bir işinde muvaffak eylesin. Davete icabet eden umum babalar ve muhibbân-ı dervişân nâmına arz eylerim".

Çelebi Cemaleddin Efendi T.B.M.M.'de milletvekili olmuş ve aynı zamanda Meclis II. Reis Vekâleti'ne seçilmiştir. Fakat hizmetleri kısa sürmüş, hastalığı dolayısıyla 1921 yılında vefat etmiştir[47].

Bektaşîler'in Millî Mücadele'ye yardımları Çelebi Cemaleddin Efendi'nin ölümünden sonra da devam etmiştir. Onun yerine geçen Veliyyüddin Efendi de aynı hassasiyeti göstermiştir. 1923'te Mustafa Kemal Paşa, milletvekilliği seçiminde kendi listesini kazandırması hususundaki yardım talebini Salih Niyazi Baba ve Çelebi Veliyyüddin Efendi kabul ederek söz konusu liste kazandırılmıştır[48].

11- Ankara'nın kalbine doğru

Sivas Kongresi'nin ikinci günü, Kurban Bayramı arefesine tesadüf etmişti. Bu vesileyle Ankara halkının ileri gelenleri, padişaha telgraf çekerek bayramını tebrik etmek istemişler, fakat Sadrıazam Damat Ferit Paşa, telgrafı padişahla vasıtasız görüşülemeyeceği gerekçesiyle kabul etmemiştir. Sadrıazamın bu davranışı başta Müftü Rifat Efendi olmak üzere Ankaralılar'ın tepkisine yol açmış, bunun üzerine çektikleri başka bir telgrafta ne padişah ne de onun hükümetini tanıdıklarını bildirmişlerdi[49]. Bu tarihten sonra Ankara, Sivas'taki Heyet-i Temsiliye ile daha sıkı ilişkilere girmiştir. Başka bir ifadeyle Müftü Rifat Efendi tamamen Kuvâ-yı Milliye'nin emrine girmiştir.

Sivas Kongresi'nde, daha önce teşkil edilmiş olan bütün millî cemiyetlerin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ismi altında birleştirerek yeniden teşkil edilmesine karar verilmişti. Karar uyarınca Ankara'da da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulması çalışmalarına başlanmıştır.

---

47 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. I, 93, 147-148, 218; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. III, s. 229-230; Şener, **a.g.e.**, s. 67-72, Öz, **a.g.e.**, s. 50-53.

48 Birdoğan, **a.g.e.**, s. 30, 33; Şener, **a.g.e.**, s. 71, 138; Öz, **a.g.e.**, s. 55-58, Bedri Noyan, *"İstiklâl Savaşında Bektaşiler"*, **Yeni Gazete**, 2 Temmuz 1966; Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1969, s. 53.

49 Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s. 264.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim 29 Ekim 1919'da Müftü Rifat Efendi başkanlığında Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin üyeliklerine Binbaşı Fuat Bey, Defterdar ve Vali Vekili Yahya Galip Bey, Hanifzâde Mehmet Bey, Bulgurluzâde Mehmet Bey, Serattarzâde Rasim Bey, Arslanlar Camii Hatibi Hacı Ahmet Efendi, Kınacızâde Mehmet Bey, Tuzluca Hacı Rifat, Ademzâde Ahmet Bey seçilmişlerdir[50]. Cemiyet, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde alınan kararlar doğrultusunda çalışmaya başlamıştır.

Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çok yönlü çalışmalarda bulunmuştur. Özellikle Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldiği tarihe kadarki sürede livâ ve kazalar dahil, bütün vilayette teşkilatlanmaya önem vermiş, ülke dahilinde değişik bölgelerde yürütülen millî faaliyetlerle irtibata geçmiş ve gerektiğinde bunlara yardım ve destekte bulunma gayreti içinde olmuştur. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da çalışmalarına başlamasıyla cemiyet, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına her türlü yardıma hazır hale gelmiştir. Müftü Rifat Efendi, kendisi ile eşi Saniye Hanım için ayırdığı cenaze parasını bile, bir ziyareti sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya vermiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Ankara'ya geldiklerinin ilk haftasında Rifat Efendi'nin girişimleriyle Ankaralılar aralarında 46.500 lira yardım toplamışlardır[51].

Rifat Efendi, sadece Ankara'da teşkilat çalışmalarıyla yetinmeyip çevre illerin çalışmalarıyla da ilgilenmek istemiştir. Bu konuda 18 Eylül 1919 tarihiyle Erkân-ı Harbiye Reisi Ömer Halis Bey'in 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği bir telgrafta Ankara ahalisinin başında Müftü ve Belediye Reisi Rifat Efendi olduğu halde pek çok çalıştıkları belirtilmekte ve vilayetteki çalışmanın muvaffakiyetinden sonra Kastamonu ve Eskişehir ile de ilgilendiklerinden kendilerine kongre tarafından bir takdir belgesi gönderilmesinin uygun olacağı bildirilmekte idi[52].

---

50 Sakallı, **a.g.e.**, s. 68; Naşit Hakkı **Uluğ, Hemşehrimiz Atatürk**, İstanbul 1973, s. 48-49 91-93, 266-267; Çalışkan, **a.g.t.**, s. 67; Dinamo, **a.g.e.**, c. V, s. 218, 220, 222.

51 Sakallı, **a.g.e.**, s. 72; Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 162, **Atatürkün Telgraf, Tamim ve Beyannameleri (1917-1938)**, c. IV, s. 466, Çalışkan, **a.g.e.**, s. 72; Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, Ankara 1976, s. 29.

52 **ATASE**, Kl. 322, D. 57-a/3, F. 33-1.

Levent Şahverdi Arşivi

27 Aralık 1919'da, Kırşehir'den hareket eden Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya doğru ilerlemeye başlamasıyla Ankara halkı karşılamada bulunmak için hazırlıklara başlamıştır. Seymenler, Hacı Bayram Camii önüne gelmişlerdir. Burada Kayyum Dede tarafından bir dua yapılarak kurbanlar kesilmiştir. Seymen alayının geçişini müteakip çeşitli tarikat mensupları yürüyüşte bulunmuşlardır[53]. Derviş alayının hemen arkasından esnaf loncaları gelmiştir. Bu kesimi, ellerinde bayraklarla okullar takip etmiştir. Alay şehirde ilerleye ilerleye nihayet Yenişehir'in bulunduğu tarlalara kadar varmıştır. Seymen alayının bir kısmı Dikmen bağlarına, bir kısmı Kırşehir'e giden Kızıl yokuşun eteklerine, bir kısmı da istasyon kenarındaki yola dizilmişlerdir. Halk da iki kola ayrılarak bir kısmı Namazgâh tepesine, bir kısmı da istasyon yoluna doluşmuşlardır. Ankara şehri adına karşılama töreninde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün üyeleri yer almıştır.

Nihayet Mustafa Kemal Paşa Yenişehir'e gelerek otomobilinden iner inmez kurbanlar kesilmiştir. Paşa, karşılama kurulunu tek tek selâmlamıştır. Halk, "Yaşa, yaşa!" sesleriyle coşkun ve heyecanlı bir biçimde gösterilerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, başlarında Müftü Rifat Efendi'nun bulunduğu ulema ve tarikat mensuplarını da selâmladıktan sonra otomobiline binerek istasyon tarafına yönelmiştir. Önce Hacı Bayram Türbesi'ni ziyaret eden Paşa, büyük veliye dualar okumuştur. Daha sonra hükümet konağına gelerek kendisini ziyarete gelenleri kabul etmiştir. Millî Mücadele'nin bütün hızıyla devam ettiği bu yıllarda Ankara'nın kalbi cami ve türbelerin bulunduğu Hacı Bayram semtinde atıyordu[54].

---

53 Ankara'da bu tarihte Nakşibendî, Rıfaî, Kadirî, Mevlevî dergâhları ile Hacı Bayram-ı Velî müridleri, esnaf ahileri ve çevre köylerdeki Kızılbaşlar vardı. Ankara'da en çok mensubu olan Nakşibendî tarikatı idi. Samanpazarı'nda bulunan dergâhın şeyhliğini Topçu Şeyhi Efendi yapıyordu. Mevlevî dergâhı ise Cenabî Ahmet Paşa Camii taraflarında bulunuyordu. Bkz. Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, s. 77-84.

54 Kansu, **a.g.e.**, c. II, s. 497-503; Dinamo, **a.g.e.**, c. VI, s. 214-223; Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, s. 77-84; Süreyya Şehidoğlu, **Millî Mücadelenin Maddi Dayanakları**, Ankara 1975, s. 144-154; Ziya Oranlı, **Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları**, Anlatan: Ali Metin, Ankara 1967, s. 150 vd; Cemal Bardakçı, *"Atatürk'ün Ankara'ya İlk Gelişi"*, **Yakın Tarihimiz**, c. I, sayı 4, 22 Mart 1962, s. 105-107, Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, c. II, 29 Aralık 1919, nr.196.

Levent Şahverdi Arşivi

27 Aralık 1919'dan 23 Nisan 1920'ye kadarki 4 aylık sürede Heyet-i Temsiliye üyelerinin hemen hemen her türlü masrafları Ankaralılar tarafından karşılanmıştır. Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye'nin parası kalmadığından Müftü Rifat Efendi, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete geldiği bir sırada memleket eşrafının kendi aralarında topladıkları bir kese parayı kapıdaki görevliye teslim etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise, Rifat Efendi'ye bu fedakârlıklarından ötürü teşekkürlerini sunmuştur[55].

II- MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN DİN ADAMLARINI MİLLÎ MÜCADELEYE DAVETİ

Millî Mücadele'nin seyir tarihi içinde Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'nun önde gelen din adamlarını, dinî mensuplarını ve din temsilcilerini vatanın kurtarılması hareketine davet ettiği bilinmektedir. Bu gayret ve çabalar, Mustafa Kemal Paşa'nın kurtuluş mücadelesini desteklemeleri yönünde din adamlarına duyduğu ihtiyacın önemli bir göstergesi olsa gerektir.

Bu çerçevede, Mustafa Kemal Paşa 13 Ağustos 1919'da Erzurum Kongresi tarafından yayınlanan beyannâmenin çoğaltılarak halka yayılması düşüncesiyle Doğu illerindeki aşiret reisleri ile bölge halkı üzerinde tesirleri bulunan şeyhlere özel mektuplar göndermiştir. Bu şahıslar Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey, Şırnaklı Abdurrahman Bey, Derşevli Ömer Bey, Musarlı Resul Bey, Garzanlı Cemil Bey, Çeto Ağaları ve Bitlis eski Mebusu Sadullah Şeyh Mahmut Bey, Nurşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi ile Bitlisli Küfrevîzâde Şeyh Abdülbaki Efendi idiler. Mustafa Kemal Paşa bu mektuplarında, vatanla ilgili konularda duyarlı olmalarını ve bu amaçla teşkilat kurmalarını istemiştir[56].

Mustafa Kemal Paşa'nın aşiret reisleri ve şeyhlere mektuplar göndermesinden sonra Bitlis'te hareketlenmeler başlamıştır. Fakat Ruslar'ın Bit-

55 Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, s. 85-87, 260-261; Kansu, **a.g.e.**, c. II, s. 506-509; İğdemir, **a.g.e.**, s. 29.

56 Atatürk, **Nutuk**, c. III, Vesika nr. 47-53; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 113-114; Kansu, **a.g.e.**, c. I, s. 139-140.

57 Sarıhan, **a.g.e.**, c. III, s. 191, 247-248, 254, 291.

Levent Şahverdi Arşivi

lis için istekleri de bitmiyordu. 28 Mayıs 1920'de Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin, Van ve Bitlis'ten toprak istiyordu. Rusya'nın bu isteği 17 Ekim 1920 tarihinde Meclis'te görüşülüp reddedilmiştir[57]. Yabancı devletlerin Doğu vilayetleri üzerindeki istekleri bununla da kalmamıştır. 22 Kasım 1920'de ise Amerika Cumhurbaşkanı Wilson Trabzon, Erzincan, Erzurum, Muş, Bitlis ve Van'ın Ermeniler'e bırakıldığını gösteren bir harita çizmiştir[58].

Bitlis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu diğer illere göre geç olmuştur. Cemiyet, Başkan Müftüzâde Mahmut Nedim Efendi, Dertsunduk Şeyhizâde Şeyh Abdülgani Efendi, Küfrevîzâde Şeyh Abdülbaki Efendi, eşraftan Hurşid Efendi, Hacı Babuzâde Mehmet Nuri Efendi, Nalbantzâde Hakkı Efendi, Osman Sadullah Efendi ve Kalelizâde Şevket Efendilerden teşekkül etmiştir[59].

III- DİN ADAMLARININ MİLLÎ MÜCADELE FİKRİNİ ATEŞLEMELERİ

Yunanlılar'ın İzmir'i işgali ve sürekli yayılmacı bir politika izlemeleri, bölgede bulunan askerî erkândan mülkî erkâna, din adamlarından çete reislerine kadar halk üzerinde etkisi olan herkesi harekete geçirmiştir. Bunlardan birisi olan Denizlili Müftü Ahmet Hulusi Efendi idi. O, faaliyetlerini sadece Denizli sancağı ile sınırlandırmayarak bütün bölgeyi içine alan bir liderlik örneği sergilemiştir. Onun gayretleri sayesinde düşman ilerleyişi yavaşlamış ve Anadolu'yu işgal etmenin her şeye rağmen "kolay" olmadığı anlaşılmıştır.

23-26 Mart 1919 tarihlerinde İzmir'de yapılan bu kongreye Denizli sancağı merkezinden Müftü Ahmet Hulusi Efendi başkanlığında Belediye Reisi Tevfik, Tavaslıoğlu Mustafa ve Küçükağazâde Ali Beyler gönderilmiştir[60].

---

58 Sarıhan, **a.g.e.**,c. III, s. 292.

59 **BTTD**, sayı 19, Eylül 1986, s. 9.

60 Denizli sancağının ilçelerinden kongreye katılan şahıslar şunlardır: Acıpayam'dan İzmir'de Faik Paşa Medresesi Müderrisi Ali Efendi, Buldan'dan Müftü Salih Efendizâde Mehmet Efendi, Hacı Molla Ahmetzâde Necip Bey, Kara Yusufzâde H. Ahmet Efendi, Çal'dan Müftü Ahmet İzzet Efendi ile Necip Ağa, Sarayköy'den Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Belediye Başkanı Hacı Salihzâde Halil Bey ve Müderris Hacı Halilzâde İsmail Efendi; Tavas'tan Müftü Cennetzâde Tahir Efendi, Belediye Başkanı Hacı İsmail Bey, Katırcızâde Abdullah ve Şeyh Alizâde Mehmet Kemalettin Efendiler. Bkz. Toker, **a.g.e.**, 23.

Levent Şahverdi Arşivi

İzmir'de Beyler sokağındaki sinemada Nurettin Paşa başkanlığında toplanan kongre, Ege'nin işgaline şiddetle karşı çıkılmasını ve bu direnişi gerçekleştirmek üzere Balıkesir, Aydın ve Denizli'de Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri kurulmasını kararlaştırmıştır. Denizli delegeleri bu kararları uygulamak üzere İzmir'den ayrılmışlardır[61].

Henüz daha kongre devam etmekte iken, Denizli'de istenilen teşkilatı hemen kuracağını açıklayan Ahmet Hulusi Efendi[62], İzmir dönüşünde yoğun bir teşkilatlanma çalışmasına girmiştir. Yaklaşan tehlikenin büyüklüğü ve vehâmetini halka anlatmak üzere Denizli yöresinin bütün kasaba ve köylerini dolaşmış; Acıpayam, Buldan, Sarayköy, Tavas ve Çal'da, özellikle müftüler ve müderrislerle eşrafın önderlik ettiği kurullar meydana getirmiştir. Göreve çağırdığı kişilerin, özellik ve yeteneklerini belirledikten sonra atamalarını gerçekleştirmiştir[63].

Denizli Mutasarrıfı Faik [Öztrak] Bey, İzmir'in işgaliyle ilgili haberi öğrenir öğrenmez Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey, Belediye Başkanı Hacı Tefik Bey ve eşraftan bazı şahısları yanına çağırarak İzmir'den gelen telgrafı okumuştur. Mutasarrıf ve beraberindekiler, işgal haberini Dahiliye Nezâreti'ne de bildirmişlerdir[64]. Heyet, halkı korku ve telaşa düşürmemek ve İzmir'de olup bitenleri haberdar etmek üzere belediye binası önünde bir miting tertibine karar vermiştir[65]. Mitingin düzenlenmesi görevini Müftü Ahmet Hulusi Efendi üstlenmiştir[66].

Ahmet Hulusi Efendi derhal çalışmalara başlamıştır. 15 Mayıs sabahının erken saatlerinde mitingi halka duyurmak üzere bulunup kiralanan tellallar çarşı ve mahalleleri dolaşarak "Allah'ını, dinini ve vatanını sevenler"in Müftülük binası önünde toplanmaları duyurusunda bulunmuşlardır[67]. Bu arada Müftü Efendi, cami imam-hatiplerine de haberler göndere-

61 Moralı, **a.g.e.**, s. 13.
62 Müftüler, **a.g.e.**, s. 4.
63 **Yurt Ansiklopedisi**, c. III, İstanbul 1982, s. 2141.
64 Sadi Borak, Dahiliye Nezâreti'ne telgrafların Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarafından çekildiğini belirtmektedir. Telgraf metni için bkz. Borak, **a.g.m.**, sayı 9, s. 12.
65 Köstüklü, **a.g.e.**, s. 69.
66 Ayrıca mitingde sükuneti sağlamak için Komiser Hamdi ve İbrahim Beyler müftü efendiye yardımcı olmak üzere görevlendirildiler. Bkz. Kutay, **Manevî Mimarlar**, s. 50.
67 Borak, **a.g.m.**, s. 12-13.

Levent Şahverdi Arşivi

rek sabah namazından sonra cemaatle birlikte miting yerine gitmelerini istemiştir[68].

Bu şekilde mitingten haberdar edilen Denizli halkı, 15 Mayıs gününün ilk saatlerinde belediye binasının bulunduğu Bayramyeri'nde toplanmıştır. Kalabalığın artması üzerine yanında din görevlileri, tekke şeyhleri, eşraf, öğretmenler ve yedek subaylar olduğu halde Müftü Efendi önce Müftülük binası önüne gitmiştir[69]. Daha sonra hep birlikte tekbirlerle bayram yerine gelinmiştir. Bu anda halkta heyecan doruk noktasına ulaşmıştır. Mutasarrıf, Belediye Reisi ve bazı eşraf, belediye balkonunda daha önce yerlerini almışlardır. Çalınan trampetlerle halk sükunete davet edilmiştir[70]. Bir anlık sessizlikten sonra Müftü Efendi'nin sesi duyulur olmuştur:

> "Muhterem Denizlililer!.. Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir. Vatana karşı işlenecek cürümlerin Allah ve tarih önünde affı, mümkinâtı yok günahtır. Cihat, tam manasıyla teşekkül etmiş, dinî farîza olarak karşımızdadır.
>
> Hemşehrilerim! Karşımıza çıkarılan dünkü tebaamız Yunan'dır. Onlar öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini eline geçirmesinin ne manaya geldiğini İzmir'de şu birkaç saat içinde işlenen cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz-tüfeksiz, sapan taşları ile de düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklâl aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ve kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şe-

68 Tütenk, **a.g.e.**, s. 6-8.
69 Toker, **a.g.e.**, s. 29.
70 Tütenk, **a.g.e.**, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

> hit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanınızı düşmana teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler, düşman esareti altında olanlardır. Onlar irade ve kararlarına sahip değillerdir. Bu vaziyette olanların emri ve fetvası aklen ve şer'an caiz, makbul ve muteber değildir. Meşru olan, münhasıran vatan müdafaası ve istiklâl uğruna cihattır. Korkmayınız, me'yus olmayınız... Bu livâ-yı hamdin altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak Cihad-ı Mukaddes Fetvası'nı ilan ve tebliğ ediyorum... Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiilî mukabelede bulunuz[71]..."

Bu düşündürücü ve heyecanlı konuşma dinleyenleri harekete geçirmiş, düşmana lanetler yağdırılmıştır. Belediye meydanından taşan hissiyat dalga dalga komşu il ve ilçelere de yayılmıştır. Nitekim İzmir'in işgalinden dört saat gibi kısa bir süre sonra düzenlenen bu miting çevre il ve ilçelerde fevkalâde tesiri olmuştur[72].

Ahmet Hulusi Efendi'nin konuşmasının tesiri Aydın'ı müteakip Denizli'nin ilçelelerinde de hissedilmiştir. Art arda mitingler yapılmaya, protes-

---

71 Borak, **a.g.m.**, s. 13.

72 Bu husus hakkında Aydın Mebusu olan Dr. Mazhar Bey [Germen] şu bilgileri vermektedir: "Denizli'de Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin rehberlik ettiği miting haberi ve onu takiben Müftü Efendi'nin imzasını taşıyan telgraf işte bu saatlerde Aydın'a geldi. Ben, "Heyet-i Milliye" tabirini ilk defa bu telgrafta gördüm. Hükümet doktoru idim. Mutasarrıf olmadigi için bu makama da vekâlet eden 57. Fırka Kumandanı Miralay Şefik Bey'in davet ettiği şahsiyetler arasında bulunuyordum. Kumandan, Müftü Efendi'nin gönderdiği telgraf metnini okuyarak dedi ki: "Denizli Müftüsü, tutulacak en sağlam ve vatanseverce yolu bize göstermektedir. Ben asker olarak elimdeki bütün imkânlarla vatanımı korumak için namus ve şeref andı içtim. Fakat bunu, Denizli'deki hareketi örnek alarak yapmak akıl ve mantık gereğidir" demişti. Bkz. Cemal Kutay, **İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu**, c. I, İstanbul 1977, s. 62-63; a. mlf., **Manevî Mimarlar**, s. 53; Toker, **a.g.e.**, s. 30.

Levent Şahverdi Arşivi

tolar çekilmeye başlanmıştır. 16 Mayıs Cuma günü Tavas[73], Acıpayam[74] ve Sarayköy[75] ilçelerinde; 17 Mayıs Cumartesi günü ise Çal ilçesinde mitingler düzenlenerek işgali protesto telgrafları çekilmiştir[76].

Öte yandan Müftü Ahmet Hulusi Efendi halkı galeyana getirmekle yetinmemiş, bizzat kendisi de bütün ahali adına Sadâret'e telgraflar göndermiştir. Bu telgraflardan 16 Mayıs tarihli olanında İzmir'in Yunan kuvvetlerince işgal edilmesinden duyulan üzüntü belirtilerek işgalin kesinlikle kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir[77].

Müftü efendinin teşvik ve desteği aralıksız devam etmiş, Denizli'den İstanbul'daki İtilâf Devletleri mümessillerine sürekli protesto telgrafları çekilmiştir. İlk telgraf 15 Mayıs, ikincisi 18 Mayıs'ta gönderilmiştir. Bu telgraflarda Yunan askerlerinin İzmir'i terk etmedikleri sürece, Denizli halkının İzmir'i müdafaaya hazır oldukları anlatılmıştır[78].

1- Afyon

Afyon Müftüsü Hüseyin Bayık Efendi[79] muhtemelen Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin etkisiyle Anadolu harekâtı yanında yer alan ve

---

73 Tavas'ta Kaymakam Ali Rıza Bey, Müftü Cennetzâde Tahir Efendi'nin yardımıyla ilçe halkını eski belediye binası önünde toplayarak onlara İzmir'den gelen işgali bildiren telgrafi okumuştur. Ayrıca ne şekilde davranılması gerektiği konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Daha sonra Yarangüme Hakimiyet-i Milliye Okulu öğretmenlerinden Mehmet Ali Bey söz alarak askerlik hizmeti esnasında Makedonya'da görmüş olduğu zulümlerden bahsedip derhal Yunanlılar'a karşı harekete geçilmesini istemiştir. Bkz. İbrahim Aksakal, **Millî Mücadelede Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi**, Ankara Üniversitesi (A.Ü.) İlahiyat Fakültesi Lisans Tezi, Ankara 1971, s. 13.

74 Acıpayam'da düzenlenen mitingde, Müftü Hasan Efendi yaptığı konuşmayla halkın millî ve dinî duygularının galeyana gelmesinde son derece etkili olmuştur. Bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 31.

75 Sarayköy'deki miting, bugünkü Sarayköy Belediyesi binası önündeki zincirli kuyunun bulunduğu meydanda yapılmıştır. İlçe Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi yüksekte bulunan kuyu kapağının üstüne çıkarak halka, İzmir'in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınmasının caiz olmadığını söyleyerek düşmana karşı konulmasını istemiştir. Bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 32.

76 16 Mayıs'ta Acıpayam'da yapılan mitingin ardından aynı gün, İstanbul Hükümeti'ne bir protesto telgrafı çekilmiştir. Telgrafta, İzmir ve dolaylarının Yunanistan'a verileceği haberi alındığı belirtilerek halkın heyecan ve galeyanda olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Acıpayam ilçesi ahalisinin millî tarih ve kültürel haklarımıza açık bir tecavüz olan bu düşünce ve girişimleri protesto ettiğini bildirmiştir. Bkz. Atamer, **a.g.m.**, sayı 12, Eylül 1968, s. 15.

77 Atamer, **a.g.m.**, sayı 7, Nisan 1968, s. 22.

78 Tütenk, **a.g.e.**, s. 30.

79 Ilgar, **a.g.e.**, s. 99.

Levent Şahverdi Arşivi

Kuvâ-yı Milliye'ye en çok hizmet eden din adamlarımızdan birisidir. O, Afyon ve çevresinde mücadele fikrinin doğması ve fiiliyâta geçirilmesi hususunda çalışmalarda bulunduğu gibi, Kuvâ-yı Milliye için ihtiyaç duyulan personel, para, erzak, silah, cephane vb. hizmetlerde de bulunmuştur.

Müftü Hüseyin Bayık Efendi'nin faaliyetleri Millî Mücadele'nin sonuna kadar gerek teşkilatlanma ve gerekse gönüllü toplayıp onları techiz ederek cepheye yollama şeklinde devam etmiştir[80].

2-Bolvadin

Halil Nuri Bey'in[81] Bolvadin'e gelişi Bolvadin açısından çok önemli bir gelişme olmuştur. O, Eskişehir'de Abdullah Azmi Efendi'nin verdiği iki yüz lira ile Millî Mücadele'nin ilk mehter takımını kurmuştur. Türk toplumunun manevî ve tarihî desteklere muhtaç bulunduğu günlerde ümit ve şevk kaynağı olmuştur. Halil Nuri Bey, 20 Ağustos 1920 tarihinde Bolvadin'e gelmiştir. Kendisine şehrin ileri gelenlerinden Yörükzâde Ahmet Efendi, ulemadan Yunuszâde Ahmet Vehbi Efendi[82], Müftü Yörük Hacı Mehmet Ali Efendi, Belediye Başkanı Enver Efendi ile sair kişiler refakat etmişlerdir. Halil Nuri Bey'i en çok ulemadan Yunuszâde Ahmet Vehbi Efendi etkilemiştir. Yunuszâde'nin şu sözünü unutamamıştır:

> "Oğlum... Sana düşüncelerimi ve tezkiyemi nazmen izhâr edeceğim. İcap ederse namaz seccademi heybeme koyar, seninle yola düşerim. Son nefesimi gazaların en ulvisinde irşat yolunda veririm. Sen karıncanın ibadetini bilir misin?.. İşte biz bugün bu dinin gerçekten müritleri isek tutacağımız yol, bu yoldur!"

Ertesi gün şiiri yazar, hazırlar, imzalar ve Halil Nuri Bey'e verir. Burada Yunuszâde, 21 yaşındaki Halil Nuri'nin kahramanlığını şiirleştirmiş-

80 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. IV, s. 38-39.

81 Halil Nuri Yurdakul: Mülâzım-ı Sânî rütbesiyle İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. Orduda mehter takımı kurmuştur. Bkz. Bayar, **Bolvadin**, c. I, s. 238.

82 Bkz. Ahmet Kıymaz, **Romanda Millî Mücadele (1918-1928)**, Ankara 1991, s. 99.

Levent Şahverdi Arşivi

tir. Gayesi, yaş ve rütbesine bakmadan büyük hizmetler yaparak yücelme şuurunun ortaya çıkarılıp korunmasıdır. Böylece Yunuszâde ileride gerçekleşecek zaferin manevî mimarlarından biri olmuştur.

3- Balıkesir

İzmir'in işgali arefesinde Aydın Vali ve Kumandanı Nureddin Paşa'nın tehlikeyi sezerek ne yapılması gerektiğini istişare maksadıyla bölgedeki beldelerin belediye reisi, eşraf, müftü vb. ileri gelenlerinden meydana gelen şahısları davet ettiği İzmir'e, Balıkesir de ilgisiz kalmayarak dört kişilik bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet Kodanazzâde Hacı Ahmet Efendi[83], Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmet Efendi[84], Mütekaid 1. Miralay Rıza Bey ve Hasan Basri [Çantay] Efendi'den[85] ibarettir. Bu şahıslardan Hasan Basri Bey, kongrede Venizelos'un görüşlerine karşılık memleketin Türk olduğunu ispata çalışacaktı. Bunun için raporlar hazırlamıştı.

4- Alaca Mescit Toplantıları

a- İlk Toplantı

İzmir'de Yunanlıların yaptığı zulümler, Ayvalık'ın işgali, Manisa ile birlikte Balıkesir'in de işgal tehdidi altında bulunması sebebiyle ne tür tedbirler alınabileceği düşüncesiyle Alaca Mescit'te genel bir toplantı yapılmasına 17 Mayıs 1919'da Zarbalı Hulusi Bey'in evinde karar verilmiştir.

---

83 Bkz. Muharrem Eren, **Balıkesir İl Müftüleri ve Tarihî Kitabeler**, Balıkesir 1990, s. 28; Hasan Basri Çantay, **Kara Günler ve İbret Levhaları**, İstanbul 1964, s. 7, 9, 28-29; Zekeriya Özdemir, **Balıkesir Bölgesinde Millî Mücadele Önderleri**, Ankara 2001, s. 139-140.

84 Bkz. Zekeriya Özdemir, **Balıkesir Bölgesinde Millî Mücadele Önderleri**, Ankara 2001, s. 127-132; Tekeli-İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Ankara 1989, s. 171, 215, 217, 306; Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, c. I, Ankara 1988, s. 113.

85 Bkz. Fahri Çoker, **Türk Parlemento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. III. Ankara 1995, s. 593-594; Mücteba Uğur, **Hasan Basri Çantay**, Ankara 1994, s. 1-42; Hasan Basri Çantay, **Kara Günler ve İbret Levhaları**, İstanbul 1964, s. 6, 9, 16, 30, 33, 37, 40; Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları**, Ankara 1973, s. 256-257; Mustafa Gülyüz, *"Millî Mücadele Yıllarında Hasan Basri Çantay"*, **Kuvâ-yı Milliye Dergisi**, sayı 4, 6 Eylül 1980, s. 18-23; **Sebilürreşad**, cilt XX, sayı 509, 2 Temmuz 1922, s. 171-172; Hacim Muhittin Çarıklı, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvâ-yı Milliye Hatıraları**, Haz: Şerafettin Turan, Ankara 1967, s. 63, **Sebilürreşad**, c. XIX, sayı 472, 3 Mart 1921, s. 31-34; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. I, Ankara 1959, s. 238-239; c. III, Ankara 1981, s. 6-7, 583-584, c. IV, Ankara 1981, s. 47, 59, 240, 326.

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı zamanda toplantıdan önce Belediye adına mevlit okutulması da planlanmıştır[86].

Bu toplantı şehrin merkezinde Alaca Mescit'te 18 Mayıs 1919 Pazar günü ikindi namazından sonra gerçekleşmiştir. Büyük bir halk kitlesinin katıldığı toplantıda mevlitten sonra ilk sözü Mehmet Vehbi Bey almıştır. "Ey Cemaat-i Müslimîn!" diye başlayan konuşmasında yaşanan facialarının Balıkesirliler'in de başına gelebileceğini, bu işin protesto ile önlenemeyeceği, yapılacak ilhakı fiilen reddetmek için bir Redd-i İlhak heyetinin kurulması gerektiğini, bu cemiyete girmenin her müslümanın borcu olduğunu, atılacak her kurşunun Doğu ve İslâm dünyasının ebedî kurtuluşuna, aksi taktirde ebedî esarete sebep olacağını belirtmiştir. Birkaç kişinin de heyecanlı konuşmalarından sonra her türlü kararı almaya yetkili 41 kişi belirlenmiştir[87]. Bu şahıslardan en az on biri hoca, hafız ve müderris gibi sıfatlarla anılıyordu. Müslüman ahalinin doğal toplanma mekânları olan mescitlerde yapılacak bu tür organizasyonlarla halk, dinî bakımdan motive edilmiş olacaktı. Geniş bir katılımın gözlendiği toplantı sonucunda düşmana karşı silahlı müdafaa kararı çıkmıştır. Böylece Balıkesir Kuvâ-yı Milliyesi'nin temeli bir camide atılmıştır. Toplantı sırasında bazı kişilerin tereddüdünü Mehmet Vehbi Bey[88] ve Abdülgafur [Iştın] Hoca[89] âyet ve hadislerle gidermeye çalışmışlardır.

Alaca Mescit toplantısını gerçekleştiren 41 kişi 19 Mayıs 1919 günü kendi aralarında bir heyet-i merkeziye seçmişlerdir. Bu heyetler İstanbul Hükümeti'nden de yardım istemek ve Ayvalık'taki karışıklığı öğrenip Kör-

86 Bolak, **a.g.m.**, s. 164-165.

87 Bkz. Bolak, **a.g.m.**, s. 164-168.

88 Bkz. Fahri Çoker, **Türk Parlemento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, s. 602-603; Teoman Ergül, **Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)**, İzmir 1991, s. 55, 98, 100, 234; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 208, 217, 234-235; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**; c. I, 238-239; c. III, s. 6.

89 **ATASE**, Kl. 583, D. 21, F. 1-8; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. I, s. 228-239; c. II, s. 149; c. III, s. 5-6; Fahri Çoker, **Türk Parlemento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. III, s. 591-592, Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**., 20 Ağustos 1919, nr. 86; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 190, 204, 213, 217; Hacim Muhittin Çarıklı, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvâ-yı Milliye Hatıraları**, Haz: Şerafettin Turan, Ankara 1967, s. 38, 171; Ergül, **a.g.e.**, s. 55, 98, 103, 134.

Levent Şahverdi Arşivi

fez kazaları ile ortak hareket etmek amacıyla aralarında iş bölümü yapmışlardır[90].

Seçilenler aralarında görev taksimi yaptıktan sonra teşkilatlanmanın temini, köylere giden vaizlerin birlik ve beraberlik hakkında vaazlar vermeleri, diğer unsurlarla iyi geçinmekten bahsetmeleri ve millî ordu kurmak için gerekli alt yapının hazırlanması kararlarının uygulamaya geçirilmesine çalışmışlardır[91].

b- İkinci Toplantı

Bazı tedkikler için Edremit'e giden heyetin dönmesinden sonra 3 Haziran 1919 Pazartesi gecesi Alaca Mescit'te ikinci bir toplantı daha gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda doğrudan doğruya müdafaa ve Ayvalık ile Bergama havalisine milis kuvvetleri gönderilmesine karar verilmiştir[92]. 19 Mayıs 1919'da seçilip merkezden görevlendirilen geçici heyetin görevine son verilerek tam yetkili yeni bir heyet-i merkeziye seçilmiş ve alınan kararlar sonucunda esnaf ve tüccardan para toplanmasına girişilmiştir[93].

5- Gönen

Gönen Müftüsü Şevket Efendi camilerde; Ramiz Efendi ve arkadaşları da hükümet meydanı ve kahvehânelerde halkı millî mukâvemete teşvik ve tahrik ederek vaaz ve nasihatlarda bulunup milleti galeyana getiriyorlardı. Fakat bu faaliyetlerin sürdüğü sırada Anzavur ve Çerkesler'in canice hareketleri de gözden kaçmıyordu[94].

Bu hareketlerden ilk nasibini alanlardan biri Müftü Şevket Efendi oldu. Şevket Efendi 4 Nisan 1920 günü Anzavur'un emriyle evinden alınarak kasabanın güneyindeki Gerenler bağına götürülmüş ve burada çok feci bir şekilde katledilmiştir[95]. Ayrıca, Hafız Azim [Daniş] ve Hafız Hamdi adlarındaki iki din adamı Sarıköy'de teşekkül ettirilen Müdafaa-i Hukuk

90 Bolak, **a.g.m.**, s. 169.
91 Bolak, **a.g m.**, s. 168-169.
92 Bolak, **a.g.m.**, s. 172.
93 İlgürel, **a.g.m.**, s. 74.
94 Özer, **a.g.e.**, s. 42-45.
95 **İzmir'e Doğru** gazetesi *4 ve 7 Nisan 1336;* **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. I, s. 125; Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 103; Özer, **a.g.e.**, s. 85, 143.

Levent Şahverdi Arşivi

Cemiyeti'nde faal görev almışlar, Anzavur ve Yunan tehlikesine karşı halkı bilinçlendirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır[96].

6- Havran

Millî Mücadele'ye önemli katkıları bulunanlardan biri de Müderris Hoca Osman Efendi'dir[97]. Osman Efendi, Yunan işgali sırasında Havran'da talebe yetiştirmekte meşguldü. Düşman işgali ve mezâlimi üzerine, eğitim ve öğretim çalışmalarını tatil ederek Millî Mücadele'ye katılmış ve Kuvâ-yı Milliye lehinde heyecanlı vaazlar vermeye başlamıştır. Havran'da ayrıca bir de Havran Bölüğü oluşturulmuştur. Köprülü Hamdi Bey ve Burhaniyeli Müderris Şükrü Bey'in gayretleriyle oluşturulan Havran Bölüğü Muratili köyüne yerleştirilerek burayı savunmakla görevli nizamî askerin takviyesine memur edilmiştir[98].

7- İvrindi

İvrindi ve çevresinde millî teşkilatın kurulmasında önemli rol oynayan birkaç ismin başında Hoca Niyazi Efendi[99] ile Dersiam Ali Rıza Efendi[100] gelmektedir.

İvrindi'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yanında Yunanlıların Ayvalık'ı işgal etmesi üzerine Varnalı İsmail Hakkı Bey kumandasında 162 kişilik İvrindi Millî Taburu da kurulmuştur. Bu tabur Ayvalık cephesinde faaliyet göstermiştir. İvrindi'de toplanan gönüllüler Soma cephesine sevk edilmiştir. Bergama'nın Yunanlılarca ikinci defa işgal edilmesi sonucu Ayvalık cephesi ve Balıkesir tehdit altına girmiştir. Bunun üzerine Balıkesir'in merkez köylerinden toplanan gönüllülerle yeni bir cephe kurulmasına karar verilmiş ve toplanan gönüllüler İvrindi cephesine sevk edilmiştir.

İvrindi Cephesi Kumandanlığı'na Hamdi Bey tayin edilmiştir. İvrindi ve Korucu cephesinde görev yapmak üzere ayrıca bir akıncı müfrezesi

---

96 Özer, **a.g.e.**, s. 47-51.

97 Müderris Hoca Osman Efendi'nin DİBA, 4477 numaralı dosyasındaki zarfta hiçbir evraka rastlanmamıştır.

98 Özer, **a.g.e.**, s. 139.

99 Geniş bilgi için bkz. Çelik, **a.g.e.**, c. I, s. 195-196.

100 Geniş bilgi için bkz. Zekeriya Özdemir, **Millî Mücadele Yıllarında Balıkesir Cepheleri**, Ankara 2001, s. 240; Kutay, **a.g.e.**, s. 301-302.

Levent Şahverdi Arşivi

meydana getirilmiştir. İvrindi cephesinde bir nizamiye taburu ile İvrindi ve korucu millî taburlarından kurulu 3 taburlu bir piyade alayı bulunuyordu. Cephenin millî alay kumandanı ulemadan Hacı Niyazi Efendi idi. Burada da, dini ve vatanı uğruna hiçbir mücadeleden kaçmayan, canı pahasına da olsa Yunanlılar'a karşı dimdik duran bir alimin mücadelesine şahit olmaktayız.

8-İzmir

Bütün bu gelişmeler yaşanırken İzmir halkı ve münevverleri de boş durmamış, muhtelif toplantılar düzenlemişlerdir. Mustafa Necati Bey'in çağrısı ile Sultanî Mektebi'nde yapılan bir toplantıya aydınlar, muvazzaf subaylar, İzmir Müdafa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve Türk Ocağı mensuplarının da katılması sağlanmıştır. Toplantıda söz alan Mustafa Necati Bey Yunanlılar'a karşı konulmasını ve bir müdafaa örgütü kurulması gerektiğini belirterek bir miting tertip edilmesini teklif etmiştir[101]. Bir taraftan bu toplantı devam ederken diğer taraftan başka bir heyet de Vali İzzet Bey'i ziyaret ederek Yunan işgali karşısında, hükümetin takınacağı tutumun öğrenilmesine çalışmıştır. Heyetin, validen alacağı cevaba göre nasıl bir yol izleneceğine karar verilecekti. Vali İzzet Bey'in heyete boşuna telaş edilmemesini, heyecanın gereksiz olduğunu, ortada endişe yaratacak bir durumun bulunmadığını, kimsenin mukâvemete teşebbüs etmemesini, çünkü Yunanlılar'ın İtilâf Devletleri adına geldiklerini söylemesi üzerine heyette bulunan İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi ayağa kalkarak valiye:

"Vali bey! Bu kanımla kırmızıya boyanabilirim, fakat alnımda Yunan alçağını sükunet ve tevekkülle karşılamış olmanın karası olduğu halde huzur-ı ilâhîye çıkamam."

diyerek cevap beklemeden toplantıyı terk etmiştir[102]. Rahmetullah Efendi'nin bu söz ve davranışı, Millî Mücadele'nin ilk kıvılcımlarını meydana getiriyordu.

---

101 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 15 Mayıs 1919, nr.1; Taçalan, **a.g.e.**, s. 227-228; Umar, **a.g.e.**, s. 99-101; Okurer, **a.g.e.**, s. 166-167; Kâmil Su, **Sevr Antlaşması ve Aydın (İzmir) Vilayeti**, Ankara 1981, s. 157-158; Yaşar Aksoy, **Bir Kent Bir İnsan**, İstanbul 1986, s. 157-158; Aydınel, **a.g.e.**, s. 33-34; Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 6.

102 Taçalan, **a.g.e.**, s. 228-229; Aydınel, **a.g.e.**, s. 34; Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 5; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, s. 187; **TK**, c. I, sayı 4, Mayıs 1964, s. 285; Aksoy, **a.g.e.**, s. 12-13.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonra Müftü Rahmetullah Efendi, Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa ve diğer iki kişiden oluşan bir heyet, İzmir'in işgalini protesto için limanda bekleyen İtilâf Devletleri gemilerine gitmişler, burada Amiral Calthorpe'ı ziyaret ederek İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesini protesto etmişlerdir. İtilâf Devletleri adına böyle bir işgalin kabul edilemez olduğunu, mutlaka işgal edilecekse hiç olmazsa İtilâf Devletlerince, (Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetlerince) yapılmasının daha uygun olacağını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Amiral, İzmir'in işgaline Yunan kuvvetlerinin memur edildiğini ve bundan dolayı kendilerinin hiçbir işe karışmayacaklarını ifade etmiştir[103].

Maşatlık Mitingi

İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, İzmir valisinin tavrı üzerine hemen camilerden salâ verilmesini emretmiş ve İzmir'in güzel sesli hafızları, mevlithanları, her biri birer minareden salâ ve ezan sesiyle şehrin semalarını inletmişlerdir. Halk vakitsizce okunan salâ üzerine telaş ve heyecan içerisinde sokaklara fırlamıştır. Okunan salâyı, ruhanî vecd içinde dinleyen müslüman halk gözleri yaşlı ve heyecanlı bir şekilde maşatlıkta toplanmışlar ve gece olunca da ateşler yakmışlardır. Halk büyük bir heyecan içindeydi.

İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi burada heyecanlı ve duygu dolu bir konuşma yapmıştır. Müftü, vatan sevgisinin imandan olduğunu, İzmir'in asırlardan beri ezan sesleri yükselen semalarında kulakları tırmalayan "çan seslerine katlanmaktansa şerefle ölerek şehadet şerbetini içmenin daha iyi olacağı"nı açıklayarak konuşmasını şu sözlerle bitirmiştir:

> "Kardeşlerim! Ciğerlerinizde bir soluk nefes, damarlarınızda bir damla kan kaldıkça, anavatanınızı düşmana teslim etmeyeceğinize

103 Kutay, **Türkiye İstiklâl ve...**, c. XIX, sayı 25, Ekim 1961, s. 10834-10836; Bayar, **a.g.e.**, c. VI, s. 1785; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 15 Mayıs 1919, nr. 1; ATASE Başkanlığı Stratejik Etüt Kurulu, *"Yunanistan'ın Küçük Asya Harekâtının Siyasî ve Askerî Nedenleri-İzmir'in İşgali İle Gelişen Olayla" (Yunan Kaynaklarına Göre)*, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, sayı 315, Mayıs 1988, s. 35; Taçalan, **a.g.e.**, s. 230-231.

Levent Şahverdi Arşivi

Kur'ân-ı Kerim'e el basarak benimle birlikte yemin edin..."

Bu çağrı üzerine bütün halk mukaddes bildiği değerler üzerine tereddüt etmeden yemin etti. Miting sabah saatlerine kadar devam etti. Topluluğun dağıldığı sırada işgal kuvvetleri de gemileri ile limana girmiş bulunuyordu[104].

Redd-i İlhak Heyeti bir an bile boş durmamış ve 15 Mayıs sabahı daha önceden kararlaştırıldığı şekilde ülkenin her tarafına telgraflar çekerek bütün vilayet, sancak, kaza, nahiye ve belediyelere şu metni göndermiştir:

> "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakâtı kâmilen ayakta ve heyecanda. İzmir son tarihî günlerini yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muâvenete bağlıdır. Mitingler yapınız, telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız. Vakar ve sükûnetinizi son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz"[105].

Nitekim bu çağrı tesirini hemen göstermiş, 16 Mayıs 1919'dan itibaren Babaeski, Burdur, Ödemiş, Konya, Denizli vb. yerlerden Harbiye Nezâreti'ne protesto telgrafları çekilmeye başlanmıştır.

9- Tire

Bunun üzerine Hoca Sunullah Efendi[106] ve Ayvazoğlu Mehmet Bey'den teşekkül eden bir heyet meydana getirilmiştir. Heyetin Hoca Sunullah Efendi'yi yanlarına almalarının sebebi, iki tarafa karşı dengeleri korumaya yönelikti. Yunanlılar heyetten ancak iki üç kişiye güveniyorlardı.

---

104 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 15 Mayıs 1919, nr. 1; Kutay, **Türkiye İstiklâl ve...**, c. XIX, s. 25, Ekim 1961, s. 10800-10802; Taçalan, **a.g.e.**, s. 237; Su, **a.g.e.**, s. 160-161; Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 7; Reinhard, **a.g.e.**, s. 12-13, 17, 19.

105 **HTVD**, sayı 36, Haziran 1961, Vesika nr. 880; Aydınel, **a.g.e.**, s. 35; Okurer, **a.g.e.**, s. 178; Taçalan, **a.g.e.**, s. 238-239, 241; Cemal Kutay, **Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, İstanbul 1992, s. 360.

106 Geniş bilgi için bkz. Ergül, **a.g.e.**, s. 25.

Levent Şahverdi Arşivi

Hoca Sunullah Efendi'ye ise güvenleri yoktu. Onu kendileri için tehlikeli buluyorlardı. Çünkü Sunullah Efendi Tire Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Teşkilatı'nın kurucularındandı. İşgalden önce halkı direnişe sevk eden vaazlar veriyordu. Gökçen Efe ise Hoca Sunullah Efendi'ye güveniyordu. Bu gelişmelerden istifade eden Ispartalı Hacı Hafız Süleyman Efendi de Kuvâyı Milliye adına toplanan paraları Gökçen Efe'ye teslim etmişti.

Heyet-i Nâsiha Yunanlılar'ın işgali altındaki bölgeden çıkıp Kuvâ-yı Milliye'nin hâkim olduğu bölgeye ayak basınca efeler karşılayıp Gökçen Efe'nin bulunduğu Kara Çamur'a götürülmüştür. Heyet bir gün bir gece burada kalmıştır. Görüşmeler sonucunda Efe heyetin isteklerini kabul etmemiştir. Bunun üzerine heyet geri dönmüştür. Kısa bir süre sonra Yunanlılar'ın Gökçen Efe üzerine bir harekâtta bulunacakları haberi duyuldu. Haber, Hoca Sunullah Efendi tarafından Gökçen Efe'ye iletilmiştir. Yunanlılar'ın harekete geçmeleri üzerine, bir kısım düşman kuvvetleri tuzağa düşürüldüyse de, Gökçen Efe kuvvetlerinin azlığı sebebiyle kesin bir başarı elde edilememiştir[107].

10- Manisa

Yunan işgalinin Manisa'ya adım adım yaklaştığı günlerde Manisa'da halk ikiye bölünmüştü. Bir kısım halk, topçu alayı ile piyade taburunu halk kuvvetleri ile takviye ederek Menemen sırtlarında müdafaa yapılmasını istiyordu. Bu fikri savunanların başında Manisa Müftüsü ve Cemiyet-i İslâmiye Reisi Alim Efendi bulunuyordu[108]. İzmirli Vasıf Bey de halkı müdafaaya teşvik için çalışıyor, cihat çağrısı yapıyordu. Bir kısım halk ise, ülkenin her hangi bir hadiseye yol açmadan Yunanlılar'a teslimini uygun görüyorlardı. Bunların başında da Manisa Mutasarrıfı Hüsnü Bey geliyordu. Hüsnü Bey, Manisa'nın işgal edilmeyeceğini söylüyor ve tedbir için halkın iç taraflara göçünü engelliyordu. Bütün bu gelişmeler yaşanırken 26 Mayıs 1919'da Yarbay Çakalos kumandasındaki bir Yunan taburu yerli

107 Bayar, **a.g.e.**, c. VII, s. 2166-2169; Ergül, **a.g.e.**, s. 25.

108 Bkz. Çağatay Uluçay, **Manisa Ünlüleri**, Manisa 1946, s. 43-44; Selâmi Bertuğ, *"Manisalı Alim Efendi ve Klasik Musikisindeki Yeri"*, **II. Mesir Konferansları**, Manisa 1983, s. 9-10.

Levent Şahverdi Arşivi

Rumlar'ın da gösterileri arasında ve tek bir kurşun atmadan Manisa'ya girmiştir[109].

Yunanlılar'ın hedef aldıkları yerlerden birisi de müslümanlar için mukaddes sayılan camilerdi. İşgal ettikleri bölgelerde İslâm Dini'ni ve müslüman halkı küçültücü pek çok hareketlerde bulunarak camilere saldırıp *Kur'ân-ı Kerim*leri ayaklar altına almışlardır. Manisa Metropolid Vekili, Saruhanoğulları devrinden kalma Ulu Cami'nin saat kulesindeki çanı kilise çanı gibi kullanmaya kalkmış ve hatta camii kiliseye çevirme teşebbüsünde bulunmuştur. Zorla camiye giren Rumlar *Kur'ân-ı Kerim* cüzlerini yerlere atıp kutsî levhaları ve minberi parçalamışlardır. Minarelerden Rum mahallelerine şapka ve mendil sallamışlardır[110]. Yunanlılar Keçili köyünden İmam İsmail Hakkı, Devecioğlu Ali, Hacı Ahmet oğlu Mehmet Veli ile daha birçok köylüyü yaralayıp kaçmışlardır[111]. Yine, Alaybeyli Mahallesi'nde Alaybey Camii İmamı Fermanlı Hoca'nın oturduğu sokaktaki evini yakmışlardır[112]. Çarşı İmamı Muhittin Efendi de Yunanlılar aleyhine dua ettiği için dövülmüştür[113].

Yunanlılar'ın İzmir'i işgalini müteakip İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Kırkağaç Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Burhaniye Müftüsü Ahmet Muhib Efendi, Edremit Müftüsü Hafız Cemal Efendi ve Tire Müftüsü Sunullah Efendi Yunan işgalini din açısından değerlendiren bir cihat fetvası yayınlamışlardır. Fetvada Yunan işgal, zulüm ve haksızlığı belirtilerek fiilî direnişte bulunmanın yani cihat yapmanın farz olduğu açıklanmıştır. Ayrıca Yunanlılarla birlikte Damat Ferit Hükümeti de tel'in edilmiştir. Çok

109 **HTVD**, sayı 37, Eylül 1961, Belge nr. 901; **HTVD**, sayı 36, Haziran 1961, Belge nr. 884; Fahri Görgülü, **İstiklâl Savaşında Saruhanlı**, İzmir 1966, s. 11-13; Apak, **a.g.e.**, s. 23-26; Gökbilgin, **Millî Mücadele**, c. I, s. 122; Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen, **Manisa Tarihi**, İstanbul 1939, s. 59, 63-65; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, s. 206-207; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 86, 91; Kâmil Su, **Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları**, Ankara 1972, s. 6, 19-20; Şerafettin Yılmaz, **Balıkesir'e Bağlı Akhisar ve Soma Cephesi**, Balıkesir 1990, s. 18; Uluçay, **a.g.e.**, s. 43-44.

110 **Öğüt** gazetesi, 20 Şubat 1921, sayı 591; Su, **a.g.e.**, s. 26-29.

111 **BOA**, BEO Dahiliye 344834; Su, **a.g.e.**, s. 40.

112 Su, **a.g.e.**, s. 64.

113 Ergül, **a.g.e.**, s. 198.

Levent Şahverdi Arşivi

geçmeden fetvada imzaları bulunan din adamları Yunan makamları tarafından idama mahkum edilmişlerdir[114].

a- Alim Efendi

Alim Efendi zulümleri gördükçe halkın heyecanın arttığını fark etmiş, durumdan kurtuluş için çareler aramıştır. Zulümlerden dünya kamuoyunu haberdar etmek amacıyla Yunanlılar'ın silah aramak bahanesi ile öldürdükleri masum insanların Hatuniye Camii'ndeki cenaze merasimine Fransız, İngiliz ve İtalyan askerî temsilcilerini davet ederek halkın heyecan ve huzursuzluğuna onların da şahit olmalarını istemiştir. O, bütün bu faaliyetlerinden dolayı, işgalci Yunanlılar tarafından kara listeye alınarak yakalanmasına karar verilmişti. Bu şartlar altında Manisa'daki mücadelesini sürdüremeyeceğini anlayan Alim Efendi Akhisar'a geçmiştir[115].

Alim Efendi, Akhisar'da ilk dönemde Redd-i İşgal, bilâhare Müdafaai Hukuk Cemiyeti üyesi olup var gücüyle işgallere karşı çaba sarf etmiştir[116]. Akhisar'da bir medresede ikâmet eden Alim Efendi 30 Ağustos 1919'da Manisa'daki Yunan fecayii hakkında şahitlikte bulunmak üzere Yunan mümessili tarafından İzmir'e çağrılmış, o ise herhangi bir tuzağa düşmekten çekindiği ve Yunanlılar'a güvenemediğinden ötürü İzmir yerine İstanbul'a gitmiştir[117]. Manisa ve Menemen facialarını incelemek için Amiral Bristol Heyeti'nin Manisa tarafına geldiğini duyunca Manisa'ya dönmüştür. Ancak Manisa'ya vardığında heyetin İzmir'e geçmesi üzerine amacına ulaşamamıştır[118]. Alim Efendi daha sonra Balıkesir'e geçmiş ve

114 Ergül, **a.g.e.**, s. 25; Uluçay, **a.g.e.**, s. 44; Bertuğ, **a.g.m.**, s. 9.

115 Ergül, **a.g.e.**, s. 195; Bertuğ, **a.g.m.**, s. 9-10; Uluçay-Gökçen, **a.g.e.**, s. 68-69; Uluçay, **a.g.e.**, s. 44.

116 Bayar, **a.g.e.**, c. VIII, s. 2540-2560; Yılmaz, **a.g.e.**, s. 30; Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 136; Bertuğ, **a.g.m.**, s. 10; Uluçay, **a.g.e.**, s. 44.

117 **BOA**, DH-ŞFR, 102/251; Arif Oruç, *"İane-i Muhacirîn Heyeti ile"*, **Tasvir-i Efkâr**, 11 Teşrin-i Evvel 1919, nr. 2871; Ergül, **a.g.e.**, s. 195.

118 Alim Efendi **Tasvir-i Efkâr**'da bu olayı şöyle açıklamaktadır: "Heyetin Manisa'da olduğu gün yetişememiştim. Esasen Heyet-i Tahkikiye, Belediye Reisi İbrahim Efendi ile diğer zevâtı istimâ' eyledi. Şahid sıfatı ile celb edilen müslümanlar, Yunanlılar'ın taht-ı esaretinde hiçbir şekilde yaşayamayacaklarını, yapılan fecâyii birer birer isbat ve ta'dâd etmek suretiyle kemâl-i sûzişle söylediler. İhzâr edilen Fransızca muhtıra ve şikâyetnâmeler dahi Amiral Bristol cenablarına takdim edildi. Zaten heyetin araştırdığı cihetler de bunlardan ibaretti". Bkz. Arif Oruç, **a.g.m**., nr. 2871; Ergül, s. 195.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Balıkesir Kongresi'ne Akhisar delegesi olarak katılarak Heyet-i Merkeziye'nin şeref üyesi olmuştur[119].

b- Müdderris Hacı Hilmi Efendi

Düşman işgaline uğrayan illerimizden biri de Manisa idi. Yurdun bütün bölgelerinde olduğu gibi burada da din adamları işgale karşı fiilî ve fikrî mücadelenin doğmasında öncülükte bulunmuşlar, vaazlarıyla halkı düşmana karşı teşkilatlanmaya ve işgal kuvvetleriyle savaşmaya teşvik etmişlerdir. Hacı Hilmi Efendi, Şeyh Hüseyin Efendi ve Müftü Abdülhamid Efendi bu konuda ilk sırada yer alan isimlerdendir.

Manisa'da müderrislik yapan Hacı Hilmi Efendi millî kuvvetler lehinde ve Yunan işgali aleyhinde heyecanlı vaazlarda bulunmuştur. Ege şehir ve kasabalarını dolaşmıştır. Katıldığı bir askerî harekâtta esir düşerek Atina'ya sürgün edilmiştir. Esirler kampında ana dili gibi bildiği Rumca sayesinde Yunan resmî makamlarıyla temas kurmuştur. Onlara hapishanede gördüğü mezâlimi bütün dehşetiyle anlatmıştır. Kadim Yunan Medeniyeti ile bu zulüm ve işkencelerin nasıl telif edilebileceğini sormuştur. Yunan iderecilerini mahçup eden Hacı Hilmi Efendi'nin bu gayretleriyle birçok sivil tutuklu serbest bırakılmıştır. Esaretten kurtulur kurtulmaz Manisa'ya gelerek tekrar mücadeleye başlayan Hacı Hilmi Efendi zafere kadar hizmet ve faaliyetlerine devam etmiştir.

c- Rıfai Şeyhi Hüseyin Efendi

Yunanlılar'ın yaptığı her türlü tecavüze yılmadan göğüs gerip mücadele edenlerden biri de Rıfai Tekkesi Şeyhi Hüseyin Efendi'dir. Hüseyin Efendi elinde mavzeriyle çarpışarak Yunan çapulcu ve kundakçılarını, İbrahim Çelebi Mahallesi'ne sokmamış, mahallenin yakılıp yıkılmasını engelleyerek halkın direncini kuvvetlendirmiştir[120].

ç- Müftü Abdülhamid Efendi

Millî Mücadele yıllarında Manisa bölgesinde düşmana direnen alimlerden bir diğeri Fatih dersiâmlarından Müftü Abdülhamid Efendi idi. Hakkındaki idam kararı sebebiyle Manisa'dan ayrılan Müftü Alim Efendi

119 Uluçay, **a.g,e.**, s. 44; Ergül, **a.g.e.**, s. 99-100.
120 Nusret Köklü, **Manisa İşgalden Kurtuluşa**, Ankara 1976, s. 90; Su, **a.g.e.**, s. 70.

Levent Şahverdi Arşivi

yerine müftü olan Abdülhamid Efendi, memleketi olan Manastır'da müftü iken burasının işgale uğraması üzerine düşman bayrağı altında yaşamaya tahammül edemeyerek Manisa'ya yerleşmişti. Fakat burası da işgale uğrayınca selefi Alim Efendi'nin izini takip ederek mücadeleye devam etmiştir. Bölgede mahallî direniş teşkilatları halinde başlayarak bölge kongreleriyle gitgide vatan sathına yayılan Kuvâ-yı Milliye teşebbüsleri lehinde vaaz ve irşatlarla halkı aydınlatmıştır[121].

11- Antalya

Antalya'da İtalyan işgalinin hüküm sürdüğü bu devrede halk, vatanperver gösteriler yapmaktan geri kalmamıştır. Hoca Rasih Efendi bu nümâyişlerde ateşli nutuklar irad ederek Antalyalılar'ın bütün kanlarını dökmek pahasına da olsa davalarından vazgeçmeyeceklerini ilan etmiştir[122]. Diğer taraftan İtalyanlar da boş durmamış, aleyhte propagandalarda bulunmuşlar ve bu amaçla Antalya müftüsünün hıristiyanlar aleyhinde tahriklerde bulunduğunu belirterek müftünün tarafsız kalması gerektiğini ileri sürmüşlerdir[123] Bir taraftan tahrikler devam ederken bir taraftan da halk bilinçlenip teşkilatlanmaya başlamıştır. Nihayet bir heyet-i milliye teşekkül etmiştir. Daha sonra Müdafaa-i Hukuk şeklini alacak heyetin reisliğine Müftü Yusuf Talat Efendi getirilmiştir. Müftü Yusuf Talat Efendi'nin gayret ve çalışmaları hem halkı irşat hem de Kuvâ-yı Milliye lehine toplanan iânenin tahsil ve yerlerine ulaştırılması hususunda büyük önem taşımıştır[124].

Bu arada Mebuslar Meclisi üyeliğine Antalya'yı temsilen Müftü Yusuf Talat Efendi ve Hamdullah Bey seçilmişlerdir[125]. Antalya'nın en faal diğer bir din adamı olan Hoca Rasih Efendi ise Antalyalılar'ı I. dönemde T.B.M.M.'de temsil etmiş ve faal çalışmalarını burada da sürdürmüştür[126].

121 **BOA**, BEO Meşihat 346212; DH-İUM, 19-12/1-87; Ergül, **a.g.e.**, s. 200.
122 Apak, **a.g.e.**, s. 75.
123 **BOA**, DH-ŞFR, 102/49.
124 **BOA**, BEO Meşihat Gelen: 347194.
125 **BOA**, DH-İUM, E-85/17.
126 **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Nisan 1921, nr. 149.

Levent Şahverdi Arşivi

12- Konya

İşgaller yurdun her yerinde olduğu gibi Konya'da da üzüntü ve endişe ile karşılanmıştır. İstanbul Hükümeti, halkın hissiyatına tercüman olmak üzere Konya da dahil olmak üzere bazı vilayetlere "Heyet-i Nâsiha" adı verilen heyetler göndermeyi kararlaştırmıştır. Bu gayeyle Şehzâde Abdürrahim Efendi'nin bulunduğu bir heyet Konya'ya gelmiştir[127].

Yunanlılar'ın İzmir'i işgallerinin ertesi günü Konya'ya ulaşan heyet, şehrin ileri gelenleri ile görüşerek fikir teatisinde bulunmuştur. Görüşmeler sırasında Müderrris Sivaslı Ali Kemali Efendi[128] Konya halkının ruhunda vatanperverlik, kafasında haysiyet, kanında Türklük olduğunu, ülkenin her namuslu ve faziletli ferdinin yapacağının aynısını yapacağını, özetle vatanını müdafaa edeceğini söyleyerek düşmana karşı mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiştir[129].

İzmir'in işgal haberi şehirde duyulur duyulmaz işgali protesto mahiyetinde büyük bir miting yapılmıştır. Bir sonraki gün (16 Mayıs) aynı miting tekrarlanmış ve "İzmir İçin Vatanperver Gösteri" başlığı altında bir bildiri hazırlanmıştır. Bildiride umum ahali adına Konya Belediye Başkanı Hakkı ve Mevlevi Şeyhi Ahmet Adil'den başka eşraf ve Çelebizâdeler'den meydana gelen 28 imza bulunmaktaydı.

Ocak 1920 günleri Konya'da mitinglerle geçmiştir. İtalyanlar'ın, İngilizler'in baskısıyla *Öğüt* gazetesini kapatması Konya'da büyük bir heyecan ve Millî Mücadele lehinde miting ve protestolara sebep olmuştur. 28 Ocak'ta yapılan mitingte organizatörlerden Sivaslı Müderris Ali Kemalî Efendi yaptığı konuşmada halka:

> "Ey Konyalılar! Bugün *Öğüt*'ü kapatmışlarsa yarın başka bir *Öğüt* çıkacak, bizi asla susturamayacaklardır. Susmayacağız, bir dilimizi keserlerse bin dille haykıracağız."

---

127 Burhan Cahit Morkaya, *"Heyet-i Nasiha Konya Yolunda"*, **Yeni Mecmua**, sayı 9, İstanbul 1939, s. 14.

128 M. Şevki Yazman, **İstiklâl Savaşı Nasıl Oldu?**, Konya 1944, s. 18.

129 Kutay, **Manevî Mimarlar**, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

diyerek morallerini yüksekte tutmalarını sağlamıştır[130].

Sivaslı Ali Kemalî Efendi, mitingten sonra merkez heyeti üyeleriyle birlikte, durumu Ankara'da Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş ve İstanbul'daki İtilâf Devletleri mümessillerine çektiği telgraflarla da *Öğüt*'ün kapatılmasını sert bir dille kınamıştır. Mustafa Kemal Paşa verdiği cevapta yeni bir gazete çıkarılmasını, protestolara devam edilmesini, fakat şiddete başvurulmamasını istemiş, bunun üzerine *Öğüt*'ün yerine *Nasihat* gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır[131].

Konyalılar'ı aynı ortak his ve duygu etrafından birleştiren mühim başka bir olay da İngilizler'in 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgalleridir. İşgal üzerine bir taraftan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmaları bir taraftan da gazetelerde yayınlanan çeşitli bildiriler halkı heyecana getirmiştir. Nihayet bütün Konya halkının katıldığı bir miting daha düzenlenmiştir. Miting alanı yine Alaaddin Tepesi idi. Millî Mücadele tarihimize "Büyük Konya Mitingi" diye geçen bu gösteride Ali Kemalî Efendi bu kez de yine en önlerde idi. O, yaptığı konuşmada ülkenin içinde bulunduğu durumu özetledikten sonra Konya'daki hıristiyan azınlığa:

> "İçimizde bulunan hıristiyan vatandaşlarımızı şimdiye kadar din ve milletimizin azası olarak gördük ve incitmediğimiz gibi bundan sonra bilhassa böyle bir zamanda Türk'e mahsus bir seciyeden her türlü haklarına hürmet etmek lâzımdır ve edilecektir."

diyerek hem hıristiyan halkın tedirginliğini gidermiş hem de müslüman halkı sakinleştirmiştir[132].

İstanbul, İzmir, Adana ve Maraş'ta meydana gelen olaylar Konyalılar'ın Millî Mücadele fikri etrafında toplanmalarını daha da hızlandırmıştır. Şehir halkı, bir yandan cepheye gönüllü gönderirken diğer taraftan da

130 Bkz. Mehmet Önder, **Millî Mücadelenin Yanında ve Safında Öğüt Gazetesi**, Ankara 1986., s. 12; a. mlf., **Sivaslı Ali Kemali Efendi, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri**, Konya 1954, s. 7-11, 15-16, 47; Kutay, **Maneviyat Ordusu**, c. I, s. 108, 115-116; a. mlf., **Manevî Mimarlar**, s. 69-96.

131 Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, c. II, s. 341, 349.

132 Avanas, **a.g.e.**, s. 381; Önder, **Kemali Efendi**, s. 16, Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, c. II, s. 444.

Levent Şahverdi Arşivi

her türlü nakdî ve aynî yardımda bulunmaktan çekinmemiştir. Gelişmeler, gerek İstanbul Hükümeti ve gerekse İtilâf Devletlerini tedirgin etmiştir. Mülkî ve askerî erkân, başta Vali Suphi Bey ve 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin [Altay] Bey, hükümet tarafları gibi davranmışlardır.

Yine 13 Ağustos 1920 tarihiyle Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye Reisi Hadimli Mehmet Vehbi Hoca tarafından çekilen bir telgrafta; bütün ulema ileri gelenleri, memleket eşrafı ve ahalinin hazır bulundukları bir toplantıda Belde Müftüsü Yalvaçlı Ömer Vehbi Efendi'nin yaptığı duadan sonra 600 mevcutlu ikinci millî taburun cepheye hareket ettiği belirtilmiştir[133].

Bir yandan bu gelişmeler yaşanırken diğer yandan da hükümet yanlısı hareketler de görülmüştür. Bu dönemde bazı isyan hareketleri başgöstermiştir. İsyancıların tutuklanması üzerine Mustafa Kemal Paşa 3 Ağustos 1920'de Konya'ya gelmiştir. Olaylar sırasında tevkif edilenlerin masum olduğu, bunların oyuna getirildiği ve aflarına dair Ali Kemalî Efendi'nin başvurusu üzerine Meclis 6 Ağustos günü yaptığı oturumunda bu isteği kabul etmiştir. Fakat Damat Ferit Hükümeti ve İtilâf Devletleri yeni tahriklerle isyan hazırlığına başlamışlardır. Delibaş Mehmet adlı birini Ekim 1920'de Konya üzerine sevk etmişlerdir. Delibaş Mehmet, kendisini halife ordusu olarak lanse ediyor ve Kuvâ-yı Milliyeciler'e karşı açıktan açığa cephe alıyordu. Asilere göre, yok edilmesi gerekenlerin başında Ali Kemalî Efendi, Saatçizâde Mehmet Rifat Hoca[134], Müftü Yalvaçlı Ömer Vehbi Hoca, Gilisıralı Tahir Efendi ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öteki üyeleri vardı. Önce Saatçizâde Rifat Hoca'nın evini basmışlardır. Onları kapı komşusu ulemadan Fahrettin Efendi karşılamış ve Hoca'nın Ankara'ya gittiğini bildirmiş, onlar gittikten sonra da Hoca'yı kendi evinde saklamıştır.

Delibaş'ın Konya yolunda olduğu bir sırada ulemadan Hamzazâde Hacı Ragıb [Atademir] Efendi, Ali Kemalî Efendi'ye gelerek asilerin asıl he-

133 **ATASE**, Kl. 557, D. 10, F. 31.

134 Bkz. Kutay, **Maneviyat Ordusu**, c. I, s. 113; a. mlf., **Manevî Mimarlar**, s. 78, 87-88; Altay, **a.g.e.**, 226, 230.

Levent Şahverdi Arşivi

definin kendisi olduğunu söyleyerek bağ evine saklanmasını istemiştir. Buna karşılık Ali Kemalî Efendi Müdafaa-i Hukuk'u şehirde kendisinin teşekkül ettirdiğini ve çalışmaların kolay olmadığını belirterek: "Her kanaat, bir bedel karşılığıdır. Bu defa bedel hayatım ise bunu, memleket için seve seve feda etmeye hazırım." demiştir. Kendisine yapılan ısrarlar fayda vermemiş, Ali Kemalî Efendi Pirî Mehmet Paşa Mahallesi'ndeki evinden ayrılmamıştır. Nihayet asiler evi basıp Ali Kemalî Efendi'ye zulüm ve işkencelerle onu öldürmüşlerdir. İlerleyen günlerde Konya'da başgösteren Delibaş İsyanı bastırıldıktan sonra Konyalılar zafere kadar yardım ve çalışmalarını aralıksız olarak sürdürmüşlerdir[135].

13- Ankara

Ankara'da ilk millî kıpırdanmalar Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında (Aralık 1918) İngiliz-Fransız güçlerinin şehrin önemli merkezlerini işgal etmeleri ile başlamıştır. Yabancı güçlerin bir takım aşırı hareketleri halkın bu gibi durumlara tepkisiz kalamayacağını göstermiştir. Nitekim Samanpazarı'nda İngiliz askerlerinin bir müslüman kadına taarruz ederek başörtüsünü açmak istemeleri büyük bir infiale yol açmıştır[136]. Acı haberi duyan halk galeyana gelmiştir. Nakşibendi şeyhlerinden Başılı Hoca adıyla bilinen Sadullah [Seyhan] Efendi de galeyana gelerek: "Bu millet içinde bir değnek başına bir mendil bağlayıp da ortaya çıkacak yok mu?" diyerek halkı işgalcilere karşı harekete geçirmiştir. Bu ilk hareketlilikte adı duyulan bir başka din adamı da Hacı Bayram Şeyhi Şemseddin Efendi idi. Bu din adamı, faaliyetlerinden ötürü Vali Muhiddin Paşa tarafından cezalandırılmıştır[137].

14- Develi

3 Mart 1920'de sefer kuvvetlerinin askerlik dairesi önüne gelmesiyle halk meydanı tamamen doldurmuş, burada Müftü Hacı Numan Efendi içtenlikle ve gözlerinden yaşlar akar bir halde uzunca bir dua yapmıştır. Du-

135 Avanas, **a.g.m.**, s. 220-221; Önder, **Delibaş Hadisesi**, s. 256, Kutay, **Manevî Mimarlar**, s. 81-96.

136 **ATASE**, Kl. 60, D. 237, F. 37; Kl. 327, D. 5; Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Hareketler**, Ankara 1988, s. 41-44.

137 Şeref Aydoğdu, **Ankaram**, Ankara 1965, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

adan sonra herkes heyecanlanıp duygulanmıştır. Duayı müteakip birlik hemen cepheye hareket etmiştir. Burada yapılan dua onlara manevî bir kuvvet sağlamıştır.

11 Nisan 1920'de şeyhülislâmın verdiği fetvanın hükümsüz olduğuna dair Develi Müftüsü Hacı Numan Efendi'nin verdiği karşı fetva, Millî Mücadele tarihine geçen önemli bir icraat olmuştur. Ayrıca şehirdeki diğer din adamlarının da müftünün fetvasının yanında yer alarak Millî Mücadele uğrunda yapılacak çalışmalara yardımcı olacaklarını bildirmeleri de kayda değer önemli bir gelişmedir[138].

Develi halkı, Millî Mücadele boyunca Çukurova'dan çok göçmen almasına rağmen kurdukları çeşitli cemiyetler ve bu cemiyet içindeki saygıdeğer insanları ve din adamlarıyla her sahada güzel çalışmalarda bulunmuşlardır. Sözgelimi, milis kuvvetlerinin toplanması, cephe teşkili, silah ve cephane temin ve tevzii, yiyecek-giyecek ve her türlü ihtiyaçların karşılanmasında görev almışlardır. Bu bakımdan Develi, maddi ve manevî güçlerin birleştirilerek çalışmaların bir arada yürütüldüğü bir bölge olmuştur.

15- İstanbul

Milli Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek için İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçırma işi Karakol Cemiyeti gibi teşkilatlar tarafından planlanıp programlanmıştır. Anadolu'ya gidecek silahlar gizlice Özbekler Tekkesi'ne getiriliyor, oradan cemiyet fedailerince Büyük Çamlıca yoluyla, önce Kısıklı İmamı Nuri Hoca'nın Libadiye'deki evinin yanındaki mezarlığa, sonra da Dr. Esat Paşa'nın çiftliğine aktarılıyordu. Bilâhare uygun bir zamanda Tomruk menba suyu taşıyan arabaların altlarında Alemdağı'ndaki millî güçlerin gizli karargâhına ulaştırılıyordu.

Tekke, işgalden cesaret alarak Türk köylerini basan Rum ve Ermeni eşkıyalarıyla çarpışırken ya da işgal altındaki cephanelikleri basarken yaralanan milliyetçiler için gizli bir hastane olarak da çalışmıştır. Gizlice gelen doktorlar burada mesaide bulunmuşlardır. Diğer taraftan İstanbul'dan

138 Zekeriya Özdemir, **Millî Mücadele Yıllarında Balıkesir Cepheleri**, Ankara 2001, s. 162; Gürbüz, **a.g.e.**, s. 86-87, 98.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'ya geçmek isteyen birçok aydın, asker ve mebus burayı bir üs olarak kullanmış, burada yapılan planlar ve kendilerine verilen kılavuzlar öncülüğünde İstanbul'dan çıkabilmişlerdir. İsmet [İnönü] Paşa, Fevzi [Çakmak] Paşa, Adnan [Adıvar] Bey ve Halide [Adıvar] Hanım vb. birçok ünlü isim aynı amaçla burayı kullanmışlardır.

Özbekler Tekkesi posta merkezi olarak da çalışmıştır. Ankara ile yapılacak önemli bilgi alışverişleri için bu kanal kullanılmıştır. Ayrıca Anadolu'daki İstanbullu erlerin aileleriyle yazışmaları da bu yolla sağlanmıştır. Tekke Şeyhi Ata Efendi[139], aynı zamanda Karakol Cemiyeti'nin de kurucularındandı. Temsil ettiği dinî ve manevî değerleri, vatanın kurtuluşu ve istiklâline vakfetmişti. Başında yeşil sarığı, sırtında cübbesi kapı kapı dolaşarak ruhlara ümit telkin etmesinin yanı sıra tekkesinin haricindeki ulema ile de ilgilenerek onların Anadolu harekâtının yanında yer almalarına çalışmıştır.

Cemal Hoca bu şekilde kazandığı adamlarla çok önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bunların en önde geleni, Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliye'ye silah ve cephane teminidir. Son derece cesur ve riskli bir planlama gerektiren bu hizmetlerinden birini kızları Hikmet Öğüt Hanımefendi şöyle anlatmaktadır:

> "Şimdi Teknik Üniversite'ye ait bulanan Maçka Silahhanesi, o zaman işgal kuvvetlerinin çok sıkı kontrolü altında idi. Bu şartlar altında Silahhane'ye girmek imkânsız bir işti. Ama, babacığım kafasına koymuştur; mutlaka oradaki silahlar alınmalı ve Anadolu'daki mücahitlere sevk edilmeliydi. Ancak kuş uçurtulmayan bu binadan silah nasıl kaçırılacaktı? Efendi Baba, kocaman bir tabut hazırlatır. Etrafında da beş on cemaat... Bunlardan birinin Maçka Silahhanesi'ndeki asker oğlu ölmüştür. Şimdi gidip cena-

139 Bkz. Mustafa Özdamar, **Dersaadet Dergâhları**, İstanbul 1994, s. 228-230.

Levent Şahverdi Arşivi

> zeyi oradan alacaklar ve gerekli vazifeler yapıldıktan sonra, götürüp defnedeceklerdir. Cenaze sahibi rolündeki zatın eline, mendile sarılmış acı soğan verilir. Adamcağız bunu ikide birde yüzüne gözüne sürüp ağlamalı bir haldedir. Tabutun önünde sarığı ve cübbesi ile Hoca Efendi, arkasında da cenaze sahibi ve tabutu taşıyanlar, Maçka Kışlası'na girerler. Kapıdaki nöbetçiler durumdan şüphelenmezler. İçeriye giren cemaat, kendi üzerlerine ve o kocaman tabutu ağzına kadar silahlarla doldururlar ve yine üzgün ve süzgün bir eda ile çıkıp giderler".

Hoca Efendi, kendi ifadesine göre, kışlaya zayıf girip şişman çıkmaktadır. Çünkü, cübbesinin altını, alabildiğince silahla doldurmaktadır. Oradan alınan tabut, yine aynı cemaatin refakatinde Feriköy Mezarlığı'na getirilmekte ve daha önce hazırlanan mezara gömülmektedir. Hava kararıp da ortalıktan el ayak çekilince Ayazağa köyünden Mandacı Fehmi Efendi ve adamları gelip bu taze mezarı kazarak silahları götürmektedirler. Bunlar, sahile yakın bir yerde toplanabilen diğer silahlarla birlikte takalara yüklenip İnebolu üzerinden Anadolu'ya ulaştırılmaktadır...

Cemal Hoca, Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'nın çalışmalarını büyük bir gizlilik içinde yürütmüştür. Ancak, her türlü tedbire rağmen faaliyeti etraftan sezilmiştir. Komşusu olan bir Rum bakkal, bir gün ona gruplar halinde dolaşan İngiliz askerlerini göstererek der ki:

> "Hoca, farkındayım, iyi çalışıyorsun. Şimdi seni şunlara söylesem bir kurşunluk canın var. Fakat söylemeyeceğim, çünkü ben de komitacıyım, sizi takdir ediyorum".

Hoca, hiç bozuntuya vermez ve tebessüm ederek sessizce oradan uzaklaşır.

Cemal Hoca, sadece cami cemaatinin değil çevresindeki her çeşit insanın sevgi ve saygısını kazanan birisidir. Bunun bir göstergesi de, devrin en

Levent Şahverdi Arşivi

bıçkın delikanlılarının teşkil ettiği tulumbacıların reisliğini kabul etmesidir. Tulumbacılar o devrin itfaiye teşkilatı idi. O günlerde tulumbacılardan birinin Beşiktaş'ta bulunan bir Rum birahanesini basması, halka moral veren bir hadise olmuştur. Birahanede Türk bayrağını yere atıp üstünde horon tepen Rumlar'ı, tabancasını çekip durduran ve duvarda asılı duran Yunan bayrağını yere atıp üzerinde hepsini tepindiren, sonra da oradan uzaklaşan bu gencin hikâyesi dilden dile dolaşır...

Zafer kazanıldıktan sonra Cemal Hoca'ya İstanbul mebusluğu teklif edilmiş, fakat o bunu kabul etmeyerek: "Ben vatanım için çalıştım, vazife istemem." demiştir.

16- Saray

Saray'da 1918 sonlarında Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi idaresi görevini, kimse üzerine almadığından müftüler üstlenmiştir. Reisliği Müftü Demirhisarlı Ahmet Nuri Efendi'nin yaptığı teşkilatta Emirzâde Sadık Bey, Saatçizâde Hüseyin Basri Efendi vb. şahıslar bulunuyordu. Müftü Ahmet Nuri Efendi, I. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa'yı ziyaret ederek ona, kasabanın Millî Mücadele emrinde olduğunu söylemiştir. Beldesinde ayrıca Cemaat-i İslâmiye adıyla kurduğu bir teşkilatla Türkler'i ve müslümanları bir arada toplamış, köylere varıncaya kadar faaliyetlerde bulunmuş, mahallelere muhafız atayarak genel güvenliği sağlama yoluna gitmiştir. Ahmet Nuri Efendi'nin bu gayret ve çalışmalarını Sadrıazam Ferit Paşa'ya rapor eden mutasarrıf:

> "Mıntıkam dahilindeki müftüler tamamen tebdil edilmedikçe, imamların camilerde halka Mütareke ahkâmına riayet etmeleri teminat altına alınmadıkça mukavemetin tasfiyesi gayr-i mümkündür[140]."

demekte idi.

140 Kutay, **Manevî Mimarlar**, s. 358; Güner, **a.g.t.**, s. 22.

Levent Şahverdi Arşivi

17- Bursa

Osmanlı ülkesinin önemli kentleri arasında yer alan Bursa verimli toprakları ve gelişmiş ticaretiyle canlılığını, Mütareke sonrasında da muhafaza etmiştir. Merkeze yakınlığı sebebiyle buradaki gelişmelerden anında etkilenmiş, çeşitli cemiyet ve düşüncelerin tesiri kendini burada rahat bir şekilde gösterebilmiştir. İzmir'in işgali ile bu özellik hemen kendini göstermiş ve Bursa'daki bütün siyasî parti ve cemiyetler bir araya gelerek gerekli tepkiyi ortaya koymakta gecikmemişlerdir[141].

İlk önce 20 Mayıs 1919'da bir protesto mitingi düzenlenmiştir. Mitingt vesilesiyle kürsüye gelen Şeyh Servet Efendi[142] yaptığı heyecanlı konuşmasıyla zaten galeyan halinde bulunan ahalinin heyecanını bir kat daha artırmıştır. Şeyh Efendi'nin konuşmasından sonra bütün halk, İzmir'in anavatandan ayrılmasını görmektense onun enkazı altında ölümü göze almaya karar vermiş ve vatanı müdafaa hususunda yemin ederek and içmişlerdir. Bilâhare aralarında Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile Sulh ve Selâmet Fırkası'nın bulunduğu söz konusu cemiyetler ve kentin ileri gelenleri İstanbul Hükümeti'ne ve İtilâf mümessillerine protesto telgrafları çekmişlerdir[143].

18- Bilecik

Millî Mücadele yıllarında Bilecik, Ertuğrul livâsı adı altında Bursa vilayetine bağlı idi. İzmir'in işgali ile birlikte Bilecik ve çevresi halkı, millî direniş için Müftü Mehmet Nuri Efendi önderliğinde örgütlenmeye başlamıştır. Camiler, çarşı ve pazarlarda millî harekât lehinde konuşmalar yapılarak halk aydınlatılmaya çalışılmıştır. Müftü Efendi, Orhan Gazi Camii'nde kılıç kuşanmış bir halde yaptığı tarihî konuşmasında şunları söylemiştir:

"Milletin haysiyeti, şerefi, hürriyeti, istiklâli,
gerçekten tehlikeye düşmüştür. Yunanlılar'dan

141 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 18 Mayıs 1919, nr. 4.
142 Bkz. Fahri Çoker, **Türk Parlemento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. III. s. 233-234.
143 **Hadisat**, 20 Mayıs 1919, nr. 140; **Vakit**, 22 Mayıs 1919, nr. 563; **İkdam**, 22 Mayıs 1919, nr. 8004.

Levent Şahverdi Arşivi

> kurtulmak için ne gerekirse Bilecik'in bütün fertleri ölmeyi göze almasını bilmesi lâzımdır. Padişah olsun, halife olsun, isim ve makamı ne olursa olusun hiçbir şahıs ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne kurtuluş çaresi sizlerin doğrudan düşmanın karşısına çıkmanızdır. Müftünüz olarak diyorum ki, Yunan zulüm ve vahşetine katlanmaktansa seve seve ölelim şehit olalım, cennete gidelim, ama önce düşmanı ata yadigârı yurttan kovalım. Bir ve beraber olalım. Bir araya gelip örgütlenelim. Gazamız mübarek olsun, Allah bizimle beraberdir".

Müftü Efendi'nin bu konuşması Bilecik halkı üzerinde büyük ölçüde tesirli olmuştur.

Öte yandan Müftü Mehmet Nuri Efendi Millî Mücadele'nin meşru olduğuna dair Ankara ulemasınca hazırlanan ve 154 din adamı tarafından imzalanan fetvada imzası bulunan ilk din adamlarındandır. 24 Nisan 1920 tarihinde T.B.M.M. Başkanlığı'na çektiği bir telgrafla Millî Meclis'in Ankara'da toplanmasını kutlayan Müftü efendinin gayretli çalışmaları Mustafa Kemal Paşa tarafından onurlandırılmıştır[144].

19- Zonguldak

İzmir'in işgali Zonguldak'da duyulur duyulmaz bir protesto mitingi düzenlenmiş ve miting sonunda hazırlanan bir protesto telgrafı Sadâret'e gönderilmiştir. Telgrafta İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin Türkler'in kalbinde onulmaz yaralar açtığından bahsedilerek şu ifadelere yer verilmiştir:

> "İzmirsiz bir Türk, başsız bir ceset halinde kalacağından bu kıymetli uzvumuzu kaybetmektense malımızı ve hayatımızı bu uğurda fedaya hazırız. Bu sebeple, işgal keyfiyetini Zonguldak İslâm

144 **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1920, nr. 27; Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s. 305.

Levent Şahverdi Arşivi

> ahalisi bütün varlığı ile protesto eder ve sevgili İzmirimizin mukadderâtı hakkında İtilâf Devletlerince yapılan muamelenin düzeltilmesi için, hükümetimizin yapacağı teşebbüs ve çalışmalara bütün kuvvetimiz ile yardımcı olacağımızı arz ile hayırlı neticelere sabırsızlık ile intizâr ederiz."

denilmekte idi. Telgrafta Belediye Reis Vekili Murtaza ile ahali adına Müftü İbrahim Efendi'nin imzaları bulunmakta idi[145].

Müftü İbrahim Efendi Kuvâ-yı Milliye'nin ikmali için, yanına aldığı mühendisler ve üst yönetimdeki memurlarla birlikte Bartın ve Havalisi Kumandanlığı Karargâhı'na giderek para, asker ve diğer yönlerden yardımcı olabilecekleri konusunda görüşmelerde bulunmuşlardır.

Müftü İbrahim Efendi'nin yöre halkının teşkilatlanması ve şuurlanmasında fevkalâde hizmetleri görülmüştür. İlerlemiş yaşına rağmen at sırtında, yöre ve yerleşim yerlerini köy köy, kasaba kasaba dolaşarak halkı ve din görevlilerini Millî Mücadele için seferber olmaya davet etmiştir[146].

Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti zaman zaman yöre hakkında B.M.M. Hükümeti'ne birçok raporlar göndermiştir. Ancak raporlar arasında en muhtevalı ve malumat bakımından en önemli görünen şu raporun Millî Mücadele tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet arzettiği anlaşılmaktadır[147]. "Ankara'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne" başlığını taşıyan bu rapor, 17 Temmuz 1920 tarihli olup Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Müftü İbrahim imzalıdır. Raporda özetle şu bilgilere yer verilmektedir:

- Zonguldak'taki Fransız, İtalyan ve İngiliz nüfuz bölgeleri
- Fransız askerlerinin faaliyetleri, asker sayısı, askerî araç ve gereçler
- Fransız işgaline karşı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetleri. Bu çerçevede özellikle müslüman Fransız müstemleke askerlerinin firarlarının sağlanması için verilen çabalar ve firar eden asker sayıları

145 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 20 Mayıs 1919, nr. 6.
146 Atilhan, **a.g.m.**, c. II, sayı 37, s. 187-188; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 116.
147 **ATASE**, Kl. 563, D. 14, F. 1, 1-1, 1-2, 1-3.

Levent Şahverdi Arşivi

- Kuvâ-yı Milliye için yapılan ve yapılmakta olan ikmal faaliyetleri... Bu amaçla Zonguldak'tan ihraç edilmekte olan kömürlerin her tonundan Müdafaa-i Milliye adına birer lira alınması hususunda B.M.M. Hükümetince bir geçici kanun çıkarılması ve ayrıca Kuvâ-yı Milliye'ye yapılan ikmal faaliyetlerinin daha düzenli olması ve artırılması için Hilâl-i Ahmerce Zonguldak'ta bir şube açılması teklifi

- B.M.M. ile olan muhaberatta çekilen sıkıntılar

- Zonguldak halkı arasında menfaatin ağır bastığından bahisle halkın Fransızlarla iktisadî işbirliği içinde bulunduğu[148].

Rapor, bir anlamda Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyetlerinin büyük bir kısmını özetlemektedir. Hiç kuşkusuz, cemiyetin yörede verdiği ve yukarıda kısmen değinilen hizmetlerinin hemen hepsi önem arzetmektedir. Hele Millî Mücadele'nin ilk yıllarındaki yörenin sosyo-ekonomik durumu ve işgal altında olması da göz önünde bulundurulursa, Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hizmetlerinin büyüklüğü daha da belirginleşmektedir[149].

a- Bartın

Cevat Rifat Bey'in Bartın'a gelişiyle millî hareketlenme daha da ivme kazanmıştır. Çünkü Bartın, İstanbul Hükümeti ile millî kuvvetler arasında sıkışmış bir görünümde idi. Bartın'a birliğiyle gelen Cevat Rifat Bey hükümet konağına girer girmez, şehrin eşraf ve ileri gelenlerini çağırarak bir toplantı yapmıştır. Başta Müftü Hacı Rifat Efendi olmak üzere kasabanın bütün ileri gelenleri toplantıda hazır bulunmuşlardır. Cevat Rifat Bey kendisinin Zonguldak işgal kuvvetlerine mukabelede bulunmak üzere gönderildiğini, bunun gerçekleşmesi içinde de asker toplanması gerektiği ve gayelerinin düşmanı ülkeden çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Bu konuşmadan sonra Bartın Müftüsü Hacı Rifat Efendi söze başlayarak şunları söylemiştir:

> "Gazanız mübarek olsun! Cihat dinimizin bir farzıdır. Düşman güzel vatan parçasına ayak

148 **ATASE**, Kl. 563, D. 14, F. 1-2; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 117-118.
149 **ATASE**, Kl. 563, D. 14, F. 1; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 118.

Levent Şahverdi Arşivi

basmıştır. Onu orada bırakamayız. Cenab-ı Hak sizi memleketimizin müşkil saatler geçirdiği bu zamanda hayırlı ve mübarek hizmetler ifasına muvaffak kılsın. Duacıyım, elimden ne gelirse hepsini yapmaya hazırım. İsterseniz bir nefer gibi çalışırım... Yeter ki din ve vatan düşmanları bu mübarek topraklardan çekilsinler".

Müftü Rifat Efendi sözlerinde oldukça samimi olup bu samimiyetini kurtuluşa kadar sürdürmüştür. Büyük hizmetlerde bulunmuştur. Söz gelimi askerleri cesaretlendirerek moral güçlerini takviye ederek yardımlarını esirgememiştir. Zenginleri toplayarak askerler için silah tedarik etmiştir. Kasaba ve köylerin bütün imam ve din adamlarını bu uğurda harekete geçirmiştir. Cuma hutbeleri ve günlük vaazlarında hep bu konuyu işlemiştir. Nihayet çalışmalar sonunda meydana gelen büyük bir kuvvet, Cevat Rifat Bey'in komutasında Çaycuma'ya doğru yola çıkmıştır. Kuvvetler, yine kendisinin yaptığı hazin bir duayla uğurlanmıştır[150].

Bu arada Kuvâ-yı Milliye için gönüllü müfrezeler teşkil edilmiştir. Bartın Müftüsü Hacı Rifat Efendi bütün bu hizmetlerinin yanı sıra Kuvâ-yı Milliye'nin ikmali faaliyetlerinde de bulunmuştur. Onun girişimleri sayesinde Bartın halkı büyük çapta Kuvâ-yı Milliye'ye para yardımında bulunmuştur[151]. Bartın Müftülüğü İnönü Zaferi münasebetiyle T.B.M.M'ye çektiği bir telgrafla zaferi tebrik etmiştir[152].

b- Devrek

Millî Mücadele ateşi Devrek Müftüsü ve Kadısı Abdullah Sabri Efendi'nin[153] önderliğinde gelişmiştir. Çünkü gizliden gizliye yapılan toplantı ve görüşmeler artık açık bir şekilde yapılmaya başlanmış, camilerdeki konuşmaların yanı sıra Millet Bahçesi'nde mitingler ve toplantılar düzenmiştir[154].

150 Atilhan, **a.g.m.**, c. II, sayı 37, s. 54-59, 61-63.
151 **ATASE**, Kl. 554, D. 1, F. 4; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 314-320; Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 164.
152 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c. VII, s. 375; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 187.
153 Bkz. Fahri Çoker, **Türk Parlemento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. III. s. 185; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 109.
154 Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 123.

Levent Şahverdi Arşivi

Abdullah Sabri Efendi bu toplantıların birinde yaptığı bir konuşmasında sancak ve sakal-ı şerifi yanında taşıdığı halde şunları söylemiştir:

> "Bugünden itibaren bütün yurtta Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Şimdi alacağımız karar çok önemlidir. Kadınımız, kızımız, topumuz, tüfeğimizle Mustafa Kemal'in yanında yer almalıyız. İşte vatan elden gidiyor. Hep beraber kurtaracağız"[155].

Çalışmaların da etkisiyle Devrek halkı millî hareket etrafında bütünleşmiştir. Hatta İlçe Kaymakamı Şükrü Bey'e İstanbul Hükümeti ile olan ilişkisini kesmesi hususunda baskı bile yapmışlardır. Bu bakımdan muhtemelen yörede Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ilk kuran ilçe merkezlerinden birisinin Devrek olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Devrek, Millî Mücadele esnasında Bolu-Gerede, Bartın-Zonguldak ve Ereğli arasında Kuvâ-yı Milliye lehinde tampon bölge görevini üstlenmiştir. 1. Düzce İsyanı'nın Bolu Gerede'den sonra Safranbolu'ya sıçradığı hatırlanırsa, bu mümtaz din adamının gayret ve faaliyetlerinin Millî Mücadele için taşıdığı önem kendiliğinden ortaya çıkar.

20- Kastamonu

İzmir'in Yunanlılarca işgali Kastamonular tarafından öğrenilince il ve ilçeler halkı çok heyecanlanmış, bir gün sonra il merkezi ve ilçelerde mitingler ve protesto gösterileri yapılarak millî yas ilan edilmiştir. Kastamonu'da halk, öğrenciler, askerî ve sivil memurlar, medreseler ve hocaları, tarikat çevreleri Samanpazarı'nda toplanmışlar, büyük protestolarda bulunulmuş, vatanın kurtarılması yolunda dualar yapılmıştır[156].

Bu ilk mitingten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan gönderdiği 28 Mayıs tarihli telgraf üzerine İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgaline sessiz kalınmayarak Kastamonu halkı tarafından düzenlenen miting ve yapı-

155 Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 123-124.
156 **İkdam**, 18 Mayıs 1919, nr. 8000; Dinamo, **a.g.e.**, c. IV, s. 265; Peker, **İnebolu ve Kastamonu**, s. 29; Sarıhan, **a.g.e.**, c. I, s. 245.

Levent Şahverdi Arşivi

lan heyecan verici konuşmalardan sonra İtilâf Devletlerine protestolar tekrarlanmıştır.

a- Araç

Zonguldak Cephesi Kumandanlığı'na atanan Cevat Rifat Bey il il, ilçe ilçe gezerek bir birlik meydana getirmek için çalışmıştır. Haziran 1920 başlarında Araç'a gelen Cevat Rifat Bey'i Araç Kaymakamı ve Müftü Hasan Tahsin Efendi birlikte karşılamışlardır. Yatsı namazını müteakip Müftü Hasan Tahsin Efendi cemaate müeessir bir hitabede bulunarak şöyle demiştir:

> "Allah yolunda canınızla, malınızla cihada katılınız. İzmir'den gelen haberlere göre camilerimizi yıkıyorlar, hanımlarımıza saldırıyorlar, masum halkı öldürüyorlar. Böyle bir felâketin başımıza gelmemesi için cümlenizi cihada davet ediyorum. Malınızla, canınızla, her şeyinizle bu savaşa katılın".

Müftü Efendi'nin konuşmasından sonra köy imamlarına da haber gönderilerek gönüllü tedariki istenmiş ve bilâhare gönüllüler toplanmıştır[157].

b-İnebolu

Haziran 1921'de Sovyet Rusya'dan gönderilen savaş malzemeleri, Bahr-ı Cedid vapuruyla İnebolu'ya çıkarılmıştır. Halk tarafından bu malzemeler içerilere kadar taşınmıştır. Taşıma sırasında İnebolu Müftüsü Ahmet Hamdi Efendi ile Yahya Paşa Camii İmamı Ahmet Efendi'nin büyük gayret ve yararlıkları görülmüştür. Müttefikler tarafından istenen bu silahlar halk tarafından Yunanlılar'a teslim edilmediğinden şehir Yunanlılar tarafından bombalanmıştır.

Müftü Ahmet Hamdi Efendi, günlerden Çarşamba olmasına rağmen - Cuma namazı imiş gibi- kürsüde Kuvâ-yı Milliye'yi övmüş ve iskeleye gelen silah ve cephaneleri boşaltmanın sevabından bahsetmiştir. İskeleye savaş araçlarının geldiği bir sırada gemi kumandanları ve liman reisleri ha-

157 Atilhan, **a.g.e.**, s. 47-50.

Levent Şahverdi Arşivi

rekete geçerek Yahya Paşa Camii İmamı Ahmet Efendi'ye haber göndererek halkın yardımını istemişlerdir. İmam Ahmet Efendi çarşı ve meydanlarda dolaşıp halka yükleri indirmek için çağrıda bulunmuştur. Gelen yük oldukça fazla olduğu ve düşman gemilerinin geleceği haber alındığından hemen boşaltılması gerekiyordu. İmam Ahmet Efendi kan ter içinde koşarak halkı cephane taşımaya teşvik etmiştir. Sesleri duyan Müftü Ahmet Hamdi Efendi de, halka camiden çıkmalarını, çarşılarını kapayıp yardıma koşmalarını söylemiştir. Bunun üzerine büyük bir gürültü sağanağı halinde dükkân ve mağaza kepenkleri kapanmış, hastası, sağlamı, eli ayağı tutanı, tutmayanı müftünün peşinden tekbirler getirerek yalıya doğru yönelmişlerdir. Hamdi Efendi ile diğer ihtiyat kayıkçıları, kâhyalar ve dükkân sahipleri yanakları ve sakallarından terler akarak çalışmışlardır. Karıncalar gibi durmadan taşınan sandıklar ve denkler elden ele, omuzdan omuza uçmuş, yalılara boşaltılmıştır[158].

21- Samsun

İngilizler'in Samsun'u yakın takibe almaları ve ayrıca burada asker bulundurmaları Samsun'da örgütlü mücadelenin gecikmesine sebep olmuştur. Bu eksiklik, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya ulaşmasından sonra görüşülerek Samsun'da kendileri ile çalışabilecek kimselerin bulunmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bunun için en uygun şahıs, Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Bey idi. Şükrü Bey, çalışmaları sırasında ülkedeki gelişmeleri yakından izleyen, camilerde halkı irşat faaliyetlerinde bulunan ve halk arasında Oflu Hoca lakabıyla tanınan tüccardan Hacı Ömerzâde Hoca Hasan Efendi ile ikili görüşmelerde bulunmuştur. Hoca Hasan Efendi, camilerde yaptığı konuşmalarda işgaller üzerinde durarak halkı aydınlatmıştır. Hasan Efendi ile beraber hareket etmeye başlayan Şükrü Bey, kurulacak cemiyetin halk üzerinde daha etkili olacağı kanaatini taşımaya başlamıştır. Şükrü Bey tüccardan Hacı Hayrullahzâde Ömer ve Sultanî Mektebi İkinci Müdürü Adil Beylerle görüşüp cemiyeti kurmaya karar vermişlerdir. Kısa bir hazırlıktan sonra faaliyete geçiri-

158 Bkz. Peker, **a.g.e.**, s. 327-330; Sarıhan, **a.g.e.**, c. III, s. 552.

Levent Şahverdi Arşivi

len cemiyet şu şahıslardan meydana gelmiştir: Reis Boşnakzâde Süleyman Bey, Azalar: Ticaret Odası Reisi Başkâtibi Şükrü Bey, tüccardan Hacı Hayrullahzâde Ömer Bey, Sultanî İkinci Müdürü Adil Bey, Nemlizâde Şeref Bey, Muharrir Ethem Bey, Veysi Bey, İslâm Beyzâde Faruk Bey, Kitapçı Osman Tabrak Bey ve Sultanî Muallimi Hayrettin Nadi Bey[159]. Hoca Hasan Efendi de cemiyetin hatibi sıfatıyla teşkilattaki yerini alarak ileriki günlerde tertip edilecek bütün gösteri ve mitinglerde halka hitap edip Samsunlular'ı aydınlatmıştır[160]. Ayrıca Hasan Efendi I. Dünya Savaşı esnasında esir düşüp İngilizler tarafından Mısır'da tutulan askerlerin serbest bırakıldıktan sonra memleketlerine dağılmak üzere getirildikleri Samsun'da, ülkenin içinde bulunduğu vaziyetin anlatılması ve söz konusu askerlerin aydınlatılması hususunda önemli bir görevi de üstlenmiştir[161].

Cemiyet kurulduktan sonra faaliyete geçerek evlerde toplantılar yapmaya başlamıştır. Ancak cemiyetin asıl merkezi Sadi Tekkesi olmuştur. Tekke'de Millî Mücadele'yle ilgili telgraflar okunuyor ve cemiyete gizli gizli üye kaydediliyordu[162].

Samsun'da 15 Mayıs 1922 günü Saathane Meydanı'nda bir matem merasimi yapılmıştır. İzmir'in düşman tarafından işgalinin yıldönümü münasebetiyle yapılan bu merasimde Müdafaa-yı Hukuk binasının balkonu ile Saathane Kulesi arasına "Ey vatandaş! İzmir'de Yüz Bin Müslüman Katledilmiştir" yazılı siyah bir bez asılmıştır. Halkın manevî kuvvetinin artırılıp morallerinin diri tutulması gayesiyle ulemadan Oflu İlyas Efendi, Ünyeli Hoca Arif Efendi, Müdafaa-yı Hukuk Üyesi Hoca Hasan Efendi birer konuşma yapmışlardır. Merasim, yurdun düşmandan bir an evvel kurtulması temennileriyle sona ermiştir[163].

159 Adil Pasin-Hasan Umur, **Samsun'da Müdafaa-i Hukuk**, İstanbul 1944, s. 6-8.
160 Pasin-Umur, **a.g.e.**, s. 27-28.
161 Pasin-Umur, **a.g.e.**, 28-29.
162 Pasin-Umur, **a.g.e.**, s. 8-9; Gologlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s. 310.
163 Pasin-Umur, **a.g.e.**, s. 48-49.

Levent Şahverdi Arşivi

22- Tirebolu

Tirebolu'da Millî Mücadele'nin önde gelenleri arasında en başta Tirebolu Müftüsü Ahmet Necmeddin Efendi[164] gelmektedir. Onun sürekli halka moral verici konuşmalar yapması, Kuvâ-yı Milliye'yi destekleyici faaliyetlerde bulunması ve Ankara fetvasının metnini telgrafla öğrenip bu fetvaya katılanlardan ilki olması Necmeddin Efendi'nin önemini ortaya koymaktadır[165].

23- Kozan

Fransız ve Ermeniler'in öldürme ve zulüm olayları sebebiyle Mart 1920 tarihi, Kozanlıların "kaç-kaç" dönemi olmuştur. Fırsat bulabilen herkes kaçmıştır. Birçok kimse kaçamadıklarından bazıları da kaçmaya çalışırlarken yakalanarak öldürülmüşlerdir. Taillardate izin vermediği için, Kadirli'ye gidemeyenler dışında, Türkler Kozan'ı terk etmişlerdir. Kalanlar da Fransız ve Ermeni zulmü karşısında Kozan'dan ayrılmak istemişlerdir. Fakat, bazıları memuriyetleri bazıları zengin oldukları ve bazıları da Kuvâ-yı Milliye'ye katılacakları düşüncesiyle Taillardate tarafından Kozan'da ikâmete mecbur edilmişlerdir. Bunlar, sürekli olarak baskı ve ölüm tehdidi altında tutulmuş, bazıları öldürülmüş, sağ kalanlar da yiyecek sıkıntısı çekmişlerdir[166]. Çerkez Nuri Çavuş ile Kadirli Müftüsü Osman Nuri Efendi, Fransızlar'a taraftar görünerek Taillardate'a bir telgraf çekmişlerdir. Bilâhare Nuri Çavuş'un Kozan'a gelerek görüşmelerde bulunması neticesinde, Kadirli Ermenileri'nin Kozan'a gelmesine müsaade edilmesi karşılığında Kozan'daki müslümanlardan isteyenlerin de Kadirli'ye gitmelerine Taillardate tarafından izin verilmiştir[167].

Adana Kuvâ-yı Milliye Umum Komutanı Kozanoğlu Doğan Bey, Develi'den Haçin'e hareket etmeden bir gün önce (12 Mart 1920) bir bildiri yayınlayarak o zamana kadarki Fransız ve Ermeni zulmünü protesto etmiş-

164 Ayhan Yüksel, *"Kuvâ-yı Milliyeci Müftü Tirebolulu Ahmet Necmeddin Efendi"*, **Millî Mücadelede Giresun (Sempozyum, 6-7 Mart 1999) Bildirileri**, İstanbul 1999, s. 193-200; Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, s. 207-208).

165 Aynı yerler.

166 Çamurdan, **a.g.e.**, s. 248, 251; Dalkır, **a.g.e.**, s. 77-80.

167 Çamurdan, **a.g.e.**, s. 220-254; Dalkır, **a.g.e.**, s. 37-38, 68,-69, 80-81.

Levent Şahverdi Arşivi

tir. Diğer taraftan Mart 1920'nin son günlerine doğru Kozan'da artış gösteren Fransız ve Ermeni zulmü karşısında, Kozan Müftüsü Hafız Osman [Çamurdan] Efendi, Adana Valiliği'ne hitabı ile Albay Bremond ve Vali Celal Bey'e gönderdiği 1 Nisan 1920 tarihli protesto yazısında, Kozan'da cereyan eden olayları tek tek sıralayarak gelişmelerin devamı halinde silaha sarılmaktan başka çare olmadığını bildirmiştir. Müftü efendi, protesto yazısına şu satırlarla son vermiştir:

> "...Bu yüzden, dökülecek kandan müslümanlar sorumlu olmayacaktır. Fransa Hükümeti, bir yıldan fazla zamandır bu zulüm ve işkencelere göz yumdu. Mezâlim günden güne arttı. Bu hale bir an evvel son verilmesi, aksi takdirde dökülecek kanlar için vicdanen emin bulunduğumuzu arz eyleriz".

Bu dönemde Kozan'a ansızın bir İngiliz Hintli müslüman süvari bölüğü gelmiştir. Birlik, Fransız bayrağını selâmladıktan sonra Hacı Hasan Ağa'nın hanında mola vermiştir. Öğle ezanının okunması üzerine Hintli askerler, abdest alarak camiye gitmişlerdir. Cami cemaati dağılıp halk evlerine gittiği bir sırada Hintli askerler camide kalmışlardır. Müftü Çamurdanzâde Hafız Osman Efendi, camide namaz duasını bitirmeğe çalıştığı bir sırada Hintliler, onun çevresinde toplanmışlardır. Bir Hintli subay, müftüye hitaben gözyaşlarıyla karışık bir Arapça konuşmada bulunup şunları söylemiştir:

> "Ey Reisü'l-ulemâ! Biz yıllardan beri esarette bir köle gibi yaşar, sizden umut ve imdat beklerken bilmeyerek siz kardeşlerimizin de esir olmasına kendi silahlarımızla yardım etmişiz. Bugün bunları gözlerimizle görmekle en büyük acı ve azabı duyduk. Bizi affediniz. Meğer biz günahkâr insanlarmışız".

Bu anlayışlı ve dokunaklı sözler karşısında kendini tutamayan Müftü Hafız Osman Efendi'nin gözlerinden yaşlar boşanmıştır. Hintli subaya Saim Bey şöyle demiştir:

Levent Şahverdi Arşivi

"Aziz kardeşlerimiz! Sizde ve bizde özgürlük ve bağımsızlık aşkı yaşadıkça, yüreklerimizde bu ateş yandıkça er geç bağımsızlığımıza kavuşacağız. Yeter ki azim ve iman gevşemesin.[168]"

24- Kadirli (Kars)

Kadirli'de Müftü Osman Nuri Efendi, millî hareket lehinde büyük yararlık ve fedakârlıklarda bulunmuş, millî harekete var gücüyle destek olmuştur. Ermeni zulümlerinin dayanılmaz hale geldiği andan itibaren Müftü Osman Nuri Efendi'nin de içinde bulunduğu bir grup Kadirlili aydın, bir araya gelerek Kadirli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Cemiyet, Müftüoğlu Hazım Bey, Ceza Reisi Feyyaz Tevfik Coşkun Bey, Tekerek Hasan Halil Bey, Müftüoğlu Remzi Bey, Hacı İdem Efendi, Veyisoğlu Vahid Bey, Muallim Rasim Bey ve Müderris İsmail Sıtkı Efendi'nin üstün gayret ve çalışmaları sonucunda meydana getirilmiştir[169].

Müftü Osman Nuri Efendi'nin bir başka hizmeti ise, Ermeniler'in haksız alacak davalarının sonuçsuz bırakılmasına vesile olması yönünde idi. Şöyle ki, Ermeniler Türklerin mal ve mülklerini ellerinden almak için -işgale uğrayan yerlerin çoğunda olduğu gibi- Kadirli'de de bir Tesviye-i Mesâlih Komisyonu kurmuşlardır. Dünyada benzerine rastlanmayan ve olağanüstü yetkiler taşıyan bu komisyon, kaymakam başkanlığında 2 müslüman ve 2 Ermeni'den oluşmaktaydı. Türk tarafı, bu komisyonun çalışmalarını engellemek gayesiyle bir toplantı yapmıştır. Toplantıda kaymakamın işlerinin yoğunluğunu ileri sürerek istifa etmesi üzerine Müftü Osman Nuri Efendi'nin komisyon başkanlığına getirilmesi önerilmiştir. Müftü Efendi ise bütün yönetimi, kendisinin belirlemesi şartıyla kabul etmiştir. Sonunda komisyonun davalara bakma yetkisinin olmadığını söyleyerek

168 Dinamo, **a.g.e.**, c. V, s. 173-174, Dalkır, **a.g.e.**, s. 29-30.

169 Recep Dalkır, **Millî Mücadelede Çukurova**, İstanbul 1961, s. 66-67; Dinamo, c. V, s. 377-379; Osman Tufan, **Adana Doğu Bölgesinde Millî Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, İstanbul 1964, s. 9-55; Tevfik Coşkun, **Kadirli Millî Mücadelesi ve Hatıraları**, Kadirli 1967, s. 20-21; Ahmet Cevdet Çamurdan, **Kurtuluş Savaşında Doğu Adana Olayları**, Adana 1969, s. 294.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkler'in davalarının düşmesi sağlanmış ve Ermeniler'in açtığı haksız alacak davaları da böylece sonuçsuz bırakılmıştır[170].

Fransız ve Ermeniler'in öldürme ve zulüm olayları sebebiyle Mart 1920 tarihi, Kozanlılar için kaçış dönemi olmuştur. Fırsatını bulabilen herkes kaçmayı tercih etmiş, bazıları da kaçarken öldürülmüşlerdir. Bunun üzerine Çerkez Nuri Çavuş ile Kadirli Müftüsü Osman Nuri Efendi Fransızlar'a taraftar görünerek Fransız Komutan Taillardate'a bir telgraf çekmişlerdir. Nuri Çavuş Kadirli'ye gelerek görüşmesi neticesinde, Kadirli Ermenileri'nin Kozan'a gelmelerine müsaade edilmesine karşılık Kozan'daki müslümanlardan isteyenlerin de Kadirli'ye gitmelerine Taillardate tarafından izin verilmiştir[171].

Kozan, Dörtyol, Erzin, Osmaniye, Toprakkale, Ceyhan ve köylerinden kaçan vatandaşlar, akın akın Kadirli'ye sığınmaya başlamışlardır. Gelenler Kadirli'nin gidişatına uyarak silahlanmaya başlamışlardır. Millî kuvvetlerin ilçeye gelmesinden sonra bu havalideki millî kuvvetlerin sayıca artması ve bu kuvvetler tarafından kontrol edilen bölgenin genişlemesi, iaşe ihtiyacının daha da artmasına sebep olmuştur. Anbarlar, daha önce kasaba ve köylerden toplanan zahire ile dolu olmakla birlikte, ilçenin 2 bini aşkın kuvvetinin düzenli şekilde iaşesini temin edecek ve dağıtımını sağlayacak bir heyet kurulması ihtiyaç haline gelmiştir. Bunun üzerine, Müftü Osman Nuri Efendi başkanlığında bir iaşe heyeti kurulmuştur. Heyete şu kimseler seçilmişlerdir: Başkan Müftü Osman Nuri Efendi, Hacı İdem Efendi, Hasan Tahsin Bey, Muallim Rasim Bey, Cıldırzâde İbrahim Bey ve Menzilet Veli Bey. İaşe Heyeti, çeşitli merkezlerde iaşe ambarlarını faaliyete geçirmiş ve ekmek fırınları kurmuştur. İaşe ve Anbarlar Müdürü olarak atanan Muallim Bekir [Onat] Bey, bu görevi büyük bir gayret, dürüstlük ve başarıyla yerine getirmiştir[172].

11 Nisan 1920'de İstanbul Hükümeti'nin Kuvâ-yı Milliye aleyhine yayınlanan fetvasına karşılık Adana valisi, Kadirli Müftüsü Osman Nuri

170 Coşkun, **a.g.e.**, s. 25-26; Çamurdan, **a.g.e.**, s. 295.
171 Çamurdan, **a.g.e.**, s. 248, 251-253; Dalkır, **a.g.e.**, s. 77-84, 103.
172 Tufan, **a.g.e.**, s. 85; Coşkun, **a.g.e.**, s. 33-36; Dalkır, **a.g.e.**, s. 69-70, 74-75.

Levent Şahverdi Arşivi

Efendi'ye müracaat ederek bir fetva hazırlatmıştır. İstanbul Hükümeti'nin fetvasını geçersiz kılan ve halkı millî kuvvetlerin yanında yer almaya çağıran bu fetva ile Fransızlar'ın hesabı boşa çıkarılmıştır[173].

Kadirli'nin kurtuluşunda adı sıkça duyulan bir başka din adamı da Müderris İsmail Sıtkı Efendi'dir. O da, Müftü Efendi gibi Kadirli'nin sevilen alimlerinden biri idi. Kadirli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan Sıtkı Efendi, köylerde millî teşkilat tesis etmek için yola çıkmaya hazırlandığı bir sırada Fransız uçaklarının saldırısına uğrayarak şehit edilmiştir[174].

25- Maraş

Şehrin İngilizler tarafından işgalinden sonra çok geçmeden durum gerginleşmiştir. İngiliz İşgal Güçleri Komutanı Max Andriyo bir takım mühim meselelerin görüşülmesi için Maraş ileri gelenlerinden bazılarının Amerikan Koleji'nde toplanmalarını istemiştir. Toplam yedi kişiden meydana gelen şahısların hepsi din adamı özelliğinde bulunan kimselerdi. Bunlar: Maraş Müftüsü Tekerekzâde Hacı Mehmet Tevfik Efendi, Müderris Dayızâde Hacı Mehmet Emin Efendi, Eytam Müdürü Müderris İlyas Efendizâde Hasan Refet Hoca, ulemadan Karaküçükzâde Keskin Hacı Mehmet Efendi, Livâ Müderrisi Seyithanzâde Osman Efendi, Müderris Leblebicizâde Hafız Ali Efendi, Emir Abdülcelilzâde Şeyh Ali Sezai Efendi idiler[175].

Görüşme için yola çıkan heyet, İngiliz askerlerinin kontrolünde Amerikalı Misyoner Mekalim'in evine götürülmüştür. Bir süre sonra, Mutasarrıf Ata Bey de oraya gelmiştir[176]. Toplantıda gayr-ı müslimlerden murahhas ve papazlar da bulunmuştur. İşgal Kuvvetleri Komutanı Andriyo, Maraş'ın içinde, köy ve kasabalarında bulunan hıristiyanlara Osmanlı Hükümeti ve İslâm ahalisi tarafından yapılan tecavüzler sonucunda hıristiyanların nüfus ve mal bakımından büyük zararlara uğradığından bahsederek söz konusu tecavüzlerin önlenmesi hususunda müslümanlara gerekli nasihat-

173 Ener, **Çukurovanın İşgali**, s. 127.
174 Dalkır, **a.g.e.**, s. 301.
175 Karadağ, **a.g.e.**, s. 7; Akbıyık, **a.g.e.**, s. 24.
176 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 28; aynı yer.

Levent Şahverdi Arşivi

larda bulunulmasını istemiştir. Ayrıca hiçbir ferdin şahsî hukukuna müdahale ve taarruz edilmeyip sükunet içinde yaşanması gerektiği üzerinde durarak buna uymayanların cezalandırılacağını ileri sürmüştür. Andriyo sözlerini tamamlayınca Şeyh Ali Sezai Efendi söz alarak şunları söylemiştir:

> "İşgal kumandanının Maraş'ta tarafsız olarak asayişin temini hususunda tedbir alması takdir edilecek bir insaniyet görevidir, adalet ve medeniyet tavrıdır. Bunu hürmetle karşılarız. İngiltere Devleti medeniyetperver bir devlet olup Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin dostâne olduğu tarihle sabittir. Gayr-ı müslimler hakkında müslümanlara isnat olunan tecavüzlerin aslı yoktur. Eğer, Osmanlı Devleti gayr-ı müslimlere zulüm ve tecavüzlerde bulunmuş olsa idi, bugün onların servet ve malları olmayacaktı. Zaten Osmanlı Hükümet daireleri de onlara her zaman açık olup işleri ve müracaatları görülmektedir. Türkler sabır ve sükunete davet edilmektedir. Onlar da olgunluklarını ve sükunetlerini muhafaza etmektedirler. Ermeni ve hıristiyan din adamları, Ermeniler'in yaptıkları tecavüzlere rıza göstermeyerek nasihatte bulunmuşlar ise de kabul görmemiştir. % 80 oranında çoğunluğu teşkil eden necip Türk milletinin maksadı kimse ile uğraşmak olmayıp şeref ve şanı ile mütenasip olarak sulhün neticesini beklemektir[177]".

a-Sütçü İmam-Uzunoluk Hadisesi

Fransızlar'ın Maraş'ı işgalinden sonra olaylar tırmanmaya başlamıştır. İlk olay, Sütçü İmam[178] hadisesidir. Uzunoluk Camii'nde ücretsiz olarak

177 **ATASE**, Kl. 64, D. 220/251, F. 73-1; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 30; Karadağ, **a.g.e.**, s. 7-8; Sezai Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 3-6; Çelik, **a.g.e.**, c. II, s. 81-83.

178 Bkz. Özalp, **Gazilerimizin Dilinden...**, s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

imamlık yapan Sütçü İmam, geçimini temin için sütçülük yapıyordu[179]. Fransızlar'ın Maraş'ı işgalinin ilk günleri idi. 31 Ekim 1919 Cuma günü Fransızlar'dan güç alan Ermeniler, Maraş sokaklarına dağılmışlar, önlerine gelen Türkler'e hakaret ediyorlar, millete, dine ve mukaddesata dil uzatıyorlardı. Fransız askerleri ise, bu duruma seyirci kalıyordu. Ermeni askerlerinden birisi içtiği içkinin de tesiriyle sarhoş olup hamamdan çıkan bir Türk kadınına saldırarak peçesini yırtmış ve: "Artık burası Türkler'in değil; Fransız memleketinde peçe ile gezilmez." diyerek kadıncağıza ilişmek istemiştir. Peçesi yırtılan kadının bayılması üzerine hadiseyi Kel Hacı'nın kahvesinden gören Türkler hemen dışarı çıkıp olay yerine gelmişlerdir. Ermeniler'e ihtarda bulunarak yollarına devam etmelerini söylemişlerse de, Ermeniler kötü sözlerle karşılık verip silahla mukabele etmişlerdir. Bu sırada Çakmakçı Sait, Ermeni kurşunlarıyla yaralanmıştır. O esnada olayı gören Sütçü İmam, tabancasını çekerek Ermeni askerini vurarak yaralamıştır. Silah seslerine, henüz şehri terketmemiş olan İngiliz askerleri de gelmiş, mütecaviz Ermeniler'i karargâha götürmüşlerdir. Sütçü İmam, ise hemen olay yerinden uzaklaşarak izini kaybettirmiştir. Sütçü İmam'ın yakalanması için Fransızlar ve Ermeniler tarafından yapılan aramalar sonuçsuz kalmış ve Osmanlı yöneticileri nezdindeki başvurulardan bir netice elde edilememiştir[180].

İşgal kuvvetlerine karşı silah çeken ilk Maraşlı, Sütçü İmam'dır. Attığı kurşun bir Ermeni'yi öldürmekte kalmamış, bütün halkın ayaklanmasına yol açmıştır. O, Maraş'ta istiklâl mücadelesinin müjdecisi olmuştur. Nitekim bu olaydan sonra, işgal kuvvetleri Maraşlılar'ın gözünde küçülmüştür[181].

---

179 Karadağ, **a.g.e.**, s. 12; Özalp, aynı yer; Ali Galip Öztürkmen, *"Cenup Cephesinde İlk Şerefli Kurşunu Atan Kahraman Sütçü İmam"*, **Resimli Tarih Mecmuası**, sayı 9, c. I, Eylül 1950, s. 338-339.

180 Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, c. II, Kasım 1919, nr. 149; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 45, 47-48; Karadağ, **a.g.e.**, s. 11-12; Özalp, **Millî Mücadelenin İlk Zaferi**, s. 43; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 20, Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 3, 9-10; Öztürkmen, **a.g.m.**, sayı 9, s. 338-339; Dinamo, **a.g.e.**, c. II, s. 231-232; Doğdu, **a.g.m.**, sayı 257, s. 94-95; Çoğalan-Halit, **a.g.e.**, s. 23-25; Özkan, **a.g.m.**, sayı 309, s. 24; Hasan Reşit Tankut, **Maraş Yollarında**, Ankara 1944, s. 20-25; Mehmet Önder, **Şehirden Şehire**, c. I, İstanbul 1972, s. 71.

181 Tankut, **a.g.e.**, s. 20.

Levent Şahverdi Arşivi

Sütçü İmam olayının ertesi günü (1 Kasım 1919) İngilizler Maraş'ı terk ederek Antep'e doğru gitmişlerdir[182].

b- Bayrak Hadisesi

Yüzbaşı Andre 27 Kasım 1919 günü Maraş'ın ulema ve ileri gelenlerini bir görüşme yapmak için Abdülkadir Paşa Konağı'na davet etmiştir. Ancak Maraş ileri gelenleri, millet ve memleket için zararlı olacağını düşünerek böyle bir toplantıya gitmemişlerdir[183]. Türk tarafının toplantıya gelmemesi Yüzbaşı Andre'yi fena halde kızdırmıştır. Toplantı Cumartesi gününe ertelenmiştir[184]. Fakat Ermeniler, Andre'nin davetinin hafife alınıp Türkler tarafından kabul görmemesinin intikamını, Maraş Kalesi'ndeki Türk bayrağını indirerek almak istemiş ve Andre'yi buna teşvik etmişlerdir[185]. Andre'nin emri üzerine Maraş Kalesi'nde dalgalanan Türk bayrağı indirilmiştir.

Cuma sabahı, Maraş halkı kale burcunda dalgalanmasına alışık oldukları Türk bayrağının yerinde olmadığını görünce hemen mutasarrıfa giderek durumu sormuşlardır. Mutasarrıf da Andre'nin kendisine, Fransız kuvvetlerinin bulunduğu yerde başka devlet bayrağının dalgalanamayacağını, ancak hükümet binasında bulundurulabileceğini söylediğini bildirmiştir[186]. Kaleden Türk bayrağının indirilmiş olduğunu hasta yatağında pencereden gören Kısakürekler'den Halil Ağa'nın oğlu Mehmet Ali, duyduğu üzüntünün bir sonucu olarak vatan ve millet gayretiyle birkaç adet bir bildiri yazmıştır. İki nüshasını Cuma namazından önce Ulu Cami'nin avlusuna, birer nüshasını da Çeribaşı, Sarayaltı ve Aras'a Camilerinde göze çarpacak yerlere oğlu Şahabeddin vasıtasıyla bıraktırmıştır[187].

182 Karadağ, **a.g.e.**, s. 12.
183 Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 30.
184 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 56; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 30; Stankley E. Kerr, **The Lionsof Marash.,** State University of Newyork Press, Albany 1973, s. 70.
185 Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 11-12.
186 Kurtaran, **a.g.e.**, Tefrika nr. 31, Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 12.
187 Karadağ, **a.g.e.**, s. 15; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 25; Tankut, **a.g.e.**, s. 16-17; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 12; Kerr, **a.g.e.**, s. 71; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 31.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu bildiride şöyle denilmekte idi:

> "Ey Necip Osmanlı Milleti! Vaktine hazır ol. Bin üç yüz seneden beri Hz. Allah'ı ve Peygamber-i zişânını hizmetinle razı ettiğin bir din ölüyor. Ecdadının başı pahasına fethettiği bir kalenin burcundaki alsancağın, bugün Fransızlar tarafından indirilip yerine kendi bayrağı konuldu. Şimdi acaba bunu yerine koyacak, sende birkaç yüz İslâm gayreti hiç mi yok? Karışıklık arzu etmeyelim yalnız pürvakar ve azametli olarak alsancağımızı geri yerine koyalım, tekrar kemal-i muhabbetle yerlerimize dönelim. Korkma seni buradaki birkaç Fransız kuvveti kıramaz, sen mütevekkilen Allah'a mevcudiyetini gösterecek olursan, değil birkaç Fransız kuvveti, hatta bütün Fransız milleti kıramaz, buna emin ol[188]".

Namaz öncesi cemaat bir araya gelerek içlerinden bazıları, bayrağın indirilmesinin burada Türk-İslâm hakimiyetinin kalmadığının bir delili olduğunu söylemişlerdir[189]. Halk bu duygular içinde camiye girmiş, ezan okunmuş, sünnet namaz kılınmış ve hatip hutbeye başlamıştı. Bu sırada dışarıdan: "Bayraksız namaz kılınmaz." sesleri duyulmuştur. Bunun üzerine minberde bulunan Ulu Cami İmamı Rıdvan Hoca da halkın duygularına tercüman olarak cemaatin doğru söylediğini, hürriyeti elinden alınan bir milletin Cuma namazı kılmasının dinen caiz olmadığını ifade etmiştir[190].

Bunun üzerine, cemaat, minberdeki sancağı alarak dışarıya çıkmıştır. Halkın Ulu Cami'den sancağı alarak kaleye doğru hareket etmesi şehrin her tarafına yayılmıştır. Halk galeyana gelirken Ermeniler korkudan evle-

188 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 59-60; Sertoğlu, **a.g.m.**; sayı 3025; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 25-26; **TİH**, c. IV, s. 60; Özalp, **Millî Mücadelenin İlk Zaferi**, s. 54; Karadağ, **a.g.e.**, s. 15-16.

189 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 60.

190 Karadağ, **a.g.e.**, s. 16; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 60; Lütfi Oğuzcan, **Millî Mücadele Güney Bölgesinde Bayrak ve Bayrak Özlemi**, Mersin 1966, s. 13; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 26; Sertoğlu, **a.g.m.**, nr. 3086; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 12; Dinamo, **a.g.e.**, c. II, s. 235-236.

Levent Şahverdi Arşivi

rinden dışarı çıkamamışlardır. Halk kaleye doğru yürüdükçe, kalabalık gittikçe büyümüştür. Kalenin kapıları Fransız kuvvetleri tarafından kapatılmasına rağmen, halk kale duvarına tırmanıp içeri girip kapıları açmıştır. Fransız askerlerinin çarpışmayı göze alamayarak kalenin arka kapısından kaçmaları üzerine Türk bayrağı kale burcuna tekrar dikilmiştir[191]. Bilâhare Cuma namazını kılan Maraşlılar, hükümete giderek Mutasarrıf Ata Bey'e Fransızlar'ın hükümete ve bayrağa hiçbir şekilde müdahalelerini kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca mutasarrıftan, Fransız askerî valisinin hükümetten çıkarılmasını, Cuma günü Türk bayrağının kaleye ve valilik binasına çekilmesini ve Fransız jandarmalarının hükümeti terk etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine, Andre kuvvetleri ile birlikte hükümet binasını terk etmiş ve halk da dağılmıştır[192].

Ertesi gün şehirdeki bütün dükkânlar kapanmıştır. Bunu haber alan Andre, tercümanı ile birlikte çarşıya çıkarak dolaşmaya başlamıştır. Nakip Camii önüne geldiğinde Aşıkoğlu Hüseyin ile karşılaşan Andre, ona bayrak hadisesini hatırlatarak bir bez parçası için niçin bu şekilde hareket edildiğini sorması üzerine Hüseyin: "Bayrak için ölmenin her Türk'ün görevi olduğunu, onu görmeden yaşayamayacağını" söylemiştir. Bunun üzerine verecek cevap bulamayan Andre çekip gitmiştir. Bu arada mutasarrıf ve memurlar halkı teskin için büyük gayretler sarf ederken, Fransızlar da hariçten kuvvet getirmek için vakit kazanmaya çalışmışlardır[193].

Bayrak hadisesinin ertesi günü, Yüzbaşı Andre Maraş ileri gelenlerini Terzi Karabet'in evinde toplamıştır (29 Ekim 1919). Toplantıya kalabalık sayıda davetli katılmıştır[194]. Yüzbaşı Andre, Maraş'ın gelişmesi için çalışmayı ve Türkler'e iyi muamele yapmayı düşündüğünü ancak, Cuma günü

191 Kerr, **a.g.e.**, s. 71; Karadağ, **a.g.e.**, s. 16-17; *TİH*, c. IV, s. 60; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 60; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 55; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 27; Sertoğlu, **a.g.m.**, nr. 3086; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 23, s. 12-13; Dinamo, **a.g.e.**, c. II, s. 236-237.

192 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 63; *TİH*, c. IV, s. 60; Karadağ, **a.g.e.**, s. 17; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 55; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 27-28, Kutlusoy, **a.g.e.**, sayı 23, s. 13.

193 **ATASE**, Kl. 256, D. 4, F. 101; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 64; Tankut, **a.g.e.**, s. 27-29; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 1423, s. 13.

194 Karadağ, **a.g.e.**, s. 18, Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 65; Özalp, **Gazilerimizin Dilinden...**, s. 29; a. mlf., **Millî Mücadelenin...**, s. 61; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika 35.

Levent Şahverdi Arşivi

ahalinin kaleye hücumla kendilerine karşı ayaklandığını, bu durumda kendisinin soğukkanlılıkla hareket edip yumuşaklık gösterdiğini ve o sırada istese kaleye çıkanları öldürebileceğini belirttikten sonra, Maraşlılar'a barış mı harp mi taraftarı olduklarını sormuştur[195].

Bunun üzerine Şeyh Ali Sezai Bey tarafından, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na zaruri olarak girdiği, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Fransa Kralı François'ya yardım edildiği, Fransız dilinin Osmanlı mekteplerinde okutulduğu, İngilizler'in işgali sırasında idareye müdahale yapmadığı, bayrağa dokunmadığı ve yayınlanan beyannâmede hükümete müdahale edilmeyeceği bildirilmişken, sonra bunun hilafına hareket edilerek Ermeniler'e cesaret verilip çeşitli cinayetlere sebep olunduğu ve Cuma günü bayrağın indirilmesinin milletin galeyana gelmesine yol açtığı dile getirilmiştir.

Buna karşılık Yüzbaşı Andre, kendi kuvvetlerinin bulunduğu yerde başka devletin bayrağının asılmasının aykırı olduğunu, Osmanlı bayrağının hükümet binasına çekilebileceği hususunu mutasarrıfa bildirdiğini, dolayısıyla mesuliyetin mutasarrıfa ait olduğunu söylemiştir. Şeyh Ali Sezai Bey de cevaben, galeyan sebebinin mutasarrıf değil, bizzat kendisinin olduğunu, Osmanlı Devleti'nde ve yabancı ülkelerdeki bütün müslümanların manen İslâm hükümetine bağlı bulunduğunu, müslümanların senede iki bayram namazı ile haftada bir Cuma namazının olduğunu, milletin öteden beri istiklâlinin alameti olarak kaleye Osmanlı bayrağını çekmekte olduğunu, bunun indirilip yerine Fransız bayrağının çekilmek üzere bulunduğunu gören halkın meşru haklarının tecavüze uğradığını düşünerek galeyana geldiğini ve bayrağı yerine asarak sükunetle geri döndüğünü, hareketin kesinlikle işgal kuvvetleri aleyhinde olmadığını ve onu hedef almadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Yüzbaşı Andre: "Sancağın dinî kaidelerinizden olduğunu bilmiyordum. Bilseydim orada asker koymaz ve onu indirmezdim." demiştir[196].

---

195 Karadağ, **a.g.e.**, s. 18; Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 65; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 36; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 62; a. mlf., **Gazilerimizin Dilinden...**, s. 29.

196 Bağdatlıoğlu, **a.g.e.**, s. 66, Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 62; Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 36-38.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu konuşmalardan sonra Şeyh Ali Sezai Bey, Fransız kuvvetlerinin asıl amacının ne olduğunu ve ne yapmak istediklerini sormuştur. Yüzbaşı Andre, Fransa'nın Osmanlı Devleti ile fikir birliği içinde sulh neticelenin-ceye kadar jandarma ve zabıta teşkilatı kurulup genel güvenliğin sağlanmasına çalışıldığını ileri sürmüştür[197]. Şeyh Ali Sezai Bey de, Ermeniler'in Maraş'a geldiklerinden beri tecavüze başladıklarını, İslâm kadınlarına el uzattıklarını, şehir civarında yalnız buldukları insanları dövdüklerini, zulüm ve tahribat yaptıklarını, Maraş Müslümanları'nın diğer yörelerdekilerle kıyas edilemeyeceğini, bura insanlarının cesur, hamiyetli, dindar kişiler olduğunu, ne zaman din namus ve vatan tecavüze uğrayacak olsa hepsinin bu uğurda hayatını feda edeceğini ve Osmaniye civarında Fransız askerlerinin arasındaki Ermeniler'in müslümanlara yapmadığı mezâlimin kalmadığını söylemiştir. Şeyh Ali Sezai Bey, Ermeniler'in işlediği cinayetleri tek tek dile getirmiştir.

1919 Aralık ayı başlarında, Fransızlar Maraş'da değişik bir politika izlemeye başlamışlardır. Onlar, aşiretleri kandırarak işgal alanlarını genişletmek ve birlikte yaşayan toplulukları bölmek istemişlerdir. Bunun üzerine nasihat müessesesi bir kere daha uygulama alanına konmuştur. Bu amaçla Müderris Dayızâde Hoca Hacı Mehmet Emin Efendi'nin halka nasihat etmesi münasip görülmüştür. Hacı Mehmet Emin Efendi, Belediye'de toplanan Türk, Yahudi ve Ermeniler'den meydana gelen halka kardeş ve vatandaş olarak yaşanıldığını ve yaşamak mecburiyetinde olunduğunu anlatmıştır. Toplantıya katılanların hepsi memnun ve Hoca efendiye müteşekkir kalmışlardır.

Bu arada Hacı Mehmet Emin Efendi, Taşnak Komitesi Reisi Misak'tan bir tehdit mektubu almıştır. Mektupta, insanları kandırmaktan vazgeçmesini, aksi taktirde hayatından olacağı yer alıyordu.

Diğer taraftan Fransızlar, halkı kendi yanlarına çekebilmek için Belediye başkanına gönderdikleri 150 altının fakirlerine dağıtılmasını istemişlerdir. Belediye başkanının, kendisinin yetkili olmadığını ileri sürmesi üze-

197 Kurtaran, **a.g.m.**, Tefrika nr. 39; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 63.

Levent Şahverdi Arşivi

rine bu kez, Müftü Efendi'ye altınları göndermişlerdir. Müftü Efendi'nin de aynı mazereti belirtmesi üzerine Fransızlar'ın bu gayretleri boşa çıkmıştır[198].

General Querette, 6 Ocak 1920 tarihinde, 1.500 kişilik bir kuvvetle tekrar Maraş'a gelmiştir. Querette aynı gün şehrin ileri gelenlerini toplayarak memlekette güvenliği sağlama görevinin kendisine verildiğini hatırlatarak Türk Kuvâ-yı Milliyesi'ni eşkıya olarak nitelendirmiştir. Bunun üzerine Refet Hoca:

> "Himaye ve medeniyetten söz ediyorsunuz. Halbuki Ermeniler'in bizlere yaptığı fenalıkları bile önleyemiyorsunuz. Kadınlarımıza taarruz ettiler, birçok din kardeşimizi öldürdüler... Bir taraftan da Ermeniler'i silahlandırıyorsunuz. Bu kadar işleri yapmaya gücünüz yetiyor da eşkıya dediğiniz Kılıç Ali'yi neden cezalandıramıyorsunuz?[199]".

diye mukabelede bulunmuştur.

c- Muallim Hayrullah Efendi

Daha sonra Maraş'tan hareket eden Fransız kuvvetleri Eloğlu'nun kuzeyinde Kıllılı köyüne vardığı zaman Muallim Hayrullah emrindeki 60 kişilik Türk müfrezesinin pususuna düşmüştür. Meydana gelen çarpışmada 30 Fransız askeri esir alınmış, geri kalan Fransız kuvvetleri Maraş'a dönmek zorunda kalmıştır[200]. Bunun üzerine mücahitlere nasihatta bulunmak üzere bir heyet-i nâsiha gönderilmesi General Querette tarafından uygun görülmüştür. Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey'in teklifi üzerine Belediye Reisi Bekir Sıtkı Bey, Jandarma Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Mühendis Abdüllatif Bey ve hocalardan Refet Efendi, Kara Küçükzâde Hacı Mustafa Efendi, Müderris Hafız Ali Efendi, Kocabaşzâde Hacı Efendi ve

198 **ATASE**, Kl. 257, D. 2/10, F. 4; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 87.
199 **TİH**, c. IV, s. 81; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, c. II, 8 Ocak 1920, nr. 204; Doğru, **a.g.m.**, sayı 257, s. 98-99.
200 Kutlusoy, **a.g.m.**, s. 12; Doğru, **a.g.m.**, sayı 257, s. 97-98; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 34-35.

Levent Şahverdi Arşivi

Dedezâde Mehmet Hilmi Bey'den meydana gelen bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Heyetin yola çıktığı sırada esir alınan Fransız kuvvetleri serbest bırakılmıştır[201].

General Querette, 21 Ocak 1920'de, Maraş ileri gelenlerini karargâhına davet etmiştir. Ancak onlar gelmeden önce tabur kumandanlarını toplayarak durum hakkında bilgi vermiş ve bütün kuvvetlerin harekete hazır bulundurulmasını istemiştir. Ayrıca verilecek işaretten sonra şehirde işgal edilecek stratejik noktaları tayin etmiştir. Bu arada general, aynı gün Antep konvoyunun tamamen imha edildiği haberini almıştır. Bir süre sonra Maraş ileri gelenleri karargâha gelmişlerdir. Heyette Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey, Jandarma Kumandanı İsmail Abdüllatif Bey, Bayezidzâde Mehmet Bey, Müftü Hacı Mehmet Tevfik Efendi, Eytam Müdürü Refet Bey, Karaküçükzâde Hacı Mustafa Efendi, Hafız Ali Efendi, Şişmanzâde Arif Bey ve Kocabaşzâde Hacı Nuri Bey bulunuyordu[202].

Fransızlar'a göre, Maraş ileri gelenlerin Türk Kuvâ-yı Milliyesi ile ilgileri vardı ve onları tahrik ediyorlardı. Grup toplanır toplanmaz General tarafından tabur kumandanına emir gönderilerek hâkim noktalara el konulması emredilmiştir. Toplantı sırasında General Querette, Maraş ileri gelenlerini Fransız konvoyuna saldırıda suç ortaklığı ile itham etmiş, buna karşılık Maraş ileri gelenleri bu ithamı kabul etmeyerek olaylardan firarileri mesul tutmuşlardır. Ayrıca, Mondros Mütarekesi'nin ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir[203]. Görüşmeler sonunda General Querette söz konusu olaylar sebebiyle Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey, Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey, Mühendis Abdüllatif Bey, Belediye Reisi Bekir Sıtkı Bey, Kocabaş Hacı Nuri ve Şişmanzâde Arif Beyleri alıkoyarak diğerlerini serbest bırakmış ve onlardan gidip halka nasihat etmelerini istemiştir. Querette'nin konuşması bitince Hoca Refet Efendi söz alarak: "Burada kalanları halk sorar. Bu neticede galeyana sebeb olur. Ya onları da salınız yahut biz de kalalım." demişse de faydası olmamıştır. Hoca Refet Efendi'nin itirazı ken-

201 Karadağ, **a.g.e.**, s. 33; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 123.
202 Karadağ, **a.g.e.**, s. 38; Kerr, **a.g.e.**, s. 95; Doğru, **a.g.m.**, sayı 257, s. 99; Çoğalan-Kurtaran, **a.g.e.**, s. 35; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 25, Nisan 1960, s. 12-13.
203 Kerr, **a.g.e.**, s. 95.

Levent Şahverdi Arşivi

disini haklı çıkarmıştır. Maraş ileri gelenlerinin Fransızlar tarafından tevkifi halkı galeyana getirmiştir. Bu arada bir Türk jandarmasının öldürülmesi de bardağı taşıran son damla olmuştur. Fransız askerlerinden bir grup, hükümet binasını işgal etmek için harekete geçince Kızılkırlık'ta siperde bekleyen Kuvâ-yı Milliye güçleri tarafından ateşle karşılanıp geri püskürtülmüşlerdir. Bütün Maraş'ta silah sesleri duyulur olmuş, Fransızlar her tarafta top ve tüfek ateşine başlamışlardır[204].

Maraş Türk Kuvâ-yı Milliyesi karargâhı Bayezidli mahallesinde hükümet konağı yakınındaki Kâtipzâde Mehmet Efendi'nin evinin alt katında kurulmuştur. Kumandayı Heyet-i Merkeziye Reisi Arslan Bey eline alarak hareketi buradan idare etmeye başlamıştır[205]. Arslan Bey, savaşın başlamış olduğunu ilan eden bir bildiriyi yayınlayarak halkı Fransızlar'a karşı koymaya çağırmıştır[206]. Arslan Bey bildirisinde şunları söylemiştir:

> "Arkadaşlar, harp başlamıştır. Allah'ın inayeti, Peygamber'in ruhaniyeti, din kardeşlerimizin fedakârlığı ile her şey göze alınmıştır. Vatanımız, tek kişi kalıncaya kadar düşmana teslim olmayacaktır. Gayret bizden, yardım Allah'tandır...[207]".

Böylece, Maraş'ta Millî Mücadele başlamış bulunuyordu. 23 Ocak 1920 günü Ziyazâde Müftü Hacı Mehmet Efendi halkı Karababa Mescidi'nde toplayarak maneviyatı yüksetmek için kısa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Maraş'ın kurtulacağından kimsenin şüphesinin olmaması gerektiğini, Allah'ın yardımının büyük olduğunu, cihadın bütün müslümanlara farz olup namaz, oruç vb. ibadetlerden faziletli olduğunu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile beraber hareket edip silaha sarılmak gerektiğini belirtmiştir[208].

---

204 **TİH**, c. IV, s. 89.
205 Karadağ, **a.g.e.**, s. 41.
206 **TİH**, c. IV, s. 89.
207 **TİH**, c. IV, s. 89; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 25, s. 13.
208 Akbıyık, **a.g.e.**, s. 180, Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 22 Ocak 1920, nr. 216.

Levent Şahverdi Arşivi

ç- Şehit Evliya Efendi

4 Şubat 1920'de Evkaf Müdürü Evliya Efendi emrine verilen İmamoğlu Seyyid komutasındaki 30 kişilik Yarpuz çetesi, Ahır önündeki camide misafir edilmişlerdir. Çete, Kırklar Kilisesi'ni yakmakla görevlendirilmiştir. Evliya kuvvetleri Bedesten'i geri aldıktan sonra Taşhan'a yüklenmişlerdir. Düşmanın şehri top ateşine tutmasına rağmen Evliya kuvvetleri Taşhan'ı iyice sıkıştırmıştır. Ancak bu arada bir Cezayirli askerin beyaz bayrak açarak: "Ben Müslümanım!" demesi üzerine, onu kurtarmak üzere ayağa kalkan Evliya Efendi, Çeçen Şahin ve Hafız Ökkeş Ermeniler'in ateşi sonucu şehit olmuşlardır. Evliya Efendi'nin şehadeti millî kuvvetlerin maneviyatının bozulmasına ve dağılmasına sebep olmuştur. Ermeniler boşaltmaya mecbur oldukları yerleri tekrar ele geçirmişlerdir[209]. Ancak şehit Evliya Efendi'nin arkadaşları hücumu sürdürmeye karar vermişlerdir. Divanlı, Kanlıdere ve Çarşıbaşı Mahalleleri'nde yangınlar çıkmış ve birçok mahalle harap olmuştur.

26- Siverek

Müftü Osman Efendi Urfa üzerine sevkedilmek üzere hazırlanan 150 kişilik Kuvâ-yı Milliye gönüllülerine sevkiyat esnasında:

> "Yavrularım! Bugün gayret ve namus günüdür. Düşmanı bulunduğu yerde ölüme mahkum edenler ancak yaşama hakkına mâlik olurlar. Vatan ve memleket sevgisini taşımayanlarda ise namus ve iman bulunmaz[210]".

diye dua edip onlara moral takviyesinde bulunmuştur.

---

209 **BOA**, HR-SYS, 2544-8/25-27; Ömer Sami Coşar, **İstiklâl Harbi Gazetesi**, c. II, 6 Şubat 1920, nr. 229; **Hizmet** gazetesi, 6 Şubat 1953; **İrade-i Milliye**, 9 Şubat 1920, nr. 24; Özalp, **Millî Mücadelenin...**, s. 200; Sertoğlu, **a.g.m.**, sayı 3061, Kerr, **a.g.e.**, s. 126; Kutlusoy, **a.g.m.**, sayı 27, Haziran 1960, s. 17-18; Karadağ, **a.g.e.**, s. 45.

210 Fırat, **Urfa Savaşından Yapraklar**, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

IV- MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİNDE GÖREV ALAN DİN ADAMLARI

Türk milletinin yaşama hakkını, hak ve hürriyetlerini, namus ve vatanlarını korumak amacıyla kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, başlangıçta mahallî nitelikte olup 1919 yılı ortalarından itibaren millî niteliğe bürünmüş teşkilatlardır. Söz konusu cemiyetler birçok aşamalardan geçerek zaman zaman yeni düzenlemeler ve yeni görüşlerle varlığını devam ettirmişlerdir. Özellikle dahilî propagandalara karşılık verilmesi, halkın aydınlatılması, vatan müdafaasına katılımların sağlanması ve Millî Mücadele öncülerinin desteklenmesi gibi çeşitli görevler üstlenmişlerdir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşunda ülkenin geleneklerine bağlı eşraf ve güngörmüş ihtiyarlar, münevverler, müftüler, müderrisler, imamlar, şeyhler önemli rol oynamışlardır. Millî Mücadele'nin diğer safhalarında olduğu gibi, kuruluşunda ve işleyişinde din adamları ilk sırada yer almışlardır[211].

V- MİLLÎ MÜCADELE'NİN DİNÎ DAYANAKLARI: FETVALAR

1- İstanbul'un Fetvası

Sadrazam Damat Ferit Paşa Hükümeti Anadolu'daki millî hareketin gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemiştir. Nitekim İstanbul ile

211 Tarih Araştırmaları Grubu, *"Millî Mücadele Döneminde Müdafa-i Hukuk Teşkilatları"*, **BTTD**, sayı 19, Eylül 1986, s. 8; Şapolyo, **Kemal Atatürk**, s. 20; Kutay, **a.g.e.**, s. 117-118; Tülay Duran, *"Müdafaa-i Hukuk Örgütlerinin Yeniden Güçlendirilmesi ve Düzenlenmesi"*, **BTTD**, sayı 32, Ekim 1987, s. 8-9; İhsan Güneş, *"Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. III, sayı 8, Mart 1987, s. 428; Faik Reşit Unat, *"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kuruluşuna Ait Vesikalar"*, **Tarih Vesikaları**, c. I, sayı 1, Haziran 1941, s. 5-6; Tevfik Ercan, *"Sivas Kongresi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kurulması"*, **Askeri Tarih Bülteni**, sayı 26, Şubat 1989, s. 79; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları**, c. I, Ankara 1985, s. 2-9; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, c. III, Ankara 1987, Belge nr. 220-228; Bülent Tanör, **Türkiye'de Yerel Kongre İktidarlari (1918-1920)**, İstanbul 1992, s. 50-51; İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı, (1920-1923)**, Eskişehir 1985, s. 80-vd.; Şapolyo, **Kemal Atatürk**, s. 20; Türkeş, **a.g.e.**, c. II, s. 316, 335-336; Apak, **a.g.e.**, s. 54; İbrahim Kafesoğlu-Mehmet Saray, **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller**, İstanbul 1984, s. 5-6.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu arasındaki anlaşmazlık daha Sivas Kongresi öncesinde başlamıştır. Ferit Paşa, Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara gönderdiği bir telgrafta, millî ordu teşkilinin yasaklandığını bildirmiştir[212]. Ayrıca, Sivas Kongresi'nin toplanmasına engel olunmak amacıyla Ali Galip Bey, Harput Valiliği'ne tayin edilerek kongreyi basmaya ve üyelerini tevkif etmeye memur edilmiştir[213].

Diğer taraftan Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen millî hareket sebebiyle çaresizliğe düşen İstanbul Hükümeti, bazı şehzâdeler başkanlığında taşraya "Heyet-i Nâsihalar" göndermiştir[214]. Heyetler, halka Padişah'ın selâmlarını ve onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi[215]. Böylece hükümet, kendi otoritesini Anadolu'da artırmak ve aleyhine doğabilecek millî cereyanları köreltmek niyetinde idi. Halkın hükümetten ziyade padişah otoritesine olan saygısından dolayı, nasihat heyetlerinin başına özellikle şehzâdeler verilmişti[216].

Bunlardan başka İstanbul Hükümeti, Anadolu'da teşekkül eden millî birlik ve organizeyi çıkarttığı muhtelif ayaklanmalarla baltalamaya çalışmıştır. Özellikle Damat Ferit Paşa'nın hükümette bulunduğu dönemlerde Kuvâ-yı Milliye aleyhindeki faaliyetler daha da artmıştır. 5 Nisan 1920'de Salih Paşa Hükümeti'nin düşüp yerine dördüncü kez Ferit Paşa Hükümeti'nin kurulmasıyla İtilâf Devletleri'nin baskı ve desteğiyle Anadolu birliğini içten yıkmak için bir başka yola daha başvurulmuştur. Bu yol, "Sultan'a itaat etmeyen Müslümanlar'a ceza tehdidi"nde bulunan fetvalar yayınlatmaktı[217]. Bu fetvalardan en tesirli, en önemli ve Anadolu'daki millî hareket için en tehlikelisi 11 Nisan 1920'de Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah imzasıyla yayınlananıdır[218]. Fetvada özetle; Anadolu hareketinin Padi-

212 **ATASE**, Kl. 243, D. 46, F. 84.
213 Bkz. Atatürk, **Nutuk**, c. I, s. 84 vd.
214 Gökbilgin, **Millî Mücadele**, c. I, s. 64.
215 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, c. I, s. 250.
216 Mevlüt Çelebi, **Heyet-i Nâsiha, Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, İzmir 1992, s. 12-13.
217 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. III, s. 86-88.
218 **BOA**, DUİT, 4-26, 11 Nisan 1920. Fetva metni için bkz, **ATASE**, Kl. 525, D. 129, F. 1-1; **ATASE**, Kl. 486, D. 40-2, F. 7-2; **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336, nr. 3824; 18 Nisan 1336, nr. 3835; **Tasvir-i Efkâr**, 11 Nisan 1920, nr. 3022; **Vakit**, 11 Nisan 1920, nr. 871. **Alemdar**, 11 Nisan 1336 Pazar; **Peyam-ı Sabah**, 11 Nisan 1920, nr. 493.

Levent Şahverdi Arşivi

şah'a karşı ayaklanma olduğu belirtilmiş ve Kuvâ-yı Milliye kötülenerek önderleri hakkında idam fetvası verilmiştir.

İstanbul gazetelerinde de yayınlanan fetva nüshaları Anadolu'nun her tarafına çeşitli vasıtalarla, hatta İtilâf güçlerinin uçaklarıyla dağıtılmıştır[219]. Anadolu Hükümeti, fetvanın Anadolu'da yayılması ve zararlarını önlemek için sıkı önlemler almış ise de pek başarılı olamamıştır. Zira TBMM açıldığı zaman bile, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri ayrı görüş ve fikirlerin kavga sahnesi haline gelmişti. Yıkıcı fetvalar ve Bâbıâli'nin bildirileriyle tahrik olan halk yer yer Millî Mücadele'nin önüne dikilmiştir. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermiş, tehlikeli isyan hareketleri Ankara'nın yakınlarına kadar sirayet etmiştir[220]. Bütün bu gelişmeler sonunda, artık bir karşı fetva gerekli bir hale gelmiş bulunuyordu. Öyle ki Bursa'dan gönderilen bir telgrafta:

> "Eğer bu gece derhal, Ankara ve diğer illerin başmüftüleri ve meşhur müslüman ulemadan karşı fetvalar alınmazsa Bursa vilayetinin de pek ziyade vehamet kazanması muhtemeldir[221]."

denilerek böyle bir fetvaya duyulan ihtiyacın aciliyeti ifade edilmiştir. Bu üzücü hadiseler, İstanbul'un fetvasına karşı en önemli tedbirin, mukabil fetvalar yayınlanması gerektiğini ortaya koymuştur.

2- Ankara'nın Karşı Fetvası

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere millî hareketin ileri gelenleri, düşman elinde esir bir durumda bulunan Padişah ve Halife'nin zor ve baskı altında kalarak fetva yayınlattığını ileri sürerek böyle bir fetvanın hükümlerinin geçersiz olduğu üzerinde durmuşlardır[222]. Bunun üzerine Ankara da bu ana fikirden hareketle bir fetva yayınlanması çalışmalarına başlamıştır. Ankara müftüsü ve aynı zamanda Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi olan Mehmet Rifat Efendi başkanlığında beş müftü, dokuz mü-

219 Bkz. Yunus Nadi, **a.g.e.**, s. 44-46; Karabekir, **a.g.e.**, s. 635; Aydemir, **a.g.e.**, c. 1, s. 295-302, Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu** (Çev: Necdet Sander), İstanbul 1994, s. 335.
220 Atatürk, **Nutuk**, c. II, s. 303.
221 **HTVD**, sayı: 35, Vesika nr. 875.
222 Nadi, **a.g.e.**, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

derris ve altı ilmiye mensubundan meydana gelen toplam yirmi kişilik bir grup karşı fetva hazırlığına başlamıştır[223].

Hazırlanan fetvada, Anadolu'daki millî hareketin meşru olduğu, Padişah ve Halife'nin düşman elinde esir bulunduğu, esir olan Halife'ye zor ve baskı kullanılarak fetva yayınlattırıldığı üzerinde durulup fetvanın geçersiz olduğuna dikkat çekilmiştir. Fetva, 19-22 Nisan 1920 tarihlerinde *Öğüt*, *İrade-i Milliye* ve *Açıksöz* gibi Millî Mücadele taraftarı gazetelerde yayınlanmış[224] ve 16 Nisan 1920'de Heyet-i Temsiliye Riyasetince Anadolu'ya gönderilerek bütün müftülüklere tebliğ edilmiştir. Fetvayı her müftünün tasdik etmesi talep edilmiş ve ayrıca bu konuda mülkî ve askerî yetkililerden yardımcı olmaları istenmiştir[225]. Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısına uyan Anadolu'nun değişik yerlerindeki 152 müftü ve din alimi söz konusu fetvayı tasdik etmişlerdir[226].

İstanbul fetvasında taraflı, kasıtlı, eksik, hatta yanlış bilgilerle hükümler verilmiş olması ve daha da önemlisi, ciddi dinî kaynak gösterilmeden yayınlanmış olmasına rağmen Halifelik makamının nüfuzu kullanıldığından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Millî Mücadele aleyhinde ciddi tehlikelere yol açan isyanlar çıkmasına sebep olmuştur. Ancak, Ankara Müftüsü Rifat Efendi başta olmak üzere, Ankara ulemasının hazırladığı fetva gerçekleri daha iyi aksettiren, "hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslâm Halifesi'nin kurtarılması" temel düşüncesinden hareketle şer'-i şerifi bilen, delilleri güçlü, ilmî kariyer ve dinî bilgilerinden şüphe edilmeyecek derecede mesleklerinin erbabı olan ulema tarafından hazırlanmıştır. Fetva, Anadolu'nun pek çok yerinde yine bu konuda söz sahibi alimler (müftüler) tarafından da tedkik edildikten sonra samimiyetle kabul edilerek imzalanmıştır[227].

---

223 Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Hareketler**, Ankara 1988, s. 102-103.

224 Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, s. 234-139; Dinamo, **a.g.e.**, c. V, s. 285-287.

225 **ATASE**, Kl. 299, D. 13, F. 20; **ATASE**, Kl. 224, D. 10, F. 30; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri**, c. I, s. 298.

226 Bkz. **ATASE**, Kl. 525, D. 129, F. 2; **Alemdar**, 5 Mayıs 1336 Çarsamba, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1936, nr. 27, s. 1-2; Dürdane Yeşil, *"Hurucu Alessultan Fetvalar ve Anadolu Uleması"*, **Kuvâ-yı Milliye Dergisi**, sayı 154, Haziran 1973, s. 22-24; **İrade-i Milliye**, 22 Nisan 1920.

227 Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Hareketler**, Ankara 1988, s. 107-108.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE İSLÂM DİNİ

Doç. Dr. Mehmet GÖRMEZ

Giriş

Tarihî olaylar ve belgeler sosyolojik gerçekler göz önünde tutularak incelendiğinde, Türk milletinin tarihinde İslâm dininin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Türk toplumunun büyük çoğunluğunun gönlünde derin izler bırakan, akıllara ve düşüncelere geniş ufuklar açan, bireylere ve topluma en zor şartlar altında bile motivasyon gücü kazandıran İslâm dini, dün olduğu gibi bugün de milletimizin hayatında varlığını ve önemini sürdürmektedir.

Tarih sahnesinde Türk milletinin varolma mücadelesine çok büyük katkı sağlayan saygın liderlerin, hayata ve dine bakışı bizim için oldukça önemlidir. Ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı olumsuz ve çok ciddî tehlikelerle karşı karşıya geldiği bir dönemde, milletin içinden çıkan lider ve devlet adamlarının taşıdıkları değerlerin, ortaya koydukları düşünce ve fikirlerin, gerçekleştirmek istedikleri hedefler ve benimsedikleri yöntemler, fert ve toplum üzerinde etkinliği ve saygınlığı olan kimselerce iyi anlaşılması gerekli ve hatta zorunludur. Çünkü milletin ve vatanın geleceği bu anlayışla doğru orantılıdır.

Türk milletine önderlik eden, ülkesi ve milleti için yerinde ve zamanında doğru kararlar alarak milletine onur ve şeref kazandıran liderleri inanç, bilgi, beceri, hizmet anlayış ve hedefleriyle değerlendirebilmek onlara gösterilebilecek en büyük saygı ve hürmettir. Ne var ki ülke ve milletine önemli hizmetlerde bulunan şahsiyetlerin doğru anlaşılması zaman almaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk milletinin tarih boyunca karşılaştığı en zor şartlardan kurtulmasına önderlik eden, çağdaş Türkiye Cumhuriyeti devletini kuran, Türk milletini muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkarmayı hedefleyen Mustafa Kemal Atatürk'ü her yönüyle iyi tanımak gerekir. Bu bağlamda eğitim, sanat, kalkınma, insan hakları vb. konulardaki çalışma hedef ve düşüncelerini bilmek, anlamak önemli olduğu gibi İslâm dini hakkındaki düşüncelerini, din adamları ve Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili kanaatlerini objektif kriterlerle ortaya koya bilmek de önemlidir.

Atatürk'ün din konusundaki söylev ve demeçleri, yazdığı yazılar, okuduğu kitaplar ve yakın çevresindekilerin anılarının çok iyi tahlil edilmesi gerekir. Sevginin veya nefretin kör ettiği göz ve ortaya koyduğu bilgiyle Atatürk'ün değerlendirilmesi isabetli olmadığı gibi yanlış anlaşılmalara da sebep olabilmektedir.

Atatürk dünya tarihinin siyasal, sosyal ve bilimsel gelişmelerin en hızlı olduğu bir dönemde doğmuştur. Geleneğin en çok sergilendiği böyle bir dönemde ortaya çıkan pozitivist ve materyalist akımlar yeni yetişen gençleri hızla etkiliyordu. Kendisine özgün kişiliğinin, gördüğü ve yaşadığı olayların, okuduğu eserlerin, benimsediği fikirlerin ve yetiştiği çevrenin etkisiyle dine bakışı şekillenen Atatürk için din, kendi hayatında hem toplumsal bir realite ve hem de kendi iç dünyasında alışılmışın dışında gizli ve özel bir duygu olarak yerini almıştır.

Atatürk, saf temiz ve sade bir din anlayışına sahiptir. İslâm dinine sonradan girmiş olan her türlü safsata, israiliyat ve hurafelere, boş inanışlara karşı durmuş ve rasyonel bir din anlayışını benimsemiştir. İslâm dininin özüyle uyuşmayan hurafeleri dine sokanlarla, İslâm'ın sadeliğinde ve temelinde var olan canlı, yapıcı ve hamleci ruhunu birtakım lâf kalabalığına boğanlarla ve her şeyden önemlisi dini, özellikle siyasî ve dünyevî bir çıkar aracı olarak kullanmak isteyen zihniyetin temsilcileri ile amansız bir mücadele etmiştir.[1]

1 Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, **Atatürk ve Din,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, 1995, s. 268.

Levent Şahverdi Arşivi

Millî Mücadele ve din adamları

Türk Millî Mücadele tarihinde din adamlarının inkâr edilemez bir rolü vardır. Cami kürsülerinden miting meydanlarına, cephelerden kongrelere hemen her alanda onları görürüz. Canlarıyla ve mallarıyla vatan müdafaasında en ön safta yerlerini almışlardır.

Sayıları az olmakla birlikte bazı din adamları İstanbul Hükûmetinden yana tavır almış, Kuva-yı Milliyeye karşı çıkmıştır. Bunların en tanınmışları arasında Hürriyet ve İtilâf Fırkası Konya mebusu olarak siyasî hayata atılan ve sonra ayan azalığına seçilmiş bulunan Konyalı Zeynelabidin ile Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi başta gelenlerdendir. Ama din adamlarının çoğunluğunun Millî Mücadele saflarında yer aldığı bilinen ve tarih araştırmalarının kaydettiği bir gerçektir.

Meselâ Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi İzmir'in işgalinden kısa bir süre sonra halkı etrafında toplamış ve fiilî bir savunma teşkilâtı kurmuştur. Aydın halkını direnişe ikna eden Hacı Süleyman Efendi adında bir imamdır. Ayrıca Demirci Mehmet Efenin Millî Mücadele saflarında yer almasında bu imam önemli rol oynamıştır. İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Manisa Müftüsü Salim Efendi, Balıkesir Müftüsü Hacı Ahmet Efendi ve Batı Anadolu'nun bütün müftüleri Millî Mücadeleye öncülük etmiş din adamlarındandır. Adana, Maraş, Antep ve Urfa'da da halka mücadele düşüncesini aşılayan yine din adamları olmuştur. Konya'da Millî Mücadele düşüncesini Müderris Ali Kemali, Mehmet Vehbi, Müftü Ömer Vehbi, Seydişehir Müftüsü İsmail Hakkı ve Abdülhalim Çelebi gibi din adamları başlatmışlardır. Aynı şekilde Anadolu'nun bütün bölgelerinde başta müftüler ve din âlimleri olmak üzere bütün bir camia Millî Mücadelenin temel taşı olmuştur.

Din adamı olmadığı hâlde halkın din duygusundan yararlanarak vatan savunmasında etkin rol alan Mehmet Âkif ve Celâl Bayar gibi aydın şahsiyetleri de unutmamak gerekir. Mehmet Âkif şiir ve vaazlarıyla bütün milleti, Celâl Bayar da "Galip Hoca" takma adıyla Batı Anadolu halkını direnişe hazırlayanlardandır.

Levent Şahverdi Arşivi

Millî Mücadele düşüncesini hayata geçirmek amacıyla Anadolu'nun hemen her yerinde çeşitli cemiyetler kurulmuş ve kongreler tertip edilmiştir. Yine bu faaliyetlerin en aktif şahsiyetleri din adamlarıdır. Meselâ Mustafa Kemal Paşanın Erzurum Kongresine üye kabul edilmesi ve sonra kongre başkanlığına seçilmesi Hoca Raif Efendinin gayretleriyle mümkün olmuştur. Sivas Kongresinde, Millî Mücadelenin önde gelen birçok ismi manda düşüncesini benimseyen bir tavır içindeyken, Erzurum delegesi ve Heyet-i Temsiliye üyesi olarak kongreye katılan Hoca Raif Efendi, manda düşüncesine sert tepki göstermiş ve Mustafa Kemal Paşanın yanında yer alarak ona maddî ve manevî destek vermiştir.

Ayrıca din adamları, vatanın esaretten kurtulması için silâhlı teşkilâtlar kurmuşlardır. Elde mevcut silâhın azlığı veya çokluğuna bakmadan vatan savunması için ne gerekiyorsa yapmaktan geri durmamışlardır. Meselâ Isparta'da Hafız İbrahim Efendi "Demiralay" adıyla ve Afyon'da da Hoca İsmail Şükrü Efendi "Çelikalay" adıyla tamamen gönüllülerden oluşan alaylar teşkil etmişlerdir. Daha sonra düzenli ordunun kurulmasıyla bu alaylar orduya katılmıştır.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Türk Millî Mücadelesinin sembolü olan kuruluşlardır. Başlangıçta sadece Yunan işgaline, Ermeni saldırılarına; Fransız, İngiliz ve İtalyanlara karşı başlayan mücadele, Sivas Kongresinden sonra (7-11 Eylül 1919) ülkenin bütününe yayılmış ve böylece Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında birleşmiştir. Din adamları bu cemiyetlerin kuruluşunda yer almış ve aktif faaliyet göstermişlerdir. İçinde din adamı olmayan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur.

TBMM'nin açılmasından hemen sonra İstanbul Hükûmeti, Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendinin hazırladığı bir fetvayla Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu hareketine karşı açıkça tavır almış ve Anadolu hareketi, bir çeşit iç isyan olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Efendi, "İstanbul fetvası" olarak bilinen bu fetvaya karşı, Anadolu hareketinin meşruluğunu ilân eden bir fetva hazırlamış ve Anadolu ulemasına imzalattırmıştır. "Ankara fetvası" veya "Ana-

Levent Şahverdi Arşivi

dolu fetvası" olarak bilinen bu fetva, halkın üzerinde İstanbul'un fetvasından daha tesirli olmuştur.[2]

Millî Mücadelenin her safhasında görev alan din adamları, TBMM kurulduktan sonra da mecliste görev almışlardır.

Atatürk'ün dine ve din adamlarına bakışı

31 Ocak 1923'te Atatürk İzmir'de halka yönelik yaptığı bir konuşmasında, İslâm dininin akla ve mantığa uygun bir din olduğunu ifade etmiştir. Bu konuşmada, "Bizim dinimiz en makul ve tabiî bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabiî olabilmesi için akla, fenne, ilme ve mantığa uyması lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur.

Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf hâlinde mevcudiyetini muhafazaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dinî emirlere uygun harekette bulunmuş olmazlar. Biz de ruhbanlık yoktur. Hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, din duygusunu, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir."

Konuşmasının devamında, "Bence dinsizim diyen mutlaka dindardır. İnsanın dinsiz olmasına imkân yoktur. Bu bahisle sizi daha çok yormak istemem. Yalnız bu sözü niçin söyledim; onu arz edeyim. Dinsiz kimse olmaz. Bu genelleme içinde şu din ya da bu din demek değildir. Tabiatıyla biz, içine girdiğimiz dinin en çok isabetli ve olgun olduğunu biliyoruz. Ve imanımız da vardır. Fakat bu inanışı nurlandırmak lâzım, temizlendirmek, güzelleştirmek lâzımdır ki, hakikaten kuvvetli olabilsin. Yoksa inanışımızda çok zayıf insanlardan sayılı olur.[3]

İslâm dininin tarihsel süreçte birçok batıl fikirlerin saldırısına uğradığını dile getiren Atatürk, İslâm dini hakkında düşüncelerini soranlara, İs-

2 Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, **Atatürk, Din ve Din Adamları,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 121-165.

3 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, C. II. s. 94.

Levent Şahverdi Arşivi

lâm dinine sokulan ve onu çepeçevre kuşatmaya çalışan hurafe ve batıl fikirlerden yakınmıştır.

Ankara Orman Çiftliğinde muhtelif konular üzerinde görüşülmektedir. Asaf İlbay da bu gezide onunla beraberdir. Atatürk'ün din hakkındaki kesin düşüncesini öğrenmek için ne zamandır beklediği fırsat zuhur etmiştir. Baş başa kaldığı bir andan faydalanarak hemen soruyor:

Paşam din hakkındaki düşüncelerinizi öğrenmek istiyorum. Atatürk cevap veriyor:

"Din vardır ve lâzımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi. Fakat bina uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe, yani harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur binayı fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üzerine yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır. Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz, dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekküre muhalif değiliz. Biz, sadece din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasta ve fiile dayanan taassupkâr hareketlerden sakınıyoruz. Mürtecilere asla fırsat vermeyeceğiz.[4]

29 Ekim 1923 tarihinde Fransız gazeteci Maurice Perno, Atatürk'le yaptığı bir söyleşide sorduğu birtakım sorulara aldığı cevaplardan sonra ondan dinî meseleler hakkındaki görüşlerini öğrenmek ister. Atatürk, dinime bizzat gerçeğe nasıl inanıyorsam buna da öyle inanıyorum. Şuura aykırı, ilerlemeye engel hiçbir şey içermiyor, şeklinde cevap verir.[5]

Farklı zaman ve mekânlarda Atatürk'ün din hakkında ifade ettiği görüş ve kanaatler değerlendirildiğinde onun, dinle ilgili gerçekleri bütün yakınlığıyla bildiğini ve sağlıklı bir din anlayışına sahip olduğunu görmek mümkündür. O, İslâm adına yüzyıllar boyu oluşan kişisel ve yerel yorumlardan çok, dinin başlangıçtaki durumuna önem vermektedir. Kur'an-ı Kerim ve Hazreti Muhammed ile ilgili ifadeleri bunun açık delilidir.

---

4 Sadi Borak, **Atatürk ve Din,** 1962 s. 81-82.
5 Sadi Borak, **age.,** s. 85-86.

Levent Şahverdi Arşivi

Din istismarının önlenmesi dini temsil eden kimselerin gerçek hüviyetini kazanması ve din hizmetlerinin yürütülmesi için yapılması gerekli olan işlerin öncelikle yapılmasına inanıyordu.

21 Şubat 1925'te bütçe görüşmelerinde dinî yayınların üzerinde durulması Kur'an-ı Kerim meali ve tefsirinin, sahih hadis-i şerifleri içeren temel hadis kitaplarının devlet imkânlarıyla bastırılması için kısıtlı imkânları olan genel bütçeden Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine 20 bin liralık ek ödenek konulmasını sağlaması, onun Kur'an'a ve sünnete verdiği önemin bir göstergesidir. Sahih kaynakların yayınlanması için alının bu karar üzerine Elmalılı Hamdi Yazır'ın hazırlamış olduğu *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsir, Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kamil Miras'ın hazırladıkları *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi* adlı hadis çevirisi ortaya çıkmış; bütün maliyet de devlet bütçesinden karşılanmıştır.

"Mustafa Kemal Atatürk'ün din ve lâiklikle ilgili düşünceleri ve uygulamaları çok tartışılmıştır. Bazılarına göre o, dini toplumsal hayattan çıkarmak istemiş, bundan dolayı da dinden çıkmıştır. Bazılarına göre ise dinî değerleri kullanarak hedefine ulaşmış, sonra da dini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Gerçekte Atatürk ne dini toplumsal hayattan çıkarmak istemiş ne de dinin özüne dokunmuştur. Onun mücadele ettiği din adına ortaya çıkan zihniyettir. Atatürk gerçekçi, akılcı, ileriyi gören toplumunu ve dünyayı doğru okuyan ne yaptığını bilen bir devlet adamıdır. Dine, dinî değerlere değil, hurafeciliğe ve din istismarına karşıdır. Bu da din düşmanlığı değildir; gerçek dindarlıktır."[6]

Din istismarının önlenmesi için dini temsil eden kimselerin gerçek hüviyetini kazanması ve din hizmetlerinin yürütülebilmesi için yapılması gerekli olan işlerin öncelikle yapılmasına inanan Atatürk, halkı doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren hususlarda kurumsallaşmanın gereğini yerine getirmiş ve cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra din alanında kurumlaşmaya öncelik vermiştir.

Devletin yeniden yapılanma sürecinde devlet kurumlarının gözden geçirilmesi gerekmiş ve bu bağlamda Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti lağvedile-

6 Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, **age.,** s. 215.

Levent Şahverdi Arşivi

rek bu vekâletin uhdesinde bulunan din işlerinin yürütülmesi amacıyla İslâm dininin temel ilkelerinin doğru kaynaklardan sunulabilmesi, halkımıza dinî ölçülerin liyakatli kimselerce verilmesi ve dinî hayatta sağlıklı bir koordinasyonun sağlanabilmesi için Meclis Başkanlığı döneminde, 3 Mart 1924'te çıkarılan 429 sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili olarak Atatürk şunları söylemiştir: "Hükûmet-i cumhuriyetimizin bir Diyanet İşleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam gibi muvazzaf birçok memurlar bulunmaktadır. Bu vazifedar zevatın ilimleri, faziletleri derecesi malûmdur. Ancak burada vazifedar olmayan birçok insanlarda görüyorum ki, aynı kıyafet iktidasında berdevamlıdırlar. Bu gibiler içinde çok cahil, hatta ümmi olanlara tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ, bazı yerlerde halkın mümessilleri gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya temasa, âdeta bir mani teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum: Bu vazife ve salâhiyeti kimden ve nereden almışlardır?[7]

Toplumsal ve siyasal değişimler, zaman zaman bireysel ve toplumsal muhalefetle karşı karşıya gelebilir. Toplum hayatındaki değişikliklerin toplumun dokusuna uygun olup olmaması önemlidir. Türk milletinin toplumsal yapısını ve dokusunu oluşturan değerleri çok iyi bilen Atatürk, din ve din adamları hususunda belirleyici özellikleri ortaya koymayı ihmal etmemiştir.

Yurt dışındaki ilk görevi olan Sofya Büyükelçiliği ataşe militerliği yıllarında Bulgaristan'daki Ortodoks din adamlarını gözlemlemiş ve bu din adamlarının toplum üzerindeki olumlu anlamda yönlendirici etkilerine tanık olmuştur. Bu izlenimlerini geniş bir rapor hâlinde Hariciye Nezaretine göndermiştir.

Müslüman hocalarla Ortodoks Hristiyan papazlar arasında kıyaslama yaparak evkaf nazırı Şeyhülislâm Hayri Efendiye uzun bir mektup da yazmıştır. Sofya'daki bu gözlemleri, Müslüman din adamlarının aydınlanmasının gerektiği, din adamlarının toplum üzerinde gerek dinî bilgileriyle ge-

7 Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969, s.73.

Levent Şahverdi Arşivi

rekse teknik ve kültürel donanımlarıyla karanlığın geri kalmışlığın değil aydınlık ve ilerlemenin sembolü olabileceklerine inanmasına yol açmıştır.

Atatürk din adamlarının toplum üzerindeki büyük bir etkiye sahip olduklarının sahte ve gerçek ulema olarak adlandırılabilecek iki ayrı din adamı türü olduğunu; dini değişik çıkarlar uğruna kullanan ve dinin yanlış anlaşılmasına, geri kalmasına, toplumun maddî ve manevî açıdan sömürülmesine yol açtığını görmüştü.

Dini lüzumlu bir kurum olarak gören Atatürk, toplumun aydınlatılması açısından din bilginlerinin öneminin bilincindedir. Ancak din bilgini, İslâm'ı öz kaynağından öğrenip çağdaş yorumunu yapabilecek nitelikte olmalıdır. Yine minberlerden halkı aydınlatacak kişilerin aynı özelliklere sahip olması gibi dünyanın durumu hakkında da bilgi sahibi olmaları gerekir. Ona göre bilgisi ve dünya görüşü olmayan kişiler din hizmetlerinde başarılı değil zararlı olurlar.[8]

Atatürk konuşmalarında İslâmiyet'te özel bir sınıfın bulunmadığını, zaman zaman beyan ederek ve daha çok din âlimlerinin nitelikleri üzerinde durmaktadır. "Her şeyden evvel şunu en basit hakikat olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir özel sınıf yoktur.

Ruhbaniyeti reddeden bu din inhisarı kabul etmez. Meselâ din bilginleri mutlaka aydınlatmak vazifesi bilginleri ait olmadıktan başka dinimiz de bunu kesinlikle men eder. O hâlde biz diyemeyiz ki, biz de bir özel sınıf vardır, diğerleri aydınlatmak hakkından mahrumdur. Böyle düşünürsek kabahat bizde, bizim bilgisizliğimizdendir.[9]

Konuyla ilgili olarak 20 Mart 1923'te yaptığı Konya seyahatinde Dar'ul Hilâfe Medresesi ile Sultanî Mektebini ziyaret etmiş ve konuşmanın büyük bir bölümünü din bilginlerine ayırmıştır. "Memnuniyetle görüyorum ki, tedris ve tederrüs cidden hakikat-i diniye dairesindedir. İnşallah memleketimizi, milletimizi ihya edecek asrî ve hakiki ulema, faziletkâr müderrisleriniz sayesinde siz olacaksınız... Kıymetli ve hakiki ulemamızın mevki yüksektir. Ulemamızın ve erbabı ilm u irfanımızın himmeti ve irşat-

8 Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, **age.,** s. 80.
9 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** C. II. s. 148.

Levent Şahverdi Arşivi

larıyla inşallah İbn Rüşt'ler, İbn Sina'lar, Farabî'ler, İmamı Gazzalî'ler milletimizin içinden çıkarak bu asrın tekâmulâtıyla mücehhez olarak ihyayı hakikat-i din eyleyeceklerdir. Bugün bütün cihana karşı yine bir mevcudiyet gösterebilmiş olmak hususunda hakiki ulemamızın mevki büyüktür. Münevveranın ve ashab-ı fennin daimi tenvir ve irşadına mazhar olarak sarsılmaz bir kitle hâlinde olan milletlerle beraber biperva ileri yürüyeceğim.[10]

Konuşmanın devamında, "Hoca olmak için, yani dinin gerçeklerini halka telkin etmek için mutlaka bilimsel elbise şart değildir. Bizim yüce dinimiz, her Müslüman kadın ve erkeğe araştırmayı farz kılıyor. Müslüman, bu dine bağlananları aydınlatmakla yükümlüdür. Efendiler! Bir fikri daha düzeltmek isterim. Milletimiz içinde hakiki din bilginleri, bilginlerimiz içinde milletimizin gerçekten iftihar edebileceği bilginlerimiz vardır. Fakat bunlara karşılık bilimsel kisve altında gerçekleri bilimden uzak ve gereği kadar eğitim görmemiş, bilim yolunda gereği kadar ilerleyememiş hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirleriyle karıştırmamalıyız. Seyahatimde birçok gerçek aydın din bilgini ile görüştüm. Onları çağdaş eğitim almış, sanki Avrupa'da öğrenim görmüş bir düzeyde buldum. İslâm'ın gerçeklerini ve özünü bilen din bilginlerimizin hepsi bu olgunluk kertesindedir...[11]

Gerçek din âlimlerini her zaman takdir eden Atatürk, onların hizmetlerini övmüş ve onlarla iftihar etmiştir. 24 Eylül 1924'te Amasya'da şerefine verilen bir ziyafetin sonunda vaaz ve uyarıcı hitabeleriyle bölgesinde Millî Mücadeleye büyük katkı sağlayan Müftü Kâmil Efendiyi takdirle yad ederek genç cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder." demiştir.[12] Kararlı ve azimli çalışmaları ile vatanın kurtuluşuna ve Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolda Millî Mücadeleye destek veren ulemaya ayrı bir önem veren Atatürk, ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Rifat Börekçi'ye çok büyük saygı ve hürmet ederdi.

---

10 İsmail Kara, "*Diyanet İşleri Başkanlığı*", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce**, İletişim Yayınları, 2004, s.197.

11 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** C. II. s. 148.

12 Sadi Borak, **age.,** s. 64.

Levent Şahverdi Arşivi

HİLÂFET TARTIŞMASI

Prof. Dr. Mehmet SARAY

Son Osmanlı hükümdarı Sultan Vahidettin (Mehmet VI)'in, eniştesi Damat Ferit'in İngilizlerin baskısı ile Millî Mücadele aleyhtarı bir tavır takınması ve milletin Mustafa Kemal Paşa tarafından toplandığını görmesi üzerine, can güvenliğinin kalmadığını bildirerek İngilizlere sığınması Türk milletini olduğu kadar Mustafa Kemal Paşa'yı da son derece üzmüştür. Asırlarca Türk milletinin başında bulunmuş ve çoğunlukla vazifelerini başarıyla yapmış bir hanedanın son mensuplarının düşmana sığınması esef verici bir hadise olmuştur.

Vahidettin'in ülkeyi terk ettiği haberi Ankara'ya ulaşınca derhal toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi hilâfet makamına Osman oğullarının son temsilcisi Abdülmecid Efendi'yi seçmiştir. Fakat, seçim sırasında halifenin görev ve yetkileri üzerinde büyük tartışmalar olmuştur. Bazı meclis üyeleri halifeye, devlet başkanına tanınan hakların verilmesini istemiş, bazıları ise halifenin yetki ve nüfuzunun daha da genişletilerek İslâm âlemi üzerinde hükümranlığının kanunen sağlanmasını istemiştir. Bu tartışmalar üzerine Atatürk söz alarak, Millî hakimiyeti her şeyin üstünde tuttuğunu şöyle açıklamıştır: "Türk milletinin bilâ kayd-ü şart hâkimiyetine sahip olduğunu bir defa daha tekrar ediyorum. Hâkimiyet, hiçbir mânâ, hiçbir şekil ve hiçbir renkte delâlete iştirâk kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun, hiç kimse bu milletin mukadderatında ortaklık sahibi olamaz."[1]

---

1 **Atatürk, İslâm Ansiklopedisi**, c.I., s. 768.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk'ün bu ikazı üzerine, halifenin salâhiyetlerinin geniş tutulmasını isteyenlerin mühim bir kısmı TBMM'nin kararlarına uygun olarak hareket etmeye başlamıştır. Fakat bu sefer de, bir kısım meclis üyesinin desteği ile Halife Abdülmecid Efendi, kendisine tanınan kanuni hakları ve salâhiyetleri aşacak teşebbüslere girişmeye başlamıştır. Onun bu hâli, bilhassa 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilânından sonra daha da dikkatleri çekmeye başlamıştır. Böyle bir gelişme ise, Atatürk'ün yapmayı plânladığı inkılâplara karşı büyük bir engel olacaktı. Bu sebepledir ki, uzunca bir düşünmeden sonra Atatürk hilâfetin de kalkması gerektiğine karar vermiştir. Önce halifenin salâhiyetleri ve din adamlarının vazifeleri hakkında onları ikaz eden konuşmalar yapmış sonra da, İslâm'ın esaslarını izah ederek halifeliğin zaruri bir müessese olmadığını belirtmiştir. Atatürk, bu açıklamalarıyla hem kamuoyu oluşturmuş hem de yakın arkadaşlarıyla istişare ederek konuyu meclise taşımıştır.

2 Mart 1924'de Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ile 53 arkadaşının TBMM Başkanlığına "**Hilâfetin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedânının Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Dışına Çıkarılmasına Dâir Kanun**" teklifini şu gerekçelerle yaptığını görüyoruz:

"**Yüksek Başkanlığa,**

Türkiye Cumhuriyeti içerisinde Halifelik Makamının bulunması Türkiye'yi dış ve iç politikasında iki başlı olmaktan kurtaramadı. Bağımsızlığında ve millî hayatında ortaklık kabul etmeye Türkiye'nin görünüşte bile olsa, dolayı bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Yüzyıllardan beri Türk Milletinin felâket sebebi olan ve sonsuza kadar da fiilen ve hukuken bir Türk imparatorluğunu çöküş aracı olan hanedânın Halifelik kisvesi altında Türkiye'nin varlığını da etkileyecek bir tehlike olacağı, büyük sıkıntılarla edinilmiş deneyimlerle kesinkes belli olmuştur. Bu hanedânın, Türk Milleti ile bağlantılı olan her durumu ve kuvveti, millî varlığımız için tehlikenin ta kendisidir. Esâsen halifelik, ilk İslâm devletlerinde hükümet anlamında ve vazifesinde ortaya çıkmış olduğundan; gerek dünya ile gerekse din ile ilgili olsun kendisine verilmiş olan bütün görevleri yerine getirmekle yükümlü

Levent Şahverdi Arşivi

olan bugünkü İslâm hükümetleri yanında ayrıca bir Halifeliğin bulunuşunun sebebi yoktur. Hakîkat bundan ibarettir. Türk Milleti, korku ve endişeden uzak olmak için, gerçeğe uymaktan başka bir biçimde hareket edemez. Birike gelen karışıklıkların açık ve kesin bir biçimde çözümlenmesi için aşağıdaki maddelerin bugün hemen ve ivedilikle görüşülerek kanunlaşmasını teklif ederiz"[2].

3 Mart 1924'de TBMM'de Cumhuriyet ve Halifelik hakkında seviyeli, seviyeli olduğu kadar da düşündürücü tarihî konuşmaların bir kısmını burada vermeye çalışacağız. İnanıyorum ki, bu konuşmaları okuyanlar, Cumhuriyet ve Hilâfet hakkındaki bilgilerine çok şeyler katacaklardır.

Fethi Bey başkanlığında Meclis müzâkereleri başlayınca sırasıyla Rize Milletvekili Ekrem Bey, Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Kütahya Milletvekili Ragıp Bey, Kütahya Milletvekili Recep Bey, Elazığ Milletvekili Hüseyin Bey, Tokat Milletvekili Mustafa Bey, İstanbul Milletvekili Ali Rıza Bey, Trabzon Milletvekili Rahmi Bey, Kırıkkale Milletvekili Fuat Bey, Kozan Milletvekili Ali Saib Bey, Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Ardahan Milletvekili Talat Bey, Konya Milletvekili Refik Bey ve Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey söz alarak lehte ve aleyhte konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalardan sonra kanun teklifini yapan Şeyh Saffet Efendi şu tarihî açıklamayı yapmıştır:

"**Cumhuriyet yönetiminin esas görevlerinden biri ve en birincisi, İslâmiyet'in yüksek hükümlerinin korunmasıdır. Hûlefâ-i Râşidîn (Dört halife) Efendilerimizden sonra, bu Cumhuriyet dönemine kadar İslâmiyet adına dolaşan Halifelik konusu hiç bir zaman ne incelenmiş ne de akla uygun ve mantıklı bir doğru hükme yaklaşılmıştır. Cumhuriyetin Türkiye halkında kanıtlandığı olgunluk ve uyanıklık ve bize sağladığı hürriyet ve adâlet sayesinde Halifelik sorununun esasını bütün İslâm âlemine çözümleyecek ve ilân edecek durumda bulunuyo-**

2 R. Genç, **Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar. 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzâkereleri ve Kararları**, Ankara 1998, s. 29-31. Hilâfeti kaldıran kanunun maddeleri bu çalışmanın sonunda ek olarak verilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

ruz. İslâm dininin her yönden yüceliğini, temizliğini ve inceliğini korumak için Halifeliğin aslını çözümleyip ilân etmekte bir gün bile gecikmez olamaz. Öteden beri herhangi bir sülâlenin, bir şahsın hükümdarlık makamını verâset yoluyla elde edebilmesiyle Halife unvanını alması İslâm dininin gereklerinden imiş gibi bundan önce halk düşüncesinde bir anlayış vardı. Fakat, Halifeliğin ne demek olduğunu gerçekten bilen İslâm Ümmetinin kültürlü (İrfan sâhibi) kimseleri, İslâm dininin yüksek gerçekleri ile halkın seviyesini birbirine uygun bulamadıklarından, görünüşün (zevâhirin) korunmasıyla, işleri öylesine idâre etme politikasını izlemişlerdi. Bugün ülkenin her tarafında candan ve gönülden güzel kabul görmeye başlayan Cumhuriyet, halk düzeyinin en yüksek derecelerde olduğunu ispat etmiştir. İşte bu sâyededir ki, bugün bu sorunun halli ile meşgul oluyoruz.

Efendiler, Hz. Dâvut Aleyhisselâm gibi ulu Peygamberlerden, toplum işlerini yürütmekle görevli olanlar, her bakımdan Allah'ın emrettiği doğruluk, adâlet, iyilik ve bağışlama ile iş gördüklerinden Kur'an-ı Kerîm bu ulu kimseleri Halife yüce unvanını vermiştir. Adâlet, Allah'ın sıfatlarındandır. Bu yüksek sıfata nâil olmak, yeryüzünde Cenâb-ı Hakk'a Hilâfet anlamınadır. Allah-u Tealâ Hazretleri Dâvut Aleyhisselâm'a hitaben, "Biz seni yeryüzüne Halife yaptık" buyuruyor. Bunun arkasından, "İnsanlar arasında doğruluk ve eşitlik ile hükmet" diyor. Şu halde, Halifeliğin gerçek anlamının yeryüzünde insanlar arasında doğruluk ve adâletle hükümet etmek olduğu anlaşılıyor. Ulu Peygamberler Hazretleri de her türlü küçük ve büyük günahlardan uzak ve her bir hareketlerinde âdil olduklarından yeryüzünde Allah'ın birer halifeleri idiler. Peygamberlerin sonuncusu olan Peygamberimiz de Cenâb-ı Hakk'ın en ulu bir halifesidir. Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerinden sonra, dört halife (Ciharyâr-ı Güzin) hazretlerine de bu yüksek unvan verilmişti. Çünkü her biri insanların en erdemlilerinden olan bu dört saygıdeğer insan, tamamen Peygamberin yüksek eseri ile (İslâmiyet ile) yetinip, toplumun yönetiminde, (Hz. Peygamberin) saâdet döneminde olduğu gibi adâlet, iyilik ve bağışlamayı gereği gibi korumuşlardır. Peygamberin mûcizelerinden biri

Levent Şahverdi Arşivi

olarak, "Halifelik, yâni dürüstlük ve adâletle ayakta duran bir hükümet benden otuz yıla kadardır" buyurulmuştu. İmâm Ali Efendimizin Hilâfet süresiyle otuz yıl tamamlanınca zulüm ve düşmanlığı ile Emevi hükümeti ortaya çıkmış ve dürüstlük ile adâletin temelleri sarsılmağa başlamıştır. Bu kutsal Hadîs ile anlaşılmış oluyor ki İslâm dini nazarında Halifelik dürüstlük ve adâletle hükümet etmektir. Böyle bir hükümet Peygamber Efendimizden sonra ancak otuz yıl devam edebilmiştir. Halbuki Peygamberin âilesini Kerbelâ çöllerinde mahveden Yezid ve Kur'an-ı Kerîm'i, Allah saklasın, yerlere çarpan II. Velid gibi alçaklara da Halife deniliyordu. O zamanlar halkın seviyesi bu gibi acıklı hallere tahammül edebilirdi. Böyle bir anlamsız sözün İslâm dinine büyük bir iftira olduğu düşünülmüyordu. Bunlar açıkça gösteriyor ki, herhangi bir İslâm hükümeti dürüstlük ve adâlet ile halkın işlerini idâre ederse, o hükümet yeryüzünde Allah'ın Halifesidir. Dürüstlük ve adâletten sapan hükümetler o yüce sıfattan pek uzaktır. Asırların geçmesi ile, dünya olaylarında insanlığın tecrübe ile bulduğu bir gerçek vardır ki, yüce Peygamberlerden sonra dürüstlük ve adâlet ile ayakta duran bir hükümetin ancak Cumhuriyet yönetiminde bulunabilmesidir. Zaten dört Halife döneminde sahâbelerin tümünün genel düşüncesi hâkim idi. Dolayısıyla mâdem ki bugün dürüstlük ve adâlet ile hükümet etmek ancak Cumhuriyet ile mümkün olur ve şimdiki yönetimimiz de hamd olsun bir Cumhuriyet idâresidir. Halifeliğin esası aklen ve mantıken BMM'nin manevî şahsîyetinde tamamıyla belirmiş oluyor. Şu halde İslâm dininin kastettiği Halifeliğin gerçek olanı bu koca Meclis'in manevî şahsında belirmiş iken saygın Halifelik sıfatını BMM dışında, İslâm'ın gerçeklerinin aksine olarak, anlamsız bir söz derecesine düşürmek Cumhuriyet ile aslâ bağdaşmayacak bir garip haldir. Artık böyle bir garipliğe karşı her ne yapılmak lâzım ise, Halifeliğin asıl anlamına sâhip bulunan Yüksek Heyetinize âittir. Kanun tasarısındaki birinci madde tamamıyla arz ettiklerimin bir sonucudur. Dolayısıyla kabulünü dilerim"[3].

3 Genç, **a.g.e**., s. 57-61.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonra söz alan Kastamonu milletvekili Halid Bey halkın Hilâfet konusundaki hissiyatına dikkat edilmesini hatırlatın şu konuşmayı yapmıştır: "**Gerçekten de şimdiki şekliyle halifelik makamı, boş bir kavramdan başka bir şey değildir. Hoca efendinin buyurdukları gibi Halifeliğin özellikle bazı şartları vardır ki, hükümlerin yürütülmesi, ülkenin savunulması, mâliye hazinesi işleri vb. gibi şeylerdir. Halbuki, bugünkü hükümetimizin durumuna göre bunlar Yüksek Meclis'te vardır. Dolayısıyla, şimdilik Halifeliğin elinde hiç bir etki ve kuvvet yoktur. Dolayısıyla hoca efendinin buyurdukları gibi bir sakınca yoktur. Bendeniz şeriatla ilgili yönün değil, siyâsal yönünü düşünüyorum. Yüksek bilginiz olduğu gibi, Halifelik 1300 yıllık bir kurumdur. Bunun için, "Bu makam kaldırılmıştır" demek için her halde uzun boylu düşünmek gerekir kanâatindeyim. Şeriatla ilgili yönünde hiç bir sakınca yoktur. Bendeniz yalnız siyâsal açından arz ediyorum. Arkadaşlar, hepimiz biliyoruz ki İstiklâl Mücâdelesi ilân edildiği zaman, halkımızın Halifelik makamına olan bağlılığını dikkate alarak hepimiz, "Halifeyi kurtaracağız, şöyle yapacağız, böyle yapacağız" diye telkinlerde bulunduk. Hattâ bir çok şeyhleri ve âlimleri BMM'ye getirdik. Bu, sırf halkın duygularına saygı içindi. Sonra arkadaşlar, ben bu İstiklâl Savaşlarında tamamen bulundum. Askerlere bütün arkadaşlarla birlikte bu şekilde telkinlerde bulunduk. "Halifelik makamını, bütün vatanla birlikte kurtaracağız" dedik. (Kurtarmadık mı? sesleri). Hay hay, hamd olsun kurtardık. Böyle olmakla beraber bugün halk, Halifelik makamı olmazsa Cuma namazı kılınmaz inancındadırlar. (Hayır, hayır sesleri). Ben de o inançta değilim. (O inancı değiştireceğiz. Bundan böyle halkı aldatmak yok, sesleri) inşallah. Dolayısıyla bendeniz en çok içerideki anlayış biçimine işâret ediyorum. Arkadaşlar, bizim dinimizde Müslümanlar, müminler kardeştirler. Bunun için diğer devletlerin Türkiye'ye olan bakışları Halifelik makamının burada olmasından dolayı değil, Türklerin de bir Müslüman devleti olmasındandır deniyor ve aynı zamanda deniyor ki, "Biz bu halifelikten ne fayda gördük?" Meselâ dünya savaşında aksine Araplar bize hıyânet**

Levent Şahverdi Arşivi

ettiler ve düşman saflarında bize karşı savaştılar. Hintliler aynı şekilde. "Hiç faydalarını görmedik" deniyor, doğrudur. Fakat arkadaşlar onlar esir vaziyetteydiler. Bu yönü dikkate alınmalıdır. bununla birlikte bendeniz düşünceyi yerinde görmem. Hangi ulaşımı sağlamışız? Meselâ bu gün Hacc farzdır. Haccın felsefî hikmeti o kadar büyüktür ki, acaba bundan siyâsal açıdan ne yarar sağlamışız? Hiç. Sonra, Araplar bize karşı şöyle yapmış, böyle yapmış diyoruz. Halbuki hep biliyoruz ki, bu, Arabistan'da izlediğimiz yanlış politika sonucudur. (Hayır, hayır sesleri. Başka birinin hatası bize âit olamaz). Bendeniz vicdanî kanâatimi söylüyorum. Çünkü cumhurbaşkanı hazretleri burada söylev verirken halifelik makamı hakkında hiç bir söz söylemediler. Yalnız cumhuriyetin bugünde ve gelecekte korunmasından söz ettiler. Bendeniz Halifeliği koruyalım ve bu hanedânda bırakalım demiyorum. Öyle bir fikrim de yoktur. Dolayısıyla bendeniz bu itirâzları pek yerinde görmüyorum. Buna karşı belki bir çok itirâzlar ve cevaplar bulunabilir. Yalnız bütün İslâm âleminin bize karşı gösterdiği yakınlık ve sevgi zannediyorum ki yalnız bir din kardeşliğinden değildir. Acaba niçin İran'a, Afganistan'a Fas'taki Müslümanlara karşı gösterilen yakınlık bize karşı gösterilen yakınlık kadar değildir? Bendeniz şu görüşteyim ki, bu kadar yüz yıldan beri idâremizin kötülüklerine rağmen ve bütün dünyanın ihtiraslı bakışları İstanbul üzerinde ve Türkiye'nin durumu üzerinde iken, varlığımızı Halifelik makamının bizde olması ve Türklerin bu makamı korumak ve İslâmiyet'i korumak için çarpışmalarında buluyorum. Sonra arkadaşlar, mâdemki Halifelik makamının da hiç bir etkisi yoktur, biz altı ay önce buraya hepimiz bir ilke yayınlayarak geldik. Ve o ilkelerde 1 Kasım 1922 kararının değişmez bir kural olduğunu ilân ettik ve sonra dedik ki: Türkiye Büyük Millet Meclisi Halifelik makamının dayanağıdır. Ve Halifelik makamı Müslümanlar arasında bir yüksek makamdır dedik. Eğer o makam bir yüksek makam değil ise, neden halka ilân etmeyi gerekli gördük? Dolayısıyla, bendeniz böyle, Halifelik makamı kurtarılıştır demeyi doğru bulmuyorum. Son sözüm budur. Bendeniz bu

Levent Şahverdi Arşivi

son sözü, yâni kaldırılmıştır sözünü böyle açıkça söylemenin ve kaydetmenin şeriat bakımından değil, politik açıdan büyük bir sakınca olduğu görüşündeyim. (O halde kapalı kaydedelim, sesleri). Büyük Millet Meclisi'nin manevî şahsîyetinde deriz. Doğrudan doğruya kaldırılmıştır demek hatâlıdır. (Büyük Millet Meclisi'nin şahsında vardır, sesleri)"[4].

Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in bu açıklamaları üzerine Zonguldak Milletvikili Tunalı Hilmi Bey, Saruhan Milletvekili Vasıf Bey, Karşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, Çanakkale Milletvekili Mehmet Bey, Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey söz alarak Halit Bey'in dikkat çektiği hususlar üzerinde söz alarak konuşmuşlardır. Bu konuşmalar esnasında konunun dağıldığı ve hattâ ve saptırıldığını gören Adâlet Bakanı İzmir Milletvekili Seyyid Bey söz alarak şu açıklamalarda bulundu:

"Saygıdeğer efendiler, izin verirseniz bendenizde bu Halifelik sorunu hakkında biraz açıklama yapayım. Sorun çok önemli olduğundan ve hattâ tarihimizde ve belki de bütün sosyal olaylar arasında en büyük bir inkılâp demek olduğundan bu konuda ne kadar söz söylense yine azdır. Onun için sabrınızı taşırırsam beni bağışlayınız. Benden önceki konuşmacılar bu konudaki görüşlerini belirttiler. Pek güzel ve pek samimî söylediler. Bendenizde bu sorunla ilgili olarak uzun yıllardan beri yaptığım incelemeler sonucunda oluşan görüşümü belirtmek isterim.

Geçen yıl Halifelik hakkında "Hilâfet ve Hâkimiyet-i Millîye" (Halifelik ve Millî Egemenlik) adlı bir kitap yayınlamıştım. Dediğim gibi, İslâm tarihinde büyük bir inkılâp yapıyoruz. Diyebilirim ki bundan daha büyük inkılâp olamaz. Bu inkılâbın büyüklüğündendir ki, zihinler bununla pek meşguldür. Kalpler endişe ve tereddüt içindedir. Onun için hepimizin vicdanı ve aklı istiyor ki konu tamamen açıklık kazansın. Dost, düşman ne yaptığımızı ve ne yapmak istediğimizi bilsin. Şuurlu bir şekilde mi, yoksa şuursuz bir durumda mı bu işi yapı-

4 Genç, **a.g.e**., s. 61-65.

Levent Şahverdi Arşivi

yoruz, anlasın. Yüksek Meclis, Halifelik sorunun Şeriatla ve siyâset ile ilgili yanlarını bilerek mi karar alıyor, yoksa bilmeyerek mi? Bu yönler tamamıyla açıklık kazansın. Çünkü, tekrar ediyorum konu gerçekten de çok önemlidir. İslâm dünyasında şimdiye kadar böyle bir inkılâp meydana gelmemiştir. Değil İslâm dünyasında, belki de yerküresinde meydana gelen inkılâpların en büyüğü, en önemlisidir.

Bunun için zihinlerde, düşüncelerde şüpheler ve tereddütler olmamalıdır. Sorunu bilerek çözümlemek gerekir. Gerek dinî yanını gerekse siyâsî yanını bizim etraflıca bilmemiz gerekir. Bu tarafları bilirsek ne yapmak istediğimizi, ne yapacağımızı bilmiş oluruz. Benim asıl amacım sorunun dinî yanını, İslâmiyet'in Halifelik konusu hakkındaki görüşünü açıklamaktır. Siyâsî yönünü belirtmek amacımın dışındadır. Ben ona karışmam. O tarafını Yüksek Meclis halleder.

Öncelikle şu yönünü arz edeyim ki, Halifelik konusu dinî olmaktan çok dünyevî bir sorundur. Ve inanç sorunlarından değil, millete âit hukuk ve kamu işlerinden biridir. İnançla ilgisi yoktur. Her ne kadar inançlarla ilgili olarak yazılan islâmî eserlerde bu konudan uzun uzadıya söz ediliyor ise de, bu, Halifelik sorununun İslâm inançlarından sayıldığı için değil, belki bu sorun etrafında sonradan meydana gelen bir takım hurâfeleri ve çürük fikirleri yok etmek içindir. ...bu taraflar bu şekilde bilindikten sonra şimdide Halifelik konusunun asıl şeriatla ilgili iç yüzünü açıklayayım. Her şeyden önce şu noktayı arz edeyim ki, Halifelik, hükümet demektir. Doğrudan doğruya millet işidir. Zamanın gereklerine bağlıdır. Onun içindir ki, Peygamber Efendimiz vefatlarından önce sahâbesine bu Halifelik konusunu açıklamamışlardır.

Saygıdeğer Efendiler, dinin asıl kanunu olan Kur'ân-ı Kerîm'e baş vurursanız görürsünüz ki, bizim Halifeliğin şekli hakkında, yâni İslâm Halifeliği hakkında hiçbir âyet yoktur. Kur'ân-ı Kerîm, hükümet işi hakkında, yâni ülke yönetimi konusunda bize iki kural (düstur) gösteriyor: Biri, bugün medenî dünyada geçerli olan danışma kuralıdır ki, bunu Kur'an bize 1300 yıl önce koymuştur. O da, "ve em-

Levent Şahverdi Arşivi

rühüm şûra beynehüm" kuralıdır. Anlamı; "Müslümanların işi kendi aralarında danışılarak görülür" demektir. ... özetle, Müslümanlar danışma ile, meşveret ile iş görmelidirler. Kur'anda sözü edilen ikinci kural (düstur) da yönetenlere itâat etmek kuralıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de "Atıullah'a ve atıürresule ve ulü'l-emri minküm" âyeti vardır. Anlamı, Allah'a ve peygambere ve sizin içinizden emir sâhibi olanlara (sizi yönetenlere) itâat ediniz demektir. İşte bu ikinci kuraldır. Bu da anarşiyi, hükümetsizliği ortadan kaldırmak içindir. Ülkenin dirlik ve düzenliğini sağlamak içindir ki, o emir, hükümete itâatin, dinî açıdan (şeriat açısından) yapılmasının farz edercesine yakın derecede gerekli (vâcib) olduğunu belirtiyor. Bu âyet kişiler üzerinde yönetme yetkisi bulunanların emrine itâat konusunda bir dinî görev yüklüyor. İşte ülke yönetimi konusunda Kur'ân-ı Kerîm'de bu iki âyetden başka bir yoktur. Gerçi, emânetleri, yâni memuriyetleri, hükümet görevlerini ehline vermek, doğruluk ve adâlete saygı göstermek ve uymak gibi konularla ilgili Kur'an âyetleri de vardır. Lâkin bunlar doğrudan doğruya yönetim tarzı ile ilgili değildir, ikinci derecededir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "Halife" deyimi vardır. Fakat bu, Hazret-i Peygamber hakkında, yahut sonraki Halifeler hakkında gelmemiştir. Önceki peygamberler hakkında gelmiştir. Bir âyette, "Ya Davud'e, inna caalnake halifeten fi'l-arzı fahküm beyne'n-nasi bi'l-hakkı" buyrulmuştur. Anlamı, "Ey Davut, biz seni yeryüzünde halife yaptık, dolayısıyla insanlar arasında doğruluk ve adâletle hükmet." demektir. Bu âyette Cenab-ı Hakk buyurmaktadır ki, "Seni, halife yaptık, o halde, öyle ise doğrulukla hükmet" deniyor. İşte, bundan da anlaşılıyor ki, Halifelikten amaç adâlet dağıtmak işidir. Adâlet ve doğruluğun sağlanması ve çürük, uydurma ve asılsız olanların (batıl) ortadan kaldırılması işidir. İşte Halifenin görevi bu amaç ve hedefi elde etmeye çalışmaktır ki, bu hükümet vazifesidir.

Daha önce de söylemiştim. Hilâfet meselesi dinî olmaktan çok dünyevî ve siyâsal bir konudur. Doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Onun içindir ki, âyet, hadis, icma ve benzerlerine dayanarak apaçık

Levent Şahverdi Arşivi

hükümler ifâde eden metinlerde bu konu hakkında ayrıntı yoktur. Halife nasıl atanır, nasıl göreve getirilir? Halifeliğin şartları nelerdir? Her halde, her durumda ve her zamanda bir halife atamak veya göreve getirmek millet için gerekli midir? Gibi konular hakkında ne Kur'ân-ı Kerîm'de ne de Peygamberin hadislerinde bir açıklık yoktur. Efendiler, dikkatinizi çekerim; tırnak kesmek, sakal bırakmak gibi en önemsiz usûl ve âdetler, sağlık işleri ile ilgili konulara âit bir çok hadisler olduğu halde Halifenin nasıl göreve getirileceği, nasıl tâyin edileceği, Halifeliğin şartlarının nelerden oluştuğu ve her zaman Halife atamak veya göreve getirmek gerekip gerekmediği hakkında açık ve kesin hiç bir hadis yoktur. Bunun hikmeti nedir? Âdetler ve usullerle ilgili bir çok hadisler olsun da niçin Halifelik meseleleri hakkında açık bir hadis olmasın? Bu, dikkat çekici değil midir? Bunun sebebi şudur ki, Halifelik öyle zannedildiği gibi, dinin aslî sorunlarından değildir. Siyâsal bir sorundur. Zamana, örf ve âdete göre değişir. Zamanın gereklerine bağlıdır. Onun içindir ki Peygamberimiz Efendimiz, demin söylediğim Halifelik meseleleri hakkında susmayı tercih etmişlerdir.

Özet olarak, Resul-ü Ekrem Efendimiz Hazretleri Halifelik işini tamâmen ümmetine bırakmıştır. Vefatları esnasında kendilerine bir Halife atamadıkları veya görevlendirmedikleri gibi bu konuda, hiç bir tavsiyede de bulunmamıştır.

Saygıdeğer Halid Beyefendi, "Ben sorunun şeriat ile ilgili yönüne karışmam. Siyâsal yönünü düşünüyorum" dediler. Yâni sorunun siyâsal yönünden endîşe ettiklerini söylediler. Bu konuda da bir-iki söz söylemek isterim. Kimsenin kanâatini kötüye kullanmak istemem. Söyleyeceğim sözler sırf benim kişisel görüşümdür. Bunu, yâni Halifelik sorununun siyâsî yönünü ben de çok düşündüm. Geçen yıldan beri bazı basın organları da bundan söz etti. Zannediliyor ki biz Halifeliği kaldırsak Mısır'da, Hindistan'da ve diğer İslâm ülkelerinde çok kötü etki yapacak. Bence bu boş bir fikirdir. Emin olun efendiler, bunun İslâm dünyasında hiç bir etkisi olamaz. Öncede söylediğim gibi

Levent Şahverdi Arşivi

İslâm dünyasının bilginleri kimin Halife olacağını ve nasıl Halife olmak gerekeceğini bizden iyi bilirler. İslâm dünyasının bize yardımını bilmiyorum, gerçekten var mı? Efendiler, beş on lira vermekle ona yardım denmez. Vaktiyle İstanbul'da cihât fetvası çıkarıldığı zaman, İslâm dünyasından bu dâvete katılım konusunda hiçbir ses çıkmadı. Irak'ı, Suriye'yi ve hattâ güya Halifelik başkenti sayılan İstanbul'u işgal eden ordular Hindistan'ın Müslüman askerlerinden oluşuyordu. Beni Arapyan Han'ında bir odaya kapayarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhülislâmlık yapmış olan kişi de birlikte Malta'da esir yaşadığımız zaman İslâm dünyasının hiç bir yanından bize yardım eli uzatılmamıştı. Efendiler, kendimizi aldatmayalım, gerçeği olduğu gibi görelim ve bizim onlara yardım etmemiz gerekir, hattâ bu bir gerekliliktir. Bütün Müslümanların da birbirine elden geldiği kadar yardım etmesi bir gerekliliktir. Fakat bu Halifelik sorunu değil, Halifelikten dolayı değil, din kardeşliği sorunudur. Müslümanlar birbirinin kardeşi olduğundandır. Kur'an-ı Kerîm "İnneme'le-mü'minîne ıhvetün" buyuruyor. Yâni, müminler birbirinin kardeşi diyor. İşte İslâm dünyası üzerine bize yardım etmek bu din kardeşliği dolayısıyla zorunluluktur. Yoksa bir kişinin Halife adıyla korkunç birşey gibi, bir makamda oturmasından dolayı değildir. İslâmiyet'te insanlar hakkında kutsallık yoktur. İslâmiyet'te öyle Hıristiyanlık'ta olduğu gibi ruhbanlık, yâni din adamları yönetimi yoktur. Aynı şekilde İslâmiyet'te ne dinî örgütlenme ne de idârî örgütlenme yoktur. İslâm şeriatı, dinî örgüt kurmadığı gibi, yönetim örgütünü de İslâm ümmetine bırakmıştır. İslâmiyet kutsal olarak yalnız bir şeyi tanır ki, o da hak'tır. Kutsal olan yalnız hukuktur. Haklardır, haktır. Cenâb-ı Allah'ın adı da Hak'tır kutsallık da Ondadır. Bazı dinlerin bazı şeylere verdiği kutsallığı İslâmiyet vermemiştir..."

"İslâmiyet'te hiçbir kimsenin diğeri üzerinde kendiliğinden velâyet [vekâlet, halifelik] hakkı yoktur. Hiçbir kimse başkasına söz geçirmek hakkına sâhip değildir. Hiçbir kimse başkasına öyle şunu yap, bunu yapma; şurada otur, oraya gitme diyemez. Herkes hürdür. İste-

Levent Şahverdi Arşivi

diği yerde oturur, kalkar. İstediği gibi hareket eder. Başkasına zarar vermedikçe kimse ona karışamaz. Aynı şekilde herkesin canı, ırzı saygıdeğerdir ve saldırgandan korunmuştur. Mülk edinme hakkı da böyledir. Herkesin malı, mülkü saldırıdan korunmuştur. Herkesin kendi mal ve mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Başkasına zarar vermedikçe hiç bir kimsenin karışmaya hakkı yoktur. Haklar bakımından herkes eşittir. Öyle sınıf ayrıcalıkları, soyluluk düzeni gibi şeyler yoktur. İslâmiyet tam anlamıyla demokratik bir dindir ve hiçbir kimsenin ayrıcalığını kabul etmez...”

...

“Kastamonu sayın milletvekili Halit Beyefendi hazretleride, ‘Halk tarafından öyle düşünülüyor. Halife olmazsa Cuma namazı geçerli olmaz deniyor’ buyurdular. Birkez şunu arz edeyim ki, efendiler İslâm dininde Allah ile kul arasına girecek araç, aracı yoktur. Bu bir İslâm gerçeğidir. Ne şeyh, ne mürşid, ne müctehid, ne imâm, ne de bilmem kim aslâ aracı olamaz. İslâmiyet’te ruhbanlık, dinî örgütlenme yoktur. Papa, Hz. İsa’nın hata yapmaz vekilidir. Hz. İsa adına emirler verir ve yasaklar koyar. İslâmiyet’te böyle bir şey yoktur. Hiç bir kişi Hz. Peygamber’in şeriat ile ilgili hükümler koymakta vekili değildir. Şeriat ile ilgili hükümlerde vekillik geçerli olmaz. İslâmiyet’te Allah yolu açıktır. Allah ile insan arasında açık bir yol vardır. Herkes o yolda gidebilir. Hiçbir vasıtaya ihtiyacı yoktur. Ne Kur’an’da ne de hadiste böyle bir şey bulamazsınız. Tam tersine, aksini bulursunuz...”

...

“Saygıdeğer efendiler, İslâmiyet çok yüksek bir dindir. Bilgiyi, kültürü, ilerlemeyi çok sever. Akıldan mantıktan hiç ayrılmaz. Yeryüzünde İslâm dini kadar hürriyetçi, ilerici bir din yoktur. Bütün dinî hükümler, manevî yücelikleri ve yüksek fikirleri ihtiva eder. Ulaşmak istediği amaç, ahlâkın güzelliklerini, insanlığın erdemlerini kurmak ve sağlamaktır...”

...

“İşte Cenab-ı Peygamber böyle buyuruyor: *Bilgi olan gerçek olan*

Levent Şahverdi Arşivi

söz, gerçeklere uygun bir söz, hukukî, sosyal, felsefî, ekonomik ve ahlâkî bir ilke, her nerede bulunursa bulunsun, her kimin ağzından duyurulursa duyulsun işte o söz, işte o gerçeğin sözü, işte o ilke, Müslümanların yitirip de aradığı kendi öz malıdır. Hiç tereddüd etmesin, hemen alsın. Nerede bulunursa bulunsun, herkesten çok bir Müslüman ona hak sâhibidir. Herkesten önce alsın, onun öz malıdır. **Bakınız bu ne yüksek bir sözdür. İşâret ettiği anlam ve mefhum bakımından, kavram bakımından ne büyük bir ilkedir. İşte bu hadisten de anlaşılıyor ki, İslâmiyet bilgi ve kültüre, gerçeklere çok büyük bir değer veriyor. Hukukta hürriyetçi bir din olduğu gibi bilimlerde ve fenlerde de hürriyetçi bir dindir. Akıl ve mantığı ve bilgiyi, kültürü pek çok sever. Câhillikten ve körü körüne onu bunu taklît etmekten de pek nefret eder. Biz babalarımızı böyle bulduk, onların izinden ayrılmayız diyen dik kafalılara Hz Kur'an 'Entüm ve âbâeküm fi dalâlin mübîn' yâni 'siz ve babalarınız açık ve âşikâr ve doğru yoldan sapmışsınız' buyuruyor..."**

Efendiler, halk bu gerçekleri anlamazmış, bilmezmiş. Anlatalım, bildirelim, görevimizdir. Halk anlamamış, bilmemiş ise suç onlarda değil, anlatmayanlardadır, bildirmeyenlerdedir. Bundan sonra olsun anlatalım, uyaralım, doğru yolu gösterelim, aydınlatalım ve bu zavallı ülkeyi artık yürütelim (Bravo sesleri). Halifelik, Halifelik diye çökmüş gitmişiz. Perişan olmuşuz. Ne malımız, ne canımız, ne mülkümüz kalmış. Bütün ülke yoksulluk içinde kalmış. Bu Halifeliğin güzellikleri efendiler!... (Bravo sesleri). Artık yürüyelim, dirilelim. Bütün uygarlık dünyası almış yürümüş, ilerleme yolunda dev adımlarla gidiyor. Biz bunların arkasında boynu bükük yetim gibi bakıp bakıp da 'Geçti kervan kaldık dağlar başında' mı diyelim? Doğrusu insan üzülüyor. Ne yalan söyleyeyim aynı zamanda insana hiddet de geliyor. Ne acayip şey! İslâm dini bu kadar yüksek ve ilerlemeyi seven din olsun da biz Müslümanlar, milletler ve toplumlar içinde en geride kalalım."

...

"İşte efendiler, Halifelik ve İslâmiyet hakkında bildiğimi anladığı-

Levent Şahverdi Arşivi

mı size söyledim. Bu, yirmi-otuz yıllık uzun ve yorucu yıllarını bilimsel araştırmaların ürünüdür... (Allah sizi milletimizle birlikte daim etsin sesleri ile)"[5].

Adâlet Bakanı Seyyit Bey'in İslâm bilginleri ve hukukcularına, Kur'ân-ı Kerîme ve Hz. Peygamberin hadislerine dayanarak hilâfet hakkında yaptığı bu tarihî açıklamaların arkasından söz alan Başbakan İsmet Paşa şu konuşmayı yapmıştır: "**Saygıdeğer efendiler, Halifelik makamı hakkında verilecek karar için açılan tartışmalarda dinî ve siyâsî iki noktaya dokunuldu. Dinî tartışmalarda bütün konuşmacıların, lehte olan ve sakınca gören (bütün) konuşmacıların tamamen görüş birliğinde oldukları bir nokta vardır. Halifelik makamının kaldırılmasıyla İslâmiyetin hükümlerinin korunmasında ve uygulanmasında hiçbir eksiklik olmayacaktır. Bunu bütün konuşmacılar, Halit Bey'de öteki arkadaşlar da söyledi. Dinî bir tartışma ortamına girmek istemem. Ancak, hiç bir yanlış anlaşılma ile karşılaşmamak için, bütün konuşmacıların görüş birliği içinde oldukları noktaları ve bakış açıları arasındaki farkı belirtmek için söylüyorum. Dediler ki: 'Dinî esas üzerine bulunurken Cuma namazının kılınmasında Halifelik makamının bir etkisi, bir konumu olduğunu zannedenler vardır; fakat bu çürük bir fikirdir'. Uzun ve delillere dayanarak açıkladılar ki, çürük, boş bir fikirdir. Türkiye Cumhuriyetinde Halifelik makamı bulunmasa da, İslâmın gereklerinin yürütülmesinde bütün hükümler ve işlemler tamamen olacaktır. Hiç bir eksik bulunmayacaktır...**

Siyâsî yanını tartışmaya geçiyorum. Bu konuda söz söylemek görevimidir. İç politikamızda gösterilen endişe şudur: 'Bunu halk nasıl karşılar, nasıl düşünür, Yüksek Meclisiniz bu kararı verdiği zaman halkın eğilimlerine tamamen tercüman olacak mıdır?' gibi dört beş kişinin bile düşünmediği bir düşünceyi burada bir kişi söyledi. Halk dinî hükümlerin gerçeğine önem verir. Gerçeğin ve dinî hükümlerin nasıl olduğu açıklanmış, anlatılmıştır. Anlaşılmıştır ki, İslâmiyetin hü-

5 Genç, **a.g.e**., s. 79-81, 91, 119-121, 127, 147-151, 157. Adâlet Bakanı Seyyid Bey'in bu tarihî konuşmasının tam metni s. 79-161 arasında verilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

kümleri tamamıyla yürürlükte olacaktır. Halifelik makamının hutbede etkisi yoktur. Gerçek budur. Konunun bu yanı, doğru bir fikir ve bilgi açısından görüldükten sonra iki veya üç kişi bunun aksini zannedersem bizim görevimiz aksini zannedenlere doğruyu, doğru yolu göstermektedir.

Eğer herhangi bir gerçeği uygulamak için, onun aksini zanneden herhangi bir kimse bile bulunmasın diye düşünürsek, gerçekleri, doğruları uygulayabilmek için, gerçekleşmesi mümkün olmayan, çıkmaz yollara yönelmiş oluruz. Biz bir karara varmak için işin aslına uygun olan tedbirin ve bilgiyi aramaya mecburuz. Bir noktayı söylediler ki bunu büyük bir üzüntü ile bağırarak söylemeye mecburum. Güya İstiklâl Savaşı sırasındaki savaşmalar ve uğraşmalar, Halifeliğe dayandırılan, Halifeye dayanan herhangi bir hareketlendirme, 'Halifelik makamını kurtaracağız, şunu yapacağız, bunu yapacağız' diye herhangi bir teşvik biçiminde ortaya çıkmış... Arkadaşlar, Anadolu'nun bütün ovalarını doldurduğumuz, henüz gözleri açık yatan şehidler için bundan büyük saygısızlık olamaz. Düşünebilir misiniz ki: Beş yıl başından sonuna kadar tamamen ayaklanmış, bütün vergilerini, sonrada ayrıca varını yoğunu vererek beş yıl bütün dünyaya karşı direnmiş bir millet, hele de akla ve bilgiye uygun olmayan bir uydurma ile bu büyük mücâdeleye atılmış bulunsun...

Bağımsızlık ülküsüyle, bu savaşın ülküsü milletin yaşama nedeni oldu ve milletin yaşama nedeni olarak da sonsuza kadar kalacaktır. Savaşlar ve uğraşlar sırasında şu veya bu biçimde diye Halifelik makamına dayanan herhangi bir kuvvet almadık. Aksine olumsuz etkilerini gördük. Halife bütün etkisiyle, bütün vasıtaları ile, son âna kadar milletin hayatı ve selameti, varlığı aleyhine ayak diredi. Savaşımlarımızda başarımız; halifelik makamının, Türk milletinin bağımsızlığı ve yazgısı üzerinde herhangi bir rol oynamayacağı, oynamadığı düşüncesini fiilî ve maddî olarak gerçekleştiren bir sonuçtur. Küçük bir hâtıra olmak üzere, bunun tamamen aksini Yüce heyete belirtmek isterim. En güç anlarında toplanmış olan millete, subaylara, askere biz

Levent Şahverdi Arşivi

tehlikeleri açık açık söyledik. Arkadaşlar, Subaylar, askerler, biliniz ki bütün dünya düşmanınızdır.. Halife düşmanınızdır. Münafıklar düşmanınızdır. Şu devlet, bu millet, şu millet hepsi düşmanınızdır. Burası istilâ etmiş, şurasını istilâ etmiş ve Halife sizi esir etmek isteyenlerle beraber olmuştur. Bunu açıktan açığa söyledik. Tehlikeleri bilerek, düşünerek, görerek belli bir amaca doğru yürüyen idrâk sâhibi adamlar gibi toplanmış ve yürümüşlerdir. Gerçek bundan ibarettir. Ülkenin dört bir yanında bunu bilen ve bu hatıraları yaşayan yüz binlerce mücâhit var..."

...

"**Kısaca efendiler, lehte ve aleyhte söyleyen konuşmacılar politikada, Türkiye'nin iç ve dış politikasında var olan şimdiki şeklin, şimdiki Halifeliğin iki başlı görüntüsünü belirtmişlerdir. Şehidlerin hükümlerini, şehidlerin hâtıralarına saygı ülkenin İstiklâl Savaşında harcadığı bütün uğraşlara dinî ve mantıklı bir sonuç sağlamak; bağımsızlık temeli üzerine karar vermenize bağlıdır. Türk Milletini bağımsızlığı, Türkiye'nin varlığı; her ülküden önce gerekli olan temeldir. Özellikle bu ülkü, tam bir açıklık ve tam bir kesinlikle belirttikleri ve açıkladıkları gibi dinî hükümlerle tamamen uyuşmaktadır. Bu esaslar çerçevesinde Yüce Meclisin vereceği karar Türk Milleti için mutluluk sebebi olacaktır. Tam bir kesinlik ve samimîyetle uygulanacaktır**"[6].

Başbakanın bu konuşmasından sonra Meclis Başkanı Fethi Bey gelen yeterlilik önergelerinden sonra Halifeliğin kaldırılmasını sağlayan yasayı oylama sundu. Yapılan oylama sonunda 3 Mart 1924'te Halifeliği kaldıran yasa oybirliği ile kabul edilmiştir[7]. Bu yasayı Tevhid-i Tedrisat'ı sağlayan kanunun çıkışı ile Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılışı tâkip etmiştir.

ATATÜRK DİNİN İSTİSMAR EDİLMEMESİNİ İSTİYOR

Böylece Atatürk, Cumhuriyet Türkiye'sinde yapmayı plânladığı yeni-

6 Genç, **a.g.e**., s. 163-167, 175.
7 "Atatürk" maddesi, **İA**,, I, s. 774.

Levent Şahverdi Arşivi

likler (inkılâplar) için gerekli zemini hazırlamış oluyordu. Ona göre modern bir Türkiye ve Türk cemiyeti yaratâbilmenin tek çaresi, Cumhuriyet hükümetinin, çoğu dinî tesirlerin altında olan Osmanlı müesseselerinden kurtulması idi. Bunu yapmadan girişilecek inkılâp hareketlerinin verimli olamayacağını düşünüyordu. Zira, Osmanlı cemiyetine hâkim olan hukuk nizâmı dahi ağır İslâmî tesirler altında idi. İnkılâplar yapılırken siyâset adamlarının halkın dinî hislerini istismar etmemelerini istiyordu. Bu hususta duyduğu endişeleri şöyle ifâde ediyordu:

"**İnanıp bağlanmakla mutlu olduğumuz İslâm dinini, yüzyıllardan beri alışılageldiği gibi bir siyâset aracı haline düşmekten kurtarıp, yüceltmenin pek gerekli olduğu gerçeğini görüyor ve biliyoruz. Kutsal ve tanrısal olan inançlarımızı ve vicdan işlerimizi, karışık ve değişik olan her türlü çıkarlarla hırsların kıpırdanışlarından bir an önce ve kesinlikle kurtarmak milletimizin bu dünyada olduğu gibi öteki dünyada da mutluluğunun gerektirdiği bir sorumluluktur. Ancak böylelikle İslâm dininin yüceliği belirmiş olur"**[8].

Atatürk, hilâfet ile birlikte, bu mevzularla ilgili olarak hükümetin bünyesinde yer almış olan Şer'iye ve Evkaf Vekâletini de kaldırdı. Bu vekâlet yerine, şer'î işleri yürütmek üzere, Başbakanlığa bağlı bir "**Diyânet İşleri Başkanlığı**" ve evkaf işlerini yürütmek için de "**Vakıflar Umum Müdürlüğü**"nü kurdu[9]. Fakat, Anayasada yer almış olan "**Türk devletinin dini, din-i İslâm'dır**" ibaresine dokundurtmadı. Bu değişikliklerden de anlaşılacağı gibi, Atatürk, köklü inkılâplara gitmeden önce dinî müesseseleri devletin kontrolüne almak istiyordu.

Bütün bunlara rağmen, Atatürk, inkılâplara hâlâ menfî tavır takınmaya devam eden bazı dinî çevrelerin varlığını müşâhade edince oldukça üzülmüştür. Nihâyet Atatürk, şöyle konuşmaktadır:

"**Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun ve bütün**

8 İ. Ilgar, "Atatürk, Lâiklik, Din ve Devrim", **Atatürk, Din ve Lâiklik**, s. 154.
9 Ç. Özek, **Türkiye'de Lâiklik**, İstanbul 1962, s. 35-38; A.F. Başgil, **Din ve Lâiklik**, İstanbul 1977, 3. baskı, s. 188-193; R. Genç, **Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar**, Ankara 1998, s. 2-17.

Levent Şahverdi Arşivi

mânâ ve biçimiyle medenî bir toplum hâline getirmektir. İnkılâplarımızın temel prensibi budur. Bu hakîkati kabul edemeyen zihniyetleri değiştirmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurâfeler tamamen çıkarılmış olunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakîkat nurlarını yerleştirmek imkânsızdır...

Mevcut tarîkatların gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevî ve manevî olan hayatta mutlu kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün içeriğiyle medenîyetin parlak izlerine filân veya falan şeyhin uyarmasıyla maddî ve manevî saâdeti arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye'deki medenî toplumun içinde var olduğunu aslâ kabûl etmiyorum.

Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakîkî yol, medenîyet yoludur. Medenîyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Tarîkat liderleri bu dediğim hakîkati bütün açıklığıyla idrâk edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin doğru yolu bulduklarını elbette kabûl edeceklerdir...

Cumhuriyet Hükümetimizin bir Diyânet İşleri makamı vardır. Bu makama bağlı müftü, hatip, imâm gibi görevli bir çok memurları bulunmaktadır. Bu görevli kişilerin ilim ve vazifelerinin derecesi bilinmektedir. Ancak burada vazifeli olmayan bir çok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyâfeti giymekte devam etmektedirler. Bu gibiler içinde çok câhil, hattâ okuması yazması olmayanlara rastladım. Özellikle bu gibi bilgisizler, bazı yerlerde halkın temsilcileri imiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya ilişki kurmaya âdetâ engel olma sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum. Bu tutum ve yetkiyi kimden, nereden almışlardır? Millete hatırlatmak isterim ki, bu lâubaliliğe müsâade etmek, aslâ doğru değildir. Herhalde yetki sâhibi olmayan bu gibi kişilerin, görevli olan kimselerle aynı el-

10 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s. 217-218.

Levent Şahverdi Arşivi

biseyi taşımalarında ki sakınca bakımından hükümetin dikkatini çekeceğim"[10].

Nihâyet Atatürk, Cumhuriyet Hükümetini de harekete geçirerek dinî çevrelere karşı yaptığı bu mücâdeleyi başarıyla sona erdirmiş ve inkılâplarına karşı bu zümreden gelen muhalefeti tamamıyla ortadan kaldırmıştır. Her ne kadar bazı küçük ve ferdî muhalefet sesleri çıkmaya devam etmiş ise de, bunlar Atatürk'ün, millî, demokrat ve medenî bir Türkiye ve Türk cemiyeti yaratma çabalarına bir mâni teşkil etmemiştir.

Araştırmanın bu safhasında zihinlerde belirme ihtimali olan şu sorunun cevabı üzerinde biraz durmak ve izâhta bulunmak icap ediyor. Acaba Atatürk'ün, dinî çevreler üzerine bu kadar yüklenmesinin sebebi nedir? Daha önceki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Atatürk, Müslümanlara ilk emri "**Oku**!" olan İslâmiyet'in, "**insanlara feyz ruhu vermiş**" olduğuna inanan ve bunu herkesin huzurunda açıklamaktan memnunluk duyan bir insandı. Ona göre "**Dinimiz akla, mantığa, hakîkate tamamen tevafuk ve tetabuk ediyordu... Hangi şey ki akla, mantığa, menfaat-i âmmeye muvafıktır, biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır**". İnsanlığın terakkisine ve refahına bu kadar açık olan, ilme ve öğrenmeye değer veren İslâm'a, "**Hayatta en hakîkî mürşid ilimdir**" diyen Atatürk'ün muhalefet etmesi imkânsız bir husustur. Atatürk'ün muhalefeti İslâmiyet'e değil, onun yüce ruhunu anlamayan veya anlamak imkânı bulamadan din adamı pozisyonu kazanmış ve bunu istismar eden câhil kişilere idi.

Atatürk'ün dinî konudaki verdiği mücâdelenin dinin aslına değil, bilâkis din perdesi altında yürütülen taassuba ve dinin çeşitli maksatlarla istismar vasıtası yapılmasına karşı olduğunu aşağıdaki şu örnek de açıkça göstermektedir:

"2 Temmuz 1932 de toplanan I. Türk Tarih Kongresinin son günlerinde, Atatürk tarih öğretmenlerini ve öğretim üyelerini Gazi Orman Çiftliğinde bir çaylı toplantıya çağırdı. Bu toplantıda bizimle iki saat konuştu. Bu arada öğretmenlerden biri Atatürk'e şunu sordu:

- Paşam, din lüzumlu bir şey midir? Halifeliğin kaldırılması iyi mi olmuştur?

Atatürk bu soruya şu karşılığı verdi:

Levent Şahverdi Arşivi

- Evet, din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası vardır ki, din Tanrı ile kul arasındaki kutsal bir bağlılıktır. Mutaassıp İslâmcıların din komisyonculuğuna izin verilmemelidir. Dinden maddî çıkar sağlayanlar alçak kişilerdir. İşte biz, bu duruma karşıyız. Buna izin vermiyoruz. Bu gibi din ticâreti yapan kimseler, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizin mücâdele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir.

Dinle Hilâfeti birbirinden ayırt etmek lâzımdır. Birincisi ne kadar faydalı ise, ikincisi o kadar lüzumsuz bir hal almıştır. Halifeliği kaldırdığımız günden bu güne kadar kimsenin buna sâhip çıkmaması, Müslüman dünyasının Halife olmaksızında yürüyeceğine ve yürümekte olduğuna en güzel örnek değil midir?"[11].

Atatürk, İslâmî ilimlerden ve irfandan nasibini almamış olan câhil din adamlarıyla, köklü inkılâplara kalkışmanın imkânsız olduğunu anladığı için, onları saf dışı etmeyi veya tesirsiz kılmayı daha uygun bulmuştur. Büyük ekseriyeti hakîkaten yetersiz olan bu din adamları zümresinden, Atatürk'ün yapmak istediği inkılâpları idrâk etmesi veya ona destek olması beklenemezdi. Nitekim, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte tatbike konan inkılâpların çoğuna bu tip din adamları menfî tavır takınmışlardır. Atatürk, yapmak istediği yeniliklere karşı onları birer engel olarak gördüğü için, kendilerini pasifize etmeyi daha uygun bulmuştur. Atatürk'ün, o devir din adamlarıyla olan mücâdelesini başka bir şekilde anlamak veya izâha kalkmak fevkalâde yanlış ve hatalı bir tutum olur.

Nihâyet Atatürk, iyi yetişmemiş din adamları zümresinin muhalefetini kırıp gerekli kanunî tedbirleri aldıktan, yâni din işlerini devlet işlerinden ayırdıktan sonra, inkılâplarını tatbike ve onları millete anlatmaya hızla devam etti.

Burada, inkılâp nedir, niçin ve hangi sahâlârda inkılâp yapılmalıdır? sorularının cevapları üzerinde bazı zarurî açıklamalara ihtiyaç vardır. Bu

11 **Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri Tebliğleri,** 9-11 Kasım 1967, Ankara 1972, s. 53-54'den naklen Gürtaş, **Atatürk ve Din Eğitimi,** s. 54-55.

Levent Şahverdi Arşivi

açıklamayı, inkılâpların yaratıcısı ve plânlayıcısı olan Atatürk, şöyle yapmaktadır:

"**Türk inkılâbı nedir? Bu inkılâp, kelimenin ilk anda işâret ettiği ihtilâl mânâsından başka, ondan daha geniş bir değişmeyi ihtiva etmektedir. Bugünkü devletimizin şekli, asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en gelişmiş tarz olmuştur.**

Milletin, varlığını devam ettirmek için fertleri arasında düşündüğü ortak bağ, asırlardan beri gelen şekil ve mâhiyetini değiştirmiş, yâni millet dinî ve mezhebî bağlılık yerine, Türk milliyeti bağıyla fertlerini toplamıştır.

Millet, beynelmilel umumî mücâdele sahasında hayat ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vâsıtanın ancak çağdaş medenîyette bulunabileceğini, bir değişmez gerçek olarak tespit etmiştir.

Velhâsıl efendiler, millet, saydığım değişimlerin ve inkılâpların tâbii ve zorunlu gereği olarak, genel idâresinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevî ihtiyaçlardan ilham alan ve ihtiyacın değişip gelişmesiyle devamlı olarak yenilenen bir dünyevî idâre zihniyetini, varlığının şartı saymıştır.

Eğer altı sene evvelki olayları hatırlarsanız, devletin şeklinde, millet fertlerinin ortak bağlarında, kuvvetin kaynağı olan medenîyet yolunun tâkibinde, kısacası bütün teşkilât ve ihtiyâçlarını dayandırdığı hükümler açısından büsbütün başka esaslar üzerinde bulunduğumuzu göreceksiniz. Altı sene içinde büyük milletimizin hayatının akışında meydana getirdiği bu değişimler, herhangi bir ihtilâlden çok fâzla, çok yüksek olan en muazzam inkılâplardandır.

Bahsettiğim büyük inkılâp yolunda Türk milletinin şimdiye kadar sarfettiği mesâî, dâhilî ve hâricî kasıtlı sebeplere karşı yorulmaz, yıpranmaz mücâdeleler içinde geçmiştir. Bu mesai, millî irâdenin direnen varlığından ve hukuk erbâbı elinde bulunan kanunların ve toplanan bilgilerin mevcudiyetinden kasten habersiz davranarak, önce Türk milleti ve devletinin yeni mevcut şeklini fiilen meydana çıkarmak uğrunda verilmiştir. Şimdi vücuda gelen bu büyük eserin zihniyetini, ih-

Levent Şahverdi Arşivi

tiyacını tatmin edecek yeni hukûkî esaslarını ve yeni hukûkî erbâbını vücûda getirmek için teşebbüs etmenin zamanı gelmiştir...

Cumhuriyet Türkiyesi'nde eski hayat kâideleri ile eski hukuk yerine yeni hayât kâidelerinin ve yeni hukukun geçmiş bulunması, bugün kaçınılmaz bir oldu bittidir. Bu oldu bitti yeni kanunlarımızda ifâde ve izâh olunacaktır.

Yeni hukuk esaslarından, yeni ihtiyâçlarımızın talep ettiği kanunlardan bahsederken sadece 'her inkılâbın kendisine mahsus müeyyidesi bulunmak zarurîdir' hikmetine işâret etmiyorum. Beyhude bir sitem temayülünden nefsimi sakınarak, fakat Türk milletinin muâsır medenîyetin vasıflarından ve feyizlerinden istifâde etmek için, en azından üç yüz seneden beri sarf ettiği gayretlerinin ne kadar elemli ve ıstıraplı engeller karşısında heba olduğunu, büyük üzüntü ve ibretle göz önüne alarak söylüyorum"[12].

Atatürk'ün bu izâhlarından da anlaşılacağı gibi, O, her şeyden evvel inkılâbın ihtilâlden farklı olduğunu ve bu farkın unutulmamasını istemiştir. Atatürk'e göre, Türk inkılâbının en büyük hedefi, hâkimiyetin kayıtsız, şartsız milletin elinde olduğu modern bir devlet kurmaktı. Bu yüzden ilk fırsatta saltanatı kaldırmıştı. Ona göre, yeni Türk devleti şu üç temel ilkeye dayanarak yükselmeli idi:

a- Millîleşerek: Türk milletinin fertler arasındaki bağlılığını Türk milliyeti rabıtasıyla temin etmek. Yeni Türk devleti bir ümmet yığını yerine Türk milliyeti üstüne kurulacaktı. Bu ise, ister-istemez Türk devletini lâikleşmeye götürmüştür.

b- Medenîleşerek: Türk milletini ve devletini muâsır medenîyet seviyesinin üzerine çıkarmak. Bu da, ancak ilmin ve irfânın önderliğinde sağlanabilirdi. Böyle bir yol tâkip edilirken, uzun zamandan beri ilim ve irfândan uzaklaşmış olan medrese mensupları ile dinî çevrelerin tesirinden uzak durmak icap ediyordu. Kısaca, lâikleşme kendiliğinden zarûri hale geliyordu.

---

12 **Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri, II,** s. 240-241.

Levent Şahverdi Arşivi

c- Demokratlaşarak: Hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin elinde olduğu bir idâre kurmak gerekiyordu. Bu idâre şekli en az batı demokrasileri seviyesinde olacaktı. Demokraside, yâni milletin kendi kendini idâre ettiği bir sistemde, siyâsî kudret ve dinî kudretin birbirinden ayrılması ister istemez lâikliği getiriyordu.

Atatürk. tespit ettiği hedefler istikâmetinde inkılâpları bir bir yapmaya devam etti. Onun Türk milletine, milletin Ona olan sonsuz güven ve sevgisi sayesinde inkılâplar, tahmin edilemeyecek kadar kısa zamanda istenilen neticeleri vermeye başladı. Bu, Atatürk'ü son derece memnun etmekle beraber, O daha da ileri gidilmesini ve "**medenîyet âilesinde lâyık olduğumuz**" yeri almayı ve hattâ geçmeyi istiyordu.

Sonunda Atatürk, lâiklik konusunu halletmek için harekete geçti. Verdiği direktifle yakın arkadaşlarından İsmet Paşa ile, Necmeddin Sadak, Mahmut Esat, Şükrü Saraçoğlu, Ruşen Eşref, Yunus Nadi, Celal Nuri, Falih Rıfkı, Mazhar Müfit ve Şükrü Kaya Beyler'in önderliğinde bir grup mebus Anayasa'nın 2. maddesi ve onunla ilgili olan 26. maddenin, devleti tam mânâsıyla lâik ve demokrat bir Cumhuriyet olmaktan alıkoyduğu gerekçesiyle, değiştirilmesi için TBMM Başkanlığı'na bir takrir vermişlerdi[13]. Bu takrir, Refet Bey'in başkanlığındaki 10 Nisan 1928 tarihli Meclis oturumunda hiç müzâkere edilmeden ittîfâkla kabul edilmek suretiyle Türkiye devletinin lâik ve demokrat bir Cumhuriyet olması için adım atılmış oldu.

Artık tamamıyla lâik bir devlet haline gelen Türkiye Cumhuriyetinde inkılâplar birbirini tâkip etmiş, milletçe ve devletçe her sahada büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Atatürk, Cumhuriyeti ilânının 10. yıldönümünde elde edilen başarıları şöyle dile getiriyordu:

"**Türk milleti,**

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir.

13 Özek, **Türkiye'de Lâiklik,** s. 39-40.

Levent Şahverdi Arşivi

Fakat, yaptıklarımızı aslâ kâfi görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mâmûr ve en medenî memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah, vasıta ve kaynaklarına sâhip kılacağız. Millî kültürümüzü muasır medenîyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Bunun için, bizce zaman ölçüsü geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nispetle daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur. Çünkü, Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekîdir. Çünkü, Türk milleti millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Ve çünkü, Türk milletinin yürümekte olduğu terâkkî ve medenîyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir. Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihî bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fıtrî zekâsını ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu mütemâdiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle inkişâf ettirmek milî ülkümüzdür.

Türk milletine çok yaraşan bu ülkü, onu, bütün beşeriyete hakîkî huzurun temini yolunda, kendine düşen medenî vazifeyi yapmakta, muvaffak kılınacaktır.

Bugün, aynı inan ve kat'iyetle söylüyorum ki, millî ülküye, tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk milletinin büyük millet olduğunu bütün medenî âlem, az zamanda, bir kere daha tanıyacaktır.

Aslâ şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medenî vasfı ve büyük kabiliyeti, bundan sonraki inkişâfı ile, âtinin yüksek medenîyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır"[14].

Atatürk'ün ortaya koyduğu bu tablo ve netice, vatanını ve milletini se-

14 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II**, s. 271-272.

Levent Şahverdi Arşivi

ven her Müslüman Türk için bir gurur ve iftihar vesilesi olmuştur. Bu mutlu neticenin elde edilmesinde, muhakkak ki, din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasının son derece müspet tesiri görülmüştür. Onun içindir ki, bizlere bu sevindirici gelişmeyi sağlayan büyük Atatürk'e, bazı mutaassıp çevrelerin haksız tarizlerine aldırmadan, milletçe sonsuz şükran borçluyuz.

Burada, lâiklik ilkesi benimsendikten sonra dinin durumu ne olmuştur? Devlet din işleri hakkında herhangi bir tedbir almış mıdır? soruları akla gelebilir. Önce, lâik olan bir devlette, hukukî mânâda, şu üç hususun varlığı zarûretini belirtmek lâzımdır:

a - Din ve Devlet Ayrılığı,

b - Dinî (Vicdanî) Hürriyet,

c - Dinî Eşitlik.

Acaba bu hususların hepsi de gerçekleşmiş midir? Bazı zarûrî durumlar hâricinde, bu hususların lâik Türkiye'de yer aldığı görülmektedir. Meselâ, uygulamada din ve devlet ayrılığı hemen tahakkuk etmemiştir. Çünkü böyle bir ayrılık bazı sosyal, kültürel ve siyâsî şartların tesiri altında cereyan eder. Bu husus, pek çok meselelerini bizden önce halletmiş olan Avrupa memleketlerinde daha kolay gerçekleştirilmiştir. Oralarda sosyal, kültürel yapı, demokratik hayatın erken gelişmesi ve Hıristiyanlığın hususiyetleri lâikliğin tam olarak kurulmasını sağlamıştır. Batılılaşma ülküsünde olan Türkiye de Avrupa memleketlerini örnek alarak yola çıkmıştır. Fakat, Türk milletinin tarihî, sosyal, kültürel şartları dolayısıyla, Türk lâikliğinde, devlet ile din işlerini bilhassa teşkilât yönünden ayırmak pek kolay olmamıştır. Bunun içindir ki, devlet, Diyânet İşleri Reisliği'ni ve Vakıflar Umum Müdürlüğü'nü Başbakanlığa bağlamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ise devlete, dinî meselelerde, bilhassa din eğitimi ve din adamı yetiştirme hususunda bazı vazifeler yüklemiştir. Atatürk, devletin bu vazifesini hissetmiş ve din adamı yetiştirecek okulların açılmasını istemiştir. Bir arkadaşının ifâde ettiği gibi, "**Onun en büyük emeli, din adamlarımızın yalnız dinî bilgilerle değil, aklî müspet ve teknik bilgilerle birlikte rüsuha varmış olmalarını görmekti**"[15]. Bu hususta bir başka arkadaşı şun-

15 F. Altay, "Dindar Atatürk", **Atatürk, Din ve Lâiklik,** s. 127.

Levent Şahverdi Arşivi

ları nakleder: "**O, dinin ve maneviyâtın ehemmiyetini çok iyi takdir etmişti. Kendisine bir defa bir İlâhiyât Fakültesinin açılmasının doğru olacağını söylediğim zaman:**

-Çok haklısın Yusuf Kemâl Bey, ama kime açtıracağız? Meclis'teki arkadaşları görüyorsunuz, müspet ilmi kavramamış insanların yetiştireceği talebeden bu memlekete nasıl fayda beklenebilir?" demiştir"[16].

Fakat Atatürk, bir müddet sonra aydın din adamları yetiştirmenin zarûretini kuvvetle hissetmeye başlamıştı. Bu konuda, daha önce Kur'an'ı tercüme etmesini rica ettiği Mehmet Âkif Bey'e, kendisi gibi iyi yetişmiş birkaç arkadaşını toplayarak, bir İlâhiyât Fakültesi kurulması için hazırlık yapmasını söylemişti[17]. Bu hususta son derece kararlı olduğunu şu sözlerinden de anlamaktayız:

"...**Milletimizin, memleketimizin irfan ocakları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat, nasıl ki, her alanda yüksek meslek ve ihtisas sâhipleri yetiştirmek lâzım ise dinimizin felsefî gerçeğini araştırma, inceleme ve öğretme bakımından ilmî ve fennî kudrete sâhip olacak seçkin ve hakîkî âlimleri yetiştirecek yüksek müesseselere sâhip olmalıyız**"[18]. Fakat ömrü vefa etmediğinden bu son derece de önemli konuyu halletme fırsatı bulamamıştır. Onun vefatından sonra da uzun zaman bu meselenin halli yoluna gidilmemesinin mahzurları çok geçmeden acı bir şekilde anlaşılmıştır.

Çok partili hayata geçince bu yetersiz din adamları siyâsetle uğraşmaya, siyâsî partilerde dini istismara başlamışlardır ki[19], bu, Atatürk'ün hiç bir zaman arzu etmediği bir gelişme idi. Bu, Diyânet İşlerini hükümete

16 Y. K. Tengirşek, "Îmân Dolu Varlık Atatürk", **Atatürk, Din ve Lâiklik,** s. 138.
17 Altay, "Dindar Atatürk", **Atatürk, Din ve Lâiklik,** s. 127.
18 G. Jaschke (Türk terc.), "Yeni Türkiye'de Kur'ân-ı Kerîm Kursları", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,** C. V, Cüz, 1-4, (1973), s. 62.
19 Bu hususta daha geniş bilgi için bakınız, N. Çağatay, **Türkiye'de Gerici Eylemler,** Ankara 1972; B. Savcı, **Lâik Düşünce ve Hareketin Gerisindeki Tehlike,** Ankara 1958, s. 5-18; T. Z. Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı,** İstanbul 1962, s. 195-198.

Levent Şahverdi Arşivi

bağladıktan sonra, devletin vazifesi olduğu halde, din eğitimi ve din adamı yetiştirme sorumluluğunu yerine getirmemesi veya getirememesinin bir sonucu idi. Din ve devlet ayrılığı ilkesi tam mânâsı ile gerçekleştirilmediği için buna bağlı olan dinî hürriyet ve eşitlikte arzu edilen şekilde sağlanamamıştır. Devlet, din hürriyetinin suiistimal edilmesinden çekindiğinden her türlü dinî cemiyet kurulmasını yasaklamıştır. Bütün bunlara rağmen, devlet lâiklik ilkesini çiğnememek şartı ile dinî vecibelerin rahatlıkla yerine getirilmesine müsâade etmiş ve bu, Anayasamızca da teminat altına alınmıştır[20].

Lâikliğin en önemli prensiplerinden biri topluma tam bir din ve vicdan hürriyeti sağlamasıdır. Din hürriyeti bir yandan vicdan (inanç) hürriyetini, öte yandan ibâdet hürriyetini kapsar. Nitekim Atatürk, lâiklik prensibini kabul ettikten sonra halka ve yetkililere sık sık şu önemli noktayı hatırlatmak lüzumunu hissetmiştir: "**Vicdan hürriyetine aslâ müdâhale edilemez, zira bu ferdin tâbiî haklarının en mühimlerinden biri addedilir... Her fert, istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyâsî bir fikre mâlik olmak, mensup olduğu bir dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine sâhiptir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hâkim olunamaz. Türkiye'de her yetişkin (reşit) dinini seçmekte hürdür. İbâdet hürriyetine gelince, insanlar hangi dine mensuplarsa o din ile ilgili âyin ve merasimleri yapmakta serbesttir. Fakat, âyinler asayiş ve genel adaba aykırı olamaz, siyâsî gösteri şeklinde de yapılamaz**"[21]. 677 sayılı kanunla tekke ve zaviyelerin kapatılması, tarîkatların lağvedilmesi ibâdet hürriyetine aykırı değildir. Atatürk'ün dediği gibi bunlar, "**irtica kaynakları ve cehâlet damgalarıdır. Türk milleti böyle müesseselere ve onların mensuplarına tahammül edemezdi ve etmedi**"[22]. Din ve vicdan hürriyetine ilişkin bu esaslar, bugünkü anayasamızın 24. maddesinde yer almıştır. Buna göre herkes, vic-

20 S. Armağan, "Din, Vicdan Hürriyeti ve Lâiklik", **Millî Eğitim ve Din Eğitimi**, Aydınlar Ocağı'nın İlmî Semineri, Ankara 9-10 Mayıs 1981, İstanbul 1981, s. 178-183.

21 **Atatürkçülük**, I, s. 111.

22 Afet İnan, **Medenî Bilgiler**, s. 56, 470-472.

Levent Şahverdi Arşivi

dan, dinî inanç ve kanâat hürriyetine sâhiptir. Anayasamızın 14. maddesi hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibâdet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Lâiklik prensibinin önemli unsurlarından biri de devletin çeşitli dinlerin mensupları arasında kanun önünde ayrım gözetmemesi, hepsine eşit işlem yapmasıdır. Kısaca, lâik devlet, bütün dinî inançlara eşit uzaklıktadır. Anayasamızda bu ilke eşitlik hakkındaki 10. maddede ifâde edilmiştir. Sözü geçen maddeye göre, herkes "**din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir**".

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE DİN*

Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki din, Allah ile kul arasındaki bağlılıktır. Softa sınıfının din simsarlığına müsaade edilmemelidir. Dinden maddî menfaat temin edenler iğrenç kimselerdir. İşte biz bu vaziyete muhalifiz ve buna müsaade etmiyoruz. (1930)

Kılıç Ali,
Atatürk'ün Hususiyetleri, s. 116.

Prof. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI

Atatürk'ün görüş ve inkılâpları arasında en çok istismar edileni, en çok yanlış istikametlere çekilerek mahiyetlerinden saptırılanı, bize göre, onun din ve lâiklik hakkındaki görüşleridir. Öyle ki, bir tarafta materyalist ve pozitivist anlayışa mensup dinsizler veya dinle ilgisiz olanlar, kendi niyetlerini, Atatürk ve inkılâplarının ardına gizleyerek, kasıtlı ve yanlış bir tarzda, onu din düşmanı veya en azından onun dini hiçe sayan bir önder olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Diğer taraftan da, bu kasıtlı ve yanlış propagandaya kapılan menfaatleri zedelenmiş çok küçük zümreler ile lâikliği kavrayamayan bazıları, Atatürk'ün din konusundaki müspet ve ıslah edici tavrının araştırmak, gerçek önemi içinde ele alıp değerlendirmek ve geliştirmek yoluna gitmemiş ve onun bu konudaki görüş ve tavrı-

* Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi: "*Atatürk ve Din*", **Atatürkçü Düşünce El Kitabı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ank., 1995, s. 265-277.

Levent Şahverdi Arşivi

na bîgâne kalmışlardır. Böylece biri istismarcı, diğeri de onu tanımayan iki ayrı kanat oluşmuştur. Neticede de olan, yine Atatürk'e ve Devlet'e olmuş ve onun bu konudaki görüşleri, gerçek önemi ve mahiyeti içinde ele alınıp tartışılmamıştır.

Bir insanı, görüşlerinden fikirlerinden tecrit etmek imkânsızdır. Atatürk ve prensiplerinin anlaşılması ve açıklanması da, elbette, sahip olduğu ve ortaya koyduğu temel düşünce ve görüşlerinden çıkacaktır. Atatürk'ün din konusundaki görüşlerini ele alıp tespit ve tahliline geçmeden önce, bizim için önemli bir iki hususa işaret etmek isteriz. Herşeyden evvel, bir kimsenin dini duyguları ve dini kültürü ile içinde doğup büyüdüğü, terbiyesini aldığı aile muhiti ve okul arasında çok sıkı bir alâka vardır. Bu noktadan hareketle Atatürk'ün hayatına baktığımızda, son derece önemli bir manzara ile karşılaşırız. Bir kere O, devrinin din kültürüne oldukça üst seviyede sahip Müslüman ve mütedeyyin bir ana - babadan dünyaya gelmiş biridir ve ilk dini bilgilerini de onlardan bilhassa annesinden almış ve onun tarafından yetiştirilmiştir. Annesi Zübeyde Hanım, onu, geleneklere uygun olarak ilâhilerle, yani Âmin Alayı ile mahalle mektebine başlatmıştır. İlk öğrenimini gördüğü Şemsi Efendi Mektebi ve daha sonra devam ettiği Selânik Mülkiye İdâdisi, devrinin şartları içinde ciddi dini bilgiler veren öğretim kuruluşlarıydı. Hatta daha sonra girdiği Selânik Askeri Rüştiyesi de, Manastır Askeri idâdesi de, programlarında aynı ciddiyet ve seviyede din kültürü veren müesseselerdi. Esasen Atatürk'ün din kültürünün seviyesini görmek ve göstermek için onun bu saha ile ilgili olarak tetkik ettiği Caetani'nin **İslâm Tarihi**, Corci Zeydan'ın **Medeniyet-i İslâmiye Tarihi** gibi bugün ancak bu sahanın mütehassıslarınca takip olunabilen eserleri söylemek bile kâfidir. Onun bu sahadaki vukufu öylesine sağlamdır ki, daha sonra liseler için yazdırdığı tarih kitaplarının "İslam Tarihi" bölümünü, bizzat kendisi kaleme almıştır. Ayrıca onun, Kur'an-ı Kerim'i tercüme ve tefsir edebilecek ölçüde Arapça bilgisine sahip olduğu da bilinmektedir.[1] Görülüyor ki, Atatürk'ün dini kültürü, gerek seviye, gerek mahiyeti itibariyle dikkati çekecek derece ileridir.

1 Sadi Borak, **Atatürk ve Din,** İstanbul, 1962, s. 6.68-9, 72-3

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer taraftan onun, İslâm kültürü üzerindeki bu derin bilgilerin yanında, samimiyetle inanan bir şahıs olduğu, gerek sözlerinden, gerek tavırlarından vuzûhla tespit olunabilmektedir. Nitekim milli kurtuluş hareketlerine girişmek için Samsun'a çıkacağı günün gecesi, anne ve kızkardeşinin hayır dualarını alarak yola çıkan Atatürk, Erzurum Kongresi'nde irâd ettiği nutukta, sözlerini şöyle bitiriyordu: "En son olarak niyaz ederim ki, Cenab-ı Vâhibü'l Amâl Hazretleri, Habib-i Ekrem hürmetine, necib milletimizi muvaffak buyursun!, Amin."[2] Hacı Bayram türbesinde edilen dualardan sonra Büyük Millet Meclisi'nin açılışında da yine dualar edilir ve Mustafa Kemal, ilk hükümetin kuruluşunu müteakip yaptığı konuşmada: ".... Cenab-ı Hakkın avn-ü inâyeti bizimledir" diyerek, ihlâsını göstermiş olur. Onun, Kocatepe'deki halini anlatan yaveri Muzaffer Kılıç: "28 Ağustos'ta Kocatepe'de bizim topçu ateşimiz başladığı zaman, Mustafa Kemal: "Yâ Rabbi! Sen Türk ordusunu muzaffer et... Türklüğün, Müslümanlığın düşman ayakları altında, esaret zincirinde kalmasına müsaade etme!' dedi. O anda gözlerinden birkaç damla yaşın süzüldüğünü gördüm" der. Zafer kazanıldıktan sonra da, Eylül 1922'de, "Büyük Asil Türk Milleti" hitabıyla başlayan tamiminde,[3] ".... Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının şecâti, sür'ati, tevfikât-ı Subhâniyeye vesile-i tecelli oldu... Milletimizin istikbali emindir ve nusret-i mevûdiyeyi ordularımızın istihsal etmesi muhakkaktır" şeklindeki sözleriyle, salâbet-i imâniyesini ifade etmiş olur.

Bunun böyle olması da tabiidir, çünkü milletlerin tarihinde "büyük" sıfatını kazanmış önderler ve kahramanların hepsi de mensup oldukları milletin sahip olduğu maddî ve manevî bütün değerleri ile bütünleşmenin sırrını yakalamış ve bunları, hayatlarında, bizatihi tecelli ettirebilmiş insanlardır. Atatürk de tarihin kaydettiği büyük insanların ön sıralarında yer aldığına göre, elbette mensubu olmakla daima iftihar ettiği yüce Türk milletinin bütün maddî ve manevî değerleri ile, özellikle milletimizi asırlardır

2 Neda Armaner, **Atatürk ve Din** (10.11.1971'de A. Ü. İlahiyat Fakültesi'nde yapılan konuşma metni), s. 2.

3 **Atatürk**, İstanbul, 1970**.** 1000 Temel Eser Dizisi, s. 162-3.

Levent Şahverdi Arşivi

yoğurmuş, ruh ve şekil vermiş manevî değerlerin en önemli unsurlarından biri olan, dinimizle bütünleşmiş ve ona olan inancını, hayatının her safhasında vicdanının en mutena yerinde muhafaza etmiştir.

Esasen Atürk'ün din konusundaki görüş ve düşünceleri dikkatle takip edildiğinde, onun din aleyhine veya dinle ilgisizlik anlamına gelebilecek herhangi bir söz ve tavrına rastlamak şöyle dursun, her davranışında ve sözünde, ihlasi inandığı İslâm dinine ve değerlerine kuvvetle sahip çıktığını ve üzerine titrediğini müşahede ederiz. Meselâ O, 1 Kasım 1922'de saltanat-ı milliyenin tahakkukuna dair Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden tarihî celsede şunları söylüyordu: "Ey Arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür... Allah kullarının gerek olgunluğa ulaşmasına kadar içlerinden seçtiği aracılarla dahi kullarıyla ilgilenmeyi tanrılık gereklerinden saymıştır. Onlara Hazret-i Adem Aleyhisselâmdan itibaren bilinen bilinmeyen ve sayısız denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve resuller göndermiştir. Fakat Peygamberimiz vasıtasıyla en son din ve uygarlık gerçeklerini verdikten sonra artık insanoğlu ile aracılarla temas bulunmağa lüzum görmemiştir. İnsanlığın anlayış derecesi, aydınlanma ve olgunlaşması, her kulun, Tanrı'nın kendisine verdiği ilhamla doğrudan doğruya ilişki kurmak yeteneğine ulaştığını kabul buyurmuştur ve bu sebepledir ki Cenâb-ı Peygamber, hâtemü'l - enbiya (sonuncu peygamber) olmuştur ve kitab Kitâb-ı ekmeldir (en üstün kitapdır). Son peygamber olan Muhammed Mustafa Sallallahu aleyhi ve sellem, 1394 sene evvel Rûmi Nisan içinde ve Arabi Rabiyülevvel ayının onikinci Pazartesi gecesi sabaha doğru tanyeri ağarırken doğdu. Yüzü nûrâni, sözü ruhâni, olgunluk ve görüşte benzersiz, sözünde sadık ve yumuşak ve cömertlik yönünden başkalarından üstün olan Muhammed Mustafa evvela bu özel ve üstün nitelikleriyle kabilesi içinde Muhammedû-l - Emin (güvenilir Muhammed) oldu... Fahr-ı Âlem Efendimiz, sayısız tehlikeler içinde, sonsuz sıkıntılar ve güçlükler karşısında yirmi sene çalıştı ve İslâm dininin kuruluşu yolunda peygamberlik görevini yerine getirmeyi başardıktan sonra yüce Tanrı'ya kavuştu.[4]

4 Kemal Atatürk, **Nutuk,** İstanbul, 1961, III, s. 1241.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca, O, 7 Şubat 1923'te Balıkesir Paşa Camii'ndeki meşhur Türkçe hutbesinde de şu sözlerle başlıyordu: "Ey Millet! Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selâmeti, âtıfeti (sevgisi) ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri, Cenab-ı Hak tarafından insanlara dini hakikatleri tebliğe memur ve resul olmuştur. Koyduğu esas kanunlar cümlemizce malumdur ki, Kur'an-ı Azimüşşandaki nusustur. İnsanlara feyz ve ruh vermiş olan dinimiz son dindir, ekmel (en olgun) dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa ve hakikate tamamen uyar. Eğer akla, mantığa, hakikate uymamış olsaydı, bununla diğer ilahi ve tabii kanunlar arasında tezat olması icabederdi. Çünkü bütün evren kanunların (alemin maddi ve manevi ilkelerini) yapan Cenâb-ı Haktır..."[5].

Atatürk, Hz. Muhmamed'i cezbeye tutulmuş sönük bir derviş şeklinde gösteren bir eser hakkında: ".... bu gibi cahil adamlar, onun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Anlamaktan da çok uzak görünüyorlar..."[6] "O, Allah'ın birinci ve en büyük kuludur. Onun izinde bugün milyonlarca insan yürüyor. Benim, senin adın silinir, fakat sonuca kadar o, ölümsüzdür (1927)"[7] diyordu.

Din ve peygamberi hakkındaki bu samimi inancı sebebiyledir ki O, birtakım safsatalar, hurafeler ve çıkar hesaplarıyla dinin saf ve temiz cevherini karartan, İslâm'ın özünde ve temelinde mevcut olan canlı, yaratıcı, yapıcı ve hamleci ruhunu faydasız laf kalabalığına boğan ve en önemlisi dini, bilhassa siyasî veya dünyevi bir menfaat vasıtası olarak kullanmak isteyen zihniyetin mümessilleri ile amansız bir mücadeleye girmiştir. Onun bu davranışı aslında, gerçekçiliğinin ve dinimizin tarihi macerasını gayet iyi bilişinin bir tezahürüdür. Çünkü en az ikiyüz seneden beri, dini, temel prensiplerin ışığı altında tefsir edecek ve yeniden kuracak ciddi çalışmalar yerine, birtakım tekarlar yapılır olmuş ve müslümanlığı sadece şekilde gören, dindarlığı sakalda, giyim - kuşamda arayan bir zümre doğmuştur.

---

5 Sadeleştirerek nakleden Sadi Borak, **Atatürk ve Din,** s. 29

6 Şemseddin Günaltay, **Ülkü Dergisi.** Cilt :9. Sayı: 100, 1945, s. 3'den Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,** Ankara, 1971, s. 206.

7 Ali Rıza Ünal, **Atatürk Hakkındaki Anılarım,** Türkiye Harb Mâlûlü Gaziler Dergisi, Sayı: 158, 1969, s. 23'den, U. Kocatürk, **aynı eser**, s. 208.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunlar, dini maddeci, şekilci ve hareketlerden ibaret olarak takdim ettikleri; şekil ve hareketlere, maddeye ve bedene bir nevi kudsiyet izafe ettikleri için, bunlara uymayanları dinsizlikle itham etmek veya öyle görmek hatasına düşmüşlerdir.[8] Oysa dinin, ilk devirlerindeki canlı ve aktif hüviyetine kavuşturulması, cemiyet bünyesi içinde çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek sağlam bilgi ve anlayışla mücehnez kılınması, yine dinin ve hitabettiği kitlelerin zaruret duyduğu bir iştir. Sanıyorum ki, Atatürk'ün bu gerçeği derinden yakalamış bir insan olduğu, şu sözlerinden gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

"Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki, din, Allah ile kul arasındaki bağlılıktır. Mutaassıp İslamcıların din simsarlığına müsaade edilmemelidir. Dinden maddî menfaat temin edenler, iğrenç kimselerdir. İşte biz bu vaziyete muhalifiz ve buna müsaade etmiyoruz... (1930)"[9]

"Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur -tefsirler (yorumlar), hurafeler (boş inançlar)- binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üstünde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır..."[10]

"Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki, son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi (uygun gelmesi) lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır..."[11]

"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, bu-

8 Emin Işık, **Devlet Kuran İrade,** İstanbul, 1971, s. 74 vd., 97 vd.
9 Kılıç Ali. **Atatürk'ün Hususiyetleri** Ankara, 1930, s. 116.
10 Asaf İlbay Anlatıyor, **Yakınlarından Hatıralar,** s. 102-103'den U. Kocatürk **aynı eser**, s. 206.
11 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** 1959,2. bs., ll.s. 90.

Levent Şahverdi Arşivi

na da öyle inanıyorum. Şuura aykırı, ilerlemeye mâni hiç bir şey ihtiva etmiyor... (1923)"[12]

"Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiç bir kuvvet, milletimizin kalbi ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz. (1923)"[13]

"... İslâmiyetin ilk parlak devirlerinde mazi mahsulü olan sakim (yanlış) adetler bir zaman için kendini göstermeye, nüfuz ikaına (vukuuna) muktedir (gücü), olmamışsa da, biraz sonra İslâm hakayıkınâ (hakikatına) temessük (sarılma), İslâm esaslarına tevfik-i hareket etmekten ziyade (uymaktan ziyade) mazinin miraslarından olan adet ve itikadları, dine karıştırmaya başlamışlardır. Bu yüzden İslâm cemiyetlerine dahil birtakım kavimler, İslâm oldukları halde sükuta (düşmeye), sefalete, inhitata (aşağılamaya) maruz kaldılar. Mazilerinin batıl itiyad (alışkanlık) ve itikadlarıyla İslâmiyeti teşviş (karma karışık) ettikleri ve bu suretle hakikat-ı İslâmiyeden uzaklaştıkları için, kendilerini düşmanlarının esiri yaptılar.."[14]

"Bunca asırlarda olduğu gibi, bugün dahi, akvamın (kavmin) cehlinden (cahilliğinden) ve taassubundan istifade ederek binbir türlü siyasî ve şahsi maksat ve menfaat temini için dini alet ve vasıta olarak kullanmak teşebbüsünde bulunanların, memleket içinde ve dışında mevcudiyeti, bizi bu konuda söz söylemekten alıkoyamıyor. İnsanlık dünyasında, din hakkındaki ihtisas (uzmanlık ve vukuf (derin bilgi)), her türlü hurafelerden arınarak, hakiki ulûm (bilim) ve fünûn (tekniğin) nurlarıyla (ışıklarıyla) musaffaa (tertemiz) ve mükemmel oluncaya kadar, din oyunu aktörlerine, her yerde tesadüf olunacaktır. (1927)"[15]

"Bizim dinimiz milletimize, aşağılık, miskin ve hor görülmeyi tavsiye etmez. Aksine Allah da, Peygamber de insanları ve milletlerin yücelik ve şereflilerini muhafaza etmelerini emreder (1923)."[16]

---

12 **Aynı eser, III.** s. **70**
13 **Aynı eser, II,** s. 66-7.
14 Sadi Borak, **aynı eser,** s. 36-7
15 **Nutuk,** II. s. 708.
16 **Atatürk Diyor ki.,** İstanbul, 1980: M.E.B. s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk'ün İslâm dini ve bu dine inancı hakkındaki, sadece bir kaçını naklettiğimiz bu sözlerinden sonra, onun, biraz evvel ifade ettiğimiz, dini asli hüviyetine kavuşturma yolundaki icraatını ana hatlarıyla değerlendirmeye çalışalım. Görülüyor ki, Atatürk'ün en hassas olduğu hususların başında dinin istismar edilerek yüceliğinin zedelenmesi, "hakikat-ı İslâmiyeden" uzaklaşıldığı için, şarktan garba kadar İslâm memleketlerinin düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların esaret zincirine geçmiş olması gelmektedir.[17] İstiklâl harbimize tekaddüm eden sıralarda, Hilafet merkezi olan İstanbul da dahil olmak üzere bütün İslâm memleketleri düşmanların işgali ve boyunduruğu altında idi. Bu ise, tabiatında dinamizm ve istiklâl yatan bir din ve müntesipleri için, fevkalâde elimdi. Bu duruma boyun eğmek, teslimiyet göstermek, her şeyden evvel, inanılan dini akidelere saygısızlık demekti. İşte Kuvây-i Milliye ile girişilen İstiklâl Harbi, milli olduğu kadar dini şahlanışın açık bir tezahürü idi. Mevcut şartlarda, hilafet merkezi çaresiz, kadere rıza göstermiş ve sanki fonksiyonunu itinam etmiş bir tavır ve manzara içinde idi. Esasen asırlar boyu "mahiyet-i şer'iyesi" tartışma konusu edilmiş ve hakkında çok farklı kanaatler serdedilmiş olan "hilafet" müessesesi, son zamanlarda "sembolik" bir makam olmaktan öte bir mahiyet de arzetmiyordu. Filhakika "hilafet", sadece Şiiler için dinin aslına dahil bir rükün; Haricilerin Necdiye kolu için kendisine ihtiyaç bulunmayan bir makam ve Ehl-i Sünnet için de dinin aslına dahil olmayan bir müessese idi ve halifelik için birtakım zaruri şartlar lâzımdı ki, bunların önemli bir kısmını mevcut halifelerde bulmak, şer'i noktadan imkânsız olduğundan, artık bu müessese, sembolik manada siyasî bir âlem haline inkılâb etmişti. Artık "milli hakimiyet" anlayışının cari olduğu bir devrede, fonksiyonunu tamamlamış bir müessese üzerindeki ısrar, faydasız ve lüzumsuz bir gayret olacaktı. Ayrıca hilafetin ibkaası, İstiklâl Savaşı'nı henüz tamamlamış genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne, zaruri birtakım mükellefiyetler yükleyecek ve dün olduğu gibi bugün de esir İslâm memleketlerinin işgalinden kurtarılmaları için gerekli maddi ve manevi tedbirlerin, bizzat "hilafet" merkezince yürütülmesi ve gerçekleş-

17 Sadi Borak, **aynı eser**, s. 35.

Levent Şahverdi Arşivi

tirilmesini icabettirecekti. Bugüne kadar her gittiği yerde milyonlarca insan bırakan; Yemen çöllerinde, Suriye, Irak ve Mısır'ın muhafazasında onbinlerce Anadolu evlâdını şehit veren genç millet için, kendini cihanın hâkimi zannetmek gafleti, artık devam etmemeliydi.[18]

Diğer taraftan Atatürk, 1 Mart 1924'te Büyük Millet Meclisi'nin 2. Dönem ilk toplantısını açarken şunları söylüyordu: "İntisâb ile mutmain ve mes'ud bulunduğumuz Diyanet-i İslâmiyeyi, asırlardan beri muteâmil olduğu gibi bir siyaset vasıtası mevkiinden tenzih ve ila etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lâhûti olan vicdaniyatımızı, muğlak ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtiraslara tecelli sahnesi olan siyasetten ve siyasetin bütün uzviyatından bir an evvel ve kat'iyen kurtarmak, milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle, Diyanet-i İslâmiyenin yüksekliği tecelli eder."

Bu maksadın tahakkuku için bazı adımlar atılmalıydı. Nitekim 3 Mart 1924 tarihinde, arka arkaya teklif olunan üç kanunla hilafet kaldırılmış (Kanun No.: 431); Şer'iye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletleri ilga edilerek (Kanun No.: 429) "Türkiye Cumhuriyeti'nde muâmelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı T.B.M.M. ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslâm'ın bundan ma'da iktikadât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedvini ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiş"[19] ve nihayet Türkiye dahilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiye.... bilcümle medreseler Maarif Vekâletine devir ve raptedilerek"[20] Tevhid-i Tedrisat (Kanun Nu. 430) getirilmiştir.

Bu kanunlar yanyana getirildiğinde, dinin siyasete alet edilmemesinin, dinin lâyık olduğu ehemmiyet içinde ele alınarak ona lâyık bir anlayışla yaklaşılmasını istihdaf ediyordu. Esasen inkılâbın hassasiyetle üzerinde durduğu husus, "efkâr ve itikâd-ı diniyeye hürmetkâr" olmaktı.[21] Bunun

18 **Nutuk,** II. s. 712
19 **Zabıt Ceridesi**. Cilt: 7, s. 23-26; **Nutuk**, II. s. 849-50.
20 **Nutuk,** II, s. 850.
21 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** III, s. 78.

Levent Şahverdi Arşivi

yolu da fikir, vicdan ve din hürriyetine sahip olmakla başlar. Nitekim 1924 Anayasasının 70. maddesinde fikir ve vicdan hürriyeti getirilmiş; 75. maddesinde din ve ibâdet hürriyeti teminat altına alınmış; 80. maddesinde ise, "hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir" hükmü yer almıştır. Bu Anayasa, bilindiği gibi, 1961 Anayasasının kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır. Bu hususlar, Atatürk'ün ifadeleriyle şöylece tebarüz ettirilmiştir:

"Din, bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanın emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekküre muhalif değiliz..."[22]

"Din ve mezhep, herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiç bir kimse, hiç bir kimseyi, ne bir din ne de bir mezhep kabulüne icbâr edebilir. Din ve mezhep, hiç bir zaman politika aleti olarak kullanılamaz."[23]

"Her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyasî bir fikre mâlik olmak, intihap ettiği bir dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine mâliktir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hâkim olunamaz. Vicdan hürriyeti, mutlak ve taarruz edilmez. Ferdin tabii haklarının en mühimlerinden tanınmalıdır... Türkiye Cumhuriyeti'nde her reşid dinini intihabda hür olduğu gibi, bu dinin merasimi de serbesttir, yani âyin hürriyeti masundur. Tabiatıyla ayinler, asayiş ve umumi adaba mugayir olamaz; siyasî nümayiş şeklinde de yapılamaz. Mazide çok görülmüş olan bu gibi hallere, artık Türkiye Cumhuriyeti asla tahammül edemez."[24]

"Türkiye Cumhuriyeti'nde, herkes Allah'a istediği gibi ibadet eder. Hiç kimseye dini fikirlerinden dolayı birşey yapılamaz..."[25]

"Her şeyden evvel şunu en basit bir dini hakikat olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir özel sınıf yoktur. Ruhbâniyeti reddeden bu din, inhisarı kabul etmez..."[26]

---

22 Sadi Borak, **aynı eser,** s. 82.
23 Kılıç Ali. **aynı eser,** s. 57.
24 A. Afet İnan, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, İstanbul, 1971, s. 85-6
25 **Aynı eser,** s. 98.
26 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s. 144.

Levent Şahverdi Arşivi

"Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir ölçü vardır. Bu ölçü ile hangi şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, halkın menfaatine uygundur; biliniz ki o bizim dinimize de uygundur. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine, İslâmın menfaatine uygunsa kimseye sormayın. O şey dinidir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın uyduğu bir din olmasaydı mükemmel olmazdı, son din olmazdı."[27]

Aslında din ve vicdan hürriyeti, İslâmiyetin vazgeçilmez düsturlarının başında gelir. Meselâ Kur'an-ı Kerim'de, **"Dinde zorlama yoktur"**[28] buyurulduktan başka, **"Ey Muhammed! Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"**[29] buyurulur ve daha pek çok yerde, **"Peygambere düşen sadece tebliğ etmektir..."**[30] hükmü yer alır.

İşte gerek 1924 Anayasasında gerek 9 Nisan 1928'de kabul edilen ve Anayasa'nın 2. maddesindeki "Türkiye devletinin dini, Din-i İslâmdır" hükmünün kaldırılmasından sonraki durumda, değişkilik teklifinde "din ile devletin ayrılma prensibi, devlet ve hükümetin dinsizliğin tervici manasını tazammun etmemelidir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, dinlerin, devleti idare edenlerle, edecekler elinde bir âlet olmaktan kurtuluş teminatıdır... Bu sebepledir ki, beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağyâr eli değmeyen vicdanlarda bülend mevkiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır..."[31] şeklinde ifade edilen anlayışa göre hareket edilmiştir.

Kaldı ki, medreselerin kapatılmasından sonra ve memlekete dini kültürün, birtakım cahil ve mutaassıp din adamlarının istismarından kurtularak lâyık olduğu hakiki mevkie oturtulmasının ve ciddi bir tedris (okuma) zaruretinin icabettiğini gören Atatürk, bu konuda şöyle diyordu: "Bizde

27 U. Kocatürk, **aynı eser,** s. 209-210.
28 Bakara (2), s. 256.
29 Yunus (10), s. 99
30 Maide (5), 99 Krş.: Al-i İmrân (3), 20; Nahl (16), 35, 82; Nur (24), 54, Ankebut (29), 18; Gaşiye (88), 21-22.
31 **Zabıt Ceridesi,** Devre: III, s. 3'den Çetin Özek**, Türkiye'de Lâiklik** İst., 1962, s. 40.

Levent Şahverdi Arşivi

ruhbanlık yoktur. Hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert, dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir."[32]

"Milletimizin, memleketimizin kültür alanları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı, kadın - erkek aynı surette, oradan çıkmalıdır. Fakat, nasıl ki, her hususta âli (yüksek) meslek ve ihtisas sahiplerini yetiştirmek lâzım ise, dinimizin gerçek felsefesini inceleyecek, araştıracak, bilimsel ve teknik olarak telkin kudretine sahip olacak seçkin ve gerçek din bilimi adamlarını da yetiştirecek yüksek öğrenim kurumlarına sahip olmalıyız"[33]

Atatürk'ün din eğitim ve öğretimin en ciddi şekilde ele almanın zaruretini ifade eden bu sözlerinden iki sene sonra, 1925 yılında zamanın Başbakanı İnönü, lâiklik ve tevhid-i tedrisatı dinsizlik telâkki edip tenkit edenlere cevaben şöyle diyordu: "... Yaptığımız işi dine münafi (aykırı) görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki, yapılan işin dinsizlikle hiç bir münasebeti yoktur. Bu sistemde başarılı olalım, on yıl azimle ve başarı ile tuttuğumuz bu yolda yürüyelim, on sene sonra, bütün dünya ve şimdi bize muârız (karşı) olanlar, yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklerdir ki, müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli etmiştir..."[34] Ne var ki, bu görüş, devrin siyasî şartları, halkı idareye karşı kışkırtıcı bazı softaların faaliyetleri, Şeyh Said isyanı, Menemen vak'ası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hakikati henüz lâyık-ı veçhile takip edebilmek imkânlarından mahrum kitleleri tahrik edercesine "fırka, efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkârdır" gibi sloganlarla faaliyete girişmesi ve nihayet tekke ve zâviyelerin kapatılması ile gayr-i memnunlar safına eklenmiş olan bazı tarikat müntesiplerinin kıpırdanışları, devletin ve siyasetin dinin tesirinden tamamen kurtarılması gerektiği yolundaki katı lâik anlayışı kuvvetlendirmişti.

---

32 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s. 90.
33 **Aynı eser**, aynı yer.
34 **Muallimler Birliği Mecmuası**, Yıl: I, Sayı: 4'ten Beyza Bilgin, "**Türkiye'de Din Eğitimi**," Ankara. 1980, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

Bize öyle geliyor ki, eğer bu neviden birtakım cahilâne ve taassupkarâne hareketler olmasaydı, dinî eğitim ve öğretim, inkitâa uğramaksızın, ciddî şekilde devlet eliyle yürütülebilirdi. Esasen Tevhid-i Tedrisat Kanununun 4. maddesinde derpiş olunan "Maarif Vekaleti yüksek diniyât mütehassısları yetiştirmek üzere Dârü'l Fünûnda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imâmet ve hitabet gibi dini hizmetlerin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de yarı mektepler küşâd edecektir" hükmüne uyularak, İstanbul Dâru'l - Funûnu'nda İlâhiyat Fakültesi açılmıştı; ama biraz evvel bahsettiğimiz sebeplerle, bu müessese 1933 yılında kapanmış ve o yıldan itibaren 1949 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlâhiyat Fakültesi'nin kuruluşuna kadar, Türkiye'de Anayasa'nın teminatı altında bulunan Tevhid-i Tedrisata rağmen, din eğitim ve öğretimi yapılamamıştır. Oysa akademik seviyede yürütülecek bir din eğitim ve öğretimi, İslâmiyeti ana kaynaklarına inerek en saf ve en temiz şekliyle ve zamanın icaplarına göre yeniden kurabilmeyi; dinin terkipçi ve asli hüviyetine kavuşturulması işini ve en önemlisi, Türkiye'nin modernleştirilmesinde halkın birlik ve beraberliğini sağlamayı, getirilen yeniliklerin halka benimsetilmesini kolaylıkla temin edebilir ve bugün zaman zaman karşılaşılan bazı menfî neticelerin doğmasına sebep olunmayabilirdi.

Devlet eliyle kültürlü din adamı yetiştirilmemiş olması, cemiyette inkılâplara inanmış dindar vatandaşlar tarafından da yadırganmış[35] ve en önemlisi mesuliyetsiz, nizamsız ve kanunsuz bir dinî öğretim furyası başlamıştır. Bir şeyin hakikisinin olmadığı yerde, sahtesinin hüküm - fermâ olacağı aşikârdır. O zaman da böyle olmuştur. Bu durumun tehlikesini farkederek Atatürk'ün isabetle tepsit ettiği esaslara dönmenin zaruretini gören hükümet, 1947 yılından itibaren ilkokulara din dersini koymuştur. Bu mesut hadiseden üç gün sonra, Sayın Tahsin Banguoğlu o zamana kadar din eğitimi yapılamayışını şu ifadelerle dile getiriyordu: "Türkiye'de din dersleri hiç bir zaman yasaklanmamıştır. Atatürk asla din aleyhtarı değildi. Fakat birtakım softaların, din dersi adı altında fesat karıştırmalarına izin

35 Fehmi Yavuz, **Din Eğitimi ve Toplumumuz**, Ankara, 1969, s. 45,46.

Levent Şahverdi Arşivi

vermek istemedik. Bu, toplumumuz için dinî müessesenin varlığını inkâr etmek değildir."[36]

Böylece yeniden başlatılan din eğitim ve öğretimi, 1949'da Ankara İlâhiyat Fakültesi'nin açılması ile yeni bir merhale kazanmış ve daha sonra İmam Hatip Okulları ve Yüksek İslâm Enstitüleri açılmıştır. Bu müesseseler, henüz istenilen ve özlenilen seviyede değildir, ama ileriye ümitle bakmamazı temin edecek sağlam ve ciddi bir potansiyele de sahiptir ve bunlar, Atatürk'ün ifadeleriyle "dinimizin gerçek felsefesini inceleyecek, araştıracak, bilimsel ve teknik olarak telkin kudretine sahip olacak seçkin ve gerçek din bilimi adamlarını da yetiştirecek yüksek öğrenim kurumları" olmak gayreti içindedirler.

LÜGATÇE

-A-

Ağyar	Yabancılar, başkalar
Ahkâm	Emirler, hükümler
Âmin Alayı	Çocuğun ilk mektebe başladığı gün yapılan tören
Avn-ü inayeti	Lütfü

-B-

Bülend	Yüksek, yüce

-D-

Dârü'l - Fünûn	Üniversite

-E-

Efkâr	Düşünceler (fikir)

-F-

Fırka	İnsan kalabalığı, grubu

-H-

Hilâfetin ibkası	Hilâfetin devamlılığı

-İ-

İbka	Devamlı, sürekli kılma
İnfâz	Yerine getirme, yapma (emri)
İnhisarı	Tekeli
İhraz	Elde etme, erişme
İntihâb	Seçme
İtikâd-ı diniyeye	Dini inançlara
İtmam	Tamam
İntisâb	Bir yere bağlanma ve kapılanma

-L-

Lâhüti	İlâhi

36 Vatan Gazetesi, 22 Şubat 1948'den Beyza Bilgin, **aynı eser**, s. 57.

Levent Şahverdi Arşivi

-M-

Makkarında	Başkentinde
Mâsun	Saklanmış
Mesâlihinin	İşlerinin
Mes'ud	Saadetli, bahtlı, bahtiyar
Mev'ud	Vadolunmuş, söz verilmiş
Muâmelât-ı nâsa	Halk işlerine
Muğlak	Çapraşık, anlaşılmaz
Mugayir	Aykırı, başta türlü
Mutmain	İçi rahat, şüphesi yok kimse (emin)
Müessesât-ı diniye	Dinî müesseseler
Müessesât-ı ilmiye	İlmî müesseseler
Mütelevvin	Renkten renge giren, bir halde durmayan, sebatsız, kararsız.

-N-

Nusret	Yardım, Allah'ın yardımı

-R-

Ruhbâniyyet	Rahiplik, keşişlik

-S-

Salâbet-ı İmâniyesi	Sağlam imanı
Saltanat-ı milliye	Millî egemenlik
Softa	Mutaasıp
Şecaati	Yiğitliği

-T-

Tazammun	Taahhüd, tekeffül, söz verme
Tedrisiye	Öğretim
Tedvini	Yapımı
Tervic	Destekleme (bir fikri)
Teşri	Kanun yapma
Tevfikât-ı Sübhâniyye	Allah'ın yardımı
Tevhid-i Tedrisat	Öğretimi birleştirme

-U-

Uzviyâtından	Canlılığından

-V-

Vesile-i tecelli	Allah'ın lütufuna nail olma

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN İNDİNDE DİNİN ÖNEMİ*

Yazan: Gotthard JÄCHKE
(Çeviren: Nimet ARSAN)

Atatürk'ün hayatının başında ve sonunda dindarlığı ile tanınmış iki sade Müslüman kadın bulunmaktadır. 1923'den ölümüne kadar ona çocuk gibi bağlılık duyduğu annesi Zübeyde Hanım, ve sevecen bir kardeş sevgisiyle bağlandığı kardeşi Makbule Hanım. Zübeyde Hanım Onun birden aklına gelen yüksek fikrine o kadar az uyabildiği halde, her zaman bunun için kendisine Allah'ın lûtfunu dilemişti. Makbule Hanım da kardeşinin yıllar geçtikçe Şeriattan daha çok uzaklaşmasını o kadar az anlayacak durumda olduğu halde, ona karşı sevgisini yitirmemişti.

Küçük yaşta askerlik mesleğine heves etti. Annesi buna gerçekten üzülmüştü.[1] Askerlik hayatının uzun yıllarında, özellikle 1915 Çanakkale Savaşı sırasında, askerler için dinin büyük önemi olduğunu anlamıştı. 1917 tarihli "Yeni Mecmua" da onunla yapılan bir konuşma vardır. Orada şöyle diyor: "Okuma bilen askerler Kur'an'ı ellerinde tutuyorlar, ve Cennete girmeye hazırlanıyorlar, okuma bilmeyenler "Allah Allah" diye savaş çağrısını tekrarlıyorlardı.[2]

Kurtuluş Savaşı başından beri dinî bir anlam taşıyordu. Yunanlıların "Haçlı seferi"ne Türkler "Cihat" ile karşılık vermişlerdi. Mustafa Kemal imamlara savaşı "farzı ayn" olarak gösterme rolünün düştüğünü anlamıştı. Kendisi de Allah'ın tehlike içinde bunalan millete gönderdiği "Gazi" ola-

---

* JASCHKE, Gotthard (Çev. Nimet Arsan): "**Atatürk'ün İndinde Dinin Önemi**", Yusuf Hikmet Bayur Armağanı (1985)'nden Ayrı Basım. Türk Tarih Kurumu Bas., Ank., 1985, s. 81.83.

1 **Revue Internationale d'Histoire Militaire**, No 50, 1981, s. 107.

2 **Exerzierreglement für die Infanterie (1937)** Ziffer 294.

Levent Şahverdi Arşivi

rak değerlendirilmişti. Talihin döndüğü Sakarya Savaşından sonra kendisine bu unvan verilmek suretiyle böyle biri olarak yüceltilmiş, tüm İslâm Aleminde, özellikle Hindistan'da, hayranlık duyulmuştu. Onlara hitabettiği 17 Mart 1920 tarihli beyanname şu sözcüklerle son bulmaktadır: "Allah'ın himayesi şefaati" için yalvarırız." Çoğu zaman da "Allah'ın hidayeti" için dua etmiş, bir zaferden sonra Allah'a şükretmeyi hiç unutmamıştır. 1 Mart 1921 tarihli yıllık raporunda[3] Mecliste şöyle diyordu: "Cenabıhaktan cümlemize muvaffakiyet dua ederken hakkı beka ve istiklâlimizi kurtarmak gibi bülent ve kutsî mücahede uğrunda ihrazı şehadet eden kardeşlerimizin mübarek ruhlarına da fatihalar ithaf eylerim."

Mustafa Kemal başından beri hararetle arzu ettiği ileriye doğru bir gelişmenin olasılığını, ancak Batı uygarlığına uyarken Şeriata bağlı kalınamayacağını gerçekten görüyordu. Şeriatın kamu hayatından ayrılması (Lâiklik). Hilâfetin kaldırılmasının (3 Mart 1924) hemen ardından medreselerin ve şeriat mahkemelerinin kapatılmasıyla başladı, bunu İslâm aleminden önemli ölçüde ayıran, Lâtin alfabesinin alınmasına kadar uzun bir dizi modernleşme tedbirleri izledi. Mustafa Kemal'in, asrî ve medenî kavramların, ancak ilerici bir anlamda anlaşıldığı takdirde, Müslümanlıkla bağdaşacağı hususundaki görüşü başlangıçta belli idi. 1 Mart 1922 tarihi konuşmasında ilk defa bu sözcükleri kullanmıştı: [4] "Terakkıyatı asriye milletlerin medenî ihtiyaçlarını tevsi, teksir ve tenvir ve bu ihtiyacatı medeniye ile mütenasip medenî hakların vücudunu iltizam eder."

Büyük bir açıklama seferine çıkıp (16 Ocak - 24 Mart 1923) halkı bu hususta aydınlatma yollarını aradı. Ayın 31'inde şöyle diyordu: [5] "Allah'ın emrettiği şey, müslim ve müslimenin beraber olarak iktisabı ilmü irfan eylemesidir." Ve 16 Mart'ta: [6] "Elhamdülillah hepimiz müslümanız, hepimiz dindarız... Hangi şey ki; akla, mantığa, menfaati ammeye muvafıktır, biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır "diyordu. 1923 yılı Eylül ortalarında Fransız yazarı Maurice Pernot'ya şunu söyledi: [7] "Memleketi-

3 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD) I**, s. 169.
4 **ASD I,** s. 223.
5 **ASD II,** s. 86.
6 **ASD II,** s. 127.
7 **Revue des Deux Mondes,** I. Février 1924. **ASD III**, s. 66.

Levent Şahverdi Arşivi

mizi asrileştirmek istiyoruz... Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuûra muhalif, terakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor." Ve 1 Mart 1924'te [8] "Mutmain ve mesut bulunduğumuz diyaneti islâmiyeyi asırlardan beri müteamil olduğu vechile bir vasıtai siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz" dedi.

Mustafa Kemal (Atatürk) hiç kimsenin ibadetini, özellikle namazını geleneklere göre yapmasından kuşku duymamıştır. İbadet hakkına karışmaktan kaçınmıştır. Ziya Gökalp'de 26'nci Surenin, 195'nci ayetine göre Arapça Kuran okumaya (tilâvet) dokunulmamasını istemişti. [9] 22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar, Yerebatan Camii'nde buna yetkili olunmadığına dikkati çekmişti. Orada 36'nci surenin (Yâ Sîn) 83'üncü ayetini Arapça okuyup, sonra ekli bulunan Türkçesini açıklamıştı.[10]

Atatürk'ün ölümünden sonra Makbule Atadan (18 Ocak 1956'da ölmüştür) cenaze namazı için özen göstermişti. 19 Kasım 1938'de cenazenin Ankara'ya naklinden az önce Dolmabahçe Sarayında gereği gibi yerine getirildi.[11] Onu izleyen yıllarda da hep mevlûd okuttu. Süleymaniye Camii'nde Kadir Gecesi (27 Ramazan 1374-19/20 Mayıs 1955) sonunda edilen dua aşağıda yazılı bölümü ile çok dokunaklı olmuştu: [12]

"Vatanın kurtulması için cesaretle öne atılan ve kahraman Mehmetçiklerimize önder olarak vatanı kurtaran, hür bir vatan üzerinde imânlı, canlı ve inkılâpçı bir nesil yetiştirmeyi kendine en büyük gaye edinen Mustafa Kemal Atatürk'e de ikrâm eyle yâ Rabbi."

---

8 **ASD I,** s. 330.
9 **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, 1339 (1923), s 164.
10 Hafız Yaşar Okur, **Atatürk'le Onbeş Yıl. Dinî Hatıralar,** (1962), eleştirisi "Die Welt des Islams" (WI) IX, s. 300'de.
11 **İslâm Ansiklopedisi**, s. 798; WI VIII, s. 236.
12 Türkçe ve Almancası WI IV, s. 207'de.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN DİN VE İSLÂM DİNİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi ECER*

Mustafa Kemal Atatürk'ün Devlet hizmetindeki yıllarını bazı yazarlar üç ana bölüme ayırırlar:

1. Kurtuluş
2. Kuruluş
3. İnkılâplar

Kurtuluş dönemi Anadolu insanıyla birlikte yurdun düşmanlardan kurtarılmasıdır. Daha sonra yeni Türkiye Devleti'ni kurdu. Devlet olarak Türk Devleti milletlerarası yerini aldı. Üçüncü aşama olan kalkınma ve inkılâplar döneminde ilk olarak Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet idaresi ile yönetileceği 29 Ekim 1923'te karara bağlandı ve ilân edildi. İşte bu tarihten itibaren Atatürk'ün ön ayak olduğu yeni Türkiye Devleti'ne millî, çağdaş bir yapı kazandırmak için yaptığı bir dizi inkılâplar Türk halkının büyük desteğine mazhar olmasına rağmen bazı kişilerce İslâm dinine aykırı veya din dışı olarak propaganda edilmiştir, günümüzde de halâ bu görüşü taşıyanlar maalesef mevcuttur.[1]

---

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyesi

1 Amerikalı bilim adamı Justin Mc Carthy, diktatörce reformun olamayacağını şöyle anlatır: "Bir ıslahatçı yalnız başına kanunlar çıkartabilir, yeni talimatlar ortaya atabilir ve emirler imzalayabilir ama bunları yürürlüğe koyamaz... Halkın isteği olmaksızın cemiyeti değiştiremez... Herhangi bir reformun başarılı olabilmesi için reformu kabul edecek halk arasında taraftarların olması kanısındayım... Bu taraftarlar olmaksızın ne kadar değerli olursa olsun hiçbir reform başarıya ulaşamaz... Eğer halk kendilerine empoze edilen reformlara ihtiyaç olduğunu anlayacak olursa bunlar kabul edilebilir ama bunlara da **diktatörce reform** denilemez. Bunlar artık halkçı reformlardır. Atatürk, Türk Milleti'nin değişiklik arzusunu görmüş, bütün büyük ıslahatçılar gibi, milletini gitmek istediği yere doğru ilerleyebilmesi için yol göstermiştir." Bkz. Justin Mc Carthy. "Millî Felâket, Yeniden Doğuş, Türk Milleti ve Mustafa Kemal Atatürk". **Atatürk Cumhuriyet-Türk Tarihi** (Ankara Ü. Cumhuriyetin 60. yılı seminer bildirileri). Ankara 1983. 5-11.

Levent Şahverdi Arşivi

3 Mart 1924 tarihli 431 sayılı kanunla Hilafetin kaldırılması[2] çağdaş yönetime kavuşma bakımından büyük bir adım oldu. Bugün bütün çağdaş din bilginlerinin ifadeleriyle hilâfet, bir dinî kurum değil, Peygamberin vefatından sonra tarihî şartların doğurduğu siyasî bir kurumdur. Zamanla bir din kurumu olarak değerlendirilmiş, hilâfetin başında bulunan kişi de Müslümanların dinî lideri, Peygamberin yerine geçen kişi gibi görülmüştür. Hattâ (zıllullahi fi'l-arz) yâni Allah'ın yeryüzündeki gölgesi unvanı bile verilmiştir. Halife terimine yanlış olarak ruhanî reis anlamı kazandırılmıştır. Oysa ki islâm dininde bir din sınıfı bahis konusu değildir. Allah'ın gücünü ve iktidarını paylayacak bir sınıf olmadığı için iktidarın din adına paylaşılması sözkonusu edilemez. İnsan Allah adına iş yapan bir varlık değildir. Belki Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için iş yapan, çalışan varlıktır. Hz. Peygamberden sonra başa geçenlerin dinî otoritesi olmadığı gibi dinî bakımdan Peygamberin yerine geçen kimseler de değildir. Din buna izin vermez. Peygamberimiz bile Kur'an'a göre sadece elçidir. Yüce Tanrı:

"Peygamberin görevi sadece tebliğ etmektir (Maide/99)"

"Sana yalnız tebliğ etmek düşer (Al-i İmran/20)"

"Peygambere düşen sadece, apaçık tebliğdir (Nahl/35; Ankebut/ 18; Nur/54)"

"Sana düşenin sadece açıkça tebliğ olduğunu bil! (Nah/82)"... buyurur.

Çağdaş bir din bilginimiz de konu ile ilgili olarak şunları yazar:

"İslâmda hilafet diye kutsal bir kavram yoktur. Hz. Ebubekir'e halife denmesi Hz. Peygamberden sonra devletin reisi olmasındandır... Hz. Peygamberden sonra geldiği için, dinî bir otoritesi yoktur, dinî bakımdan Hz. Peygamberin yerine gelmiş değildir... Bunun kutsal ve dinî manâsı olmadığı için Hz. Ömer Halife unvanım almayı reddetmiştir... İslâmda devlet başkanının âlimler de dahil, dinî otoritesi yoktur, idarî ve siyasî otoritesi vardır." [3]

2 Bkz. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi,** Ankara 1995. III, 44-62; Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik,** Ankara; Ş. Turan. **Türk Kültür Tarihi,** Ankara 1994, s.126-139.

3 Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre Araştırmalar**, Ankara 1963, I. 72.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu sebeple olmalı ki, Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı bir eserinde **"Din görevlilerinin, din hizmetlerini yürütme ve halkı din bilgileri açısından aydınlatmanın dışında, din adına bağlayıcı ve emredici hiçbir yetkileri yoktur"** [4] açıklamasını yapar. Atatürk bu hususu çok güzel anlamış ve **"Halife ve bütün dünya bilmelidir ki; varolan ve korunan halife ve halifelik makamının ne din, ne de siyaset bakımından hiçbir anlamı ve varlığının bilimsel nedeni yoktur"** [5] demiştir.

Atatürk kurtuluş ve kuruluş döneminde kişisel saltanata son vermiş, Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğunu ilân ederek, egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu fiilen göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin cumhuriyetçi, lâik, halkçı ve milliyetçi prensiplere dayandığı açıklanmıştır. Ancak bu özelliklere sahip devlet anlayışının yerleşmesi ve kökleşmesi için bir dizi inkılâplara ihtiyaç vardı. Bu inkılâpların hedefi **"Türk Milleti'nin çağdaş bir toplum haline gelmesidir."** [6] Başka ifadeyle bu inkılâpların hedefi Türk Milleti'nin yaşama biçiminin değiştirilmesi, çağdaş medeniyete uygun bir yaşam ve kültür düzeyine çıkartılmasıdır. Bu ise eğitimle mümkündür. Atatürk Osmanlı dönemi eğitiminden memnun değildir. Zira O, Osmanlı eğitimini bir gerileme sebebi olarak görür ve şöyle der:

"Şimdiye kadar izlenen öğretim ve eğitim yöntemlerinin milletimizin gerileme tarihinde en önemli bir etken (âmil) olduğu kanaatindeyim"[7]

---

4 E. Ruhi Fığlalı. **Din ve Devlet İlişkileri**, Muğla 1997, 58; Ayrıca bkz. E. R. Fığlalı, "Atatürk ve Din", **Türk Kültür Dergisi**, Sayı 304, 1-12.

5 Ömer Kürkçüoğlu ve arkadaşları, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi;** Ankara 1989, 1-2. 26; T. Z. Tunaya Atatürk'e halifeliğin teklif edildiğini ve O'nun cevabını şöyle anlatır:
"Hilâl-i Ahmer adına Hindistan'da bulunan bir heyetin başkanı Rasih (Kaplan) Hoca, Mısır'a uğrayarak Ankara'ya gelmişti. İslâm Dünyasının özlemini dile getirdiği kanısındaydı. "**Ehl-i İslâm**", Atatürk'ün halife olmasını istiyordu. Rasih Efendi'yi bu durumu tebliğe memur etmişler. Mustafa Kemal'in cevabı tarihsel değer taşır: Konusu, anlamı olmayan efsaneli bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı? Cevap aynı zamanda bir siyasal ahlâk dersidir." Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük,** İstanbul 1997, 118.

6 Ercüment Kuran, "Atatürk İnkılâbının Özellikleri", **Milli Kültür Dergisi**, Temmuz 1980, Sayı: 14, s. 9.

7 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** Ankara 1959, s.16.

Levent Şahverdi Arşivi

Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin yapısı gereği millî bir eğitim izlenmemiş, milliyetçilik akımının gelişmesi engellenmiş, millî kültür oluşturucu bir siyasete yönelinmemiştir. Kanunlar millî değildir, eğitim de kozmopolittir, tek tip insan yetiştirmeye yönelik değildir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde farklı metot ve amaçlı eğitim kurumları vardır. Medreseler, tekkeler, azınlık (ecnebi) mektepleri, Tanzimat'tan sonra kurulan Tanzimat mektepleri farklı eğitim öğretim yaptıran farklı amaçlı okullardır. Bu farklı eğitim kurumları farklı kültürde insanlar, birbirini anlamayan insanlar yetiştiriyordu. Üstelik bu eğitim kurumları; özellikle medreseler:

1) Çağdaş değildirler, tecrubî ve aklî ilimlere kapalı idiler: Felsefe, sosyoloji gibi derslerin medreselerde yeri olmadığı gibi fizik, kimya, biyoloji... gibi hayatla ilgili dersler de yer almıyordu.

2) Arapça dışında yabancı dil (ecnebi okulları hariç) bu okullara girmemişti: Medrese mezunları yabancı dil bilmedikleri için dünyada ne gibi gelişmelerin olduğunu takip etme imkanına sahip değildiler. Dünyaya kapalı, ilmî, siyasî iktisadî... gelişmelerden habersiz olmaya mahkûm idiler.

3) Güzel sanatların birçok dallarını bu okullarda bulmak mümkün değildi: Resim, müzik, Türk edebiyatı ve benzeri derslerin bulunmayışı medrese mezunlarının Türk toplumuyla dostane ilişkiler kurmasını zorlaştırıyordu. Zira hiçbir toplumu estetik zevklerden (müzikten, resimden, şiirden) yoksun düşünemeyiz. Bunlar toplumların millî kültürlerinin önemli unsurlarıdır**.**

4) Medreselerde eğitim-öğretim dili Arapça idi. Anadilden uzak bir eğitim-öğretim Türk toplumunu üretkenlikten mahrum bırakmıştı: Çünkü yabancı dil ile eğitim kültür emperyalizminin daima aracı olmuş ve millî uyanışlardan toplumun uzaklaşmasını sağlamıştır. Bunun yanında okutulan konuları öğrenciler ezberlemeye, tercümeye çalışmışlar, konuları tamamlayamadıkları için ezbere yönelmişler, tartışamamışlardır. Böyle bir eğitim sisteminde ilmî ve tenkitçi zihniyet gelişememiş, ilimde ilerleme sağlanamamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

5) En önemlisi gençliğin ve milletin yarısı olan hanımlara ve kızlara eğitim kurumlan kapalı idi: Osmanlı döneminde kız çocukları okutulmazdı. Okutmak isteyen aileler sadece çocuklarını **sıbyan mektepleri'ne** gönderebilirler, orada kızlar namaz sure ve dualarını öğrendikten, Kur'an okumayı biraz söktükten sonra alınırlardı. Açıkçası özel ders alan vezir, paşa, vali... çocukları dışında kalan kız çocukları cahil bırakılırdı. Yani hanımlar ilim, irfan, kültür ve daha birçok yönlerden erkeklerden geri bırakılırdı. Mustafa Kemal Atatürk, bu hususun dinî bir zaruretten doğduğunu zannedenlere hitaben şöyle der:

"Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allah'ın emrettiği şey müslüman erkek ve müslüman kadının beraberce ilim ve irfan kazanmasıdır. Kadın ve erkek ilim ve irfanı aramak, nerede bulursa oraya gitmek ve onunla donanmış olmak mecburiyetindedir." [8]

İnsanlar ilk eğitimlerini ve kültürlerini, kültür değerlerini anne kucağında elde ederler. Yeni nesillerin beden ve ruh sağlığı içinde olabilmelerinde aile bireylerinin eğitimleri ile kültürleri önemli rol oynar. Zira toplumun sağlıklı, sağlam olması, kişilerin millî ve manevî değerlere bağlılıkları ailede alacakları kültüre bağlıdır. Kadını cahil olan topluluklar, hasta nesiller yetiştirirler ve toplum telafisi güç problemlere gebe olur.

6) Medrese ve medreseler dışında kalan tekke ve zaviyeler ile azınlık ve Tanzimat mektepleri adıyla anılan eğitim kurumlarında birlik ve beraberlik yoktu: Medreseler, tarikatlar, azınlık okulları ve Tanzimat mektepleri ile Osmanlı saray eğitim kurumları farklı kimlik ve kıyafete, kültüre sahip farklı kişilikli insanlar yetiştiriyorlardı.

7) Eğitim ve öğretim millî şuurlanmaya, millî kültüre yönetik değildi: Medreseler eğitim-öğretimini Arapça yapıyordu. Ders konuları tamamen dinî ilimlere yönelik idi. Arap dilinin önemi ve faziletleri yanında Arap kültür ve geleneklerinin telkin edildiği, Türkçe'nin, Türk dili ve edebiyatının, Türk Tarihi'nin küçümsendiği bir eğitim kurumu idiler. Bu eği-

8 Osman Ergin. **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, V. 1901.

Levent Şahverdi Arşivi

tim kurumunun Türk millî kültürüne hizmeti ve faydası düşünülemezdi. Aksine Türk toplumu, kendi millî karakterine ve tarihine uygun düşmeyen Arap kültür ve geleneklerinin baskısı altında tutuluyordu.

İşte bu farklı kurumlarda farklı ve yetersiz eğitim görenler, birbirlerini anlamayan, birlik ve beraberlik içinde olamayan grupların oluşmasına sebep oluyordu.[9] Tehlikenin bu noktasını tespit eden Atatürk, Türk millî kültürünün oluşmasına ve pekiştirilmesine yönelik bir millî eğitim düzenlenmesine girişti. Her türlü gayr-i millî tesirlerden ve taklitlerden uzak bir millî kültürün oluşmasına yönelik eğitimin programından bahsederken şunları öneriyordu:

"Bir millî eğitim programından söz ederken eski devrin boş inançlarından ve yaratılış niteliklerimizle hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamen uzak millî karakterimiz ve tarihimizle uyumlu bir kültür kastediyorum. Çünkü millî dehamızın tam olarak gelişmesi ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir." [10]

Atatürk'ün işaret ettikleri "millî karakter ve tarihimizle uyumlu" kültürün seviyesi de önemlidir. O, bu konuda diyordu ki:

"Milletimizi en geniş refah vasıta ve kaynaklara sahip kılacağız. Millî kültürümüzü çağdaş (muasır) medeniyet seviyesine çıkaracağız."[11]

İşte bu hedefe varmanın yolu, eğitimdeki karmaşayı, dejenere eğitim-öğretimi, farklı kurumları ortadan kaldırmak ve bütün eğitim kurumlarını bir çatı altında toplayarak düzene sokmakla mümkündü. Bu 3 Mart 1924 tarihli ve 430 sayılı kanunla sağlandı. Bu kanunla Türkiye'deki bütün ilim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Bu kanunun 4. maddesine göre **"Maarif Vekaleti, yüksek diniyât mütehassısları yetiştirmek üzere"**, Üniversite bünyesinde ilâhiyat fakültesi kuracak, imâmet

9 A. Vehbi Ecer, "Atatürk'ün Kültür ve Din Anlayışı", **Ölümünün 50. Yılında Atatürk (Panel konuşması),** Kayseri 1988, s. 83-95.

10 Genel Kurmay Başkanlığı, **Atatürkçülük,** İstanbul 1984, 1, s. 297; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II., s. 16.

11 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II. s. 269.

Levent Şahverdi Arşivi

ve hitabet gibi dinî hizmetleri görecek elemanların yetişmesi için imam-hatip okulları açacaktı. [12]

430 Sayılı Kanun'un mahiyetini anlattığımız 4. maddesini orijinal ifadeleriyle aynen alıyorum:

Madde 4- *Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehassısları yetiştirilmek üzere Darülfünun'da bir ilâhiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.*

Bu kanun çıkmadan önce, 31 Mart 1923 günü İzmir'de yaptığı bir konuşmada Atatürk yüksek din eğitimi görmüş din bilginlerinin yetişmesini istemiş ve şöyle demişti:

"Milletimiz ve memleketimizin irfan ocakları bir olmalıdır. Bütün memleket evlatları aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her alanda yüksek meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lâzım ise, dinimizin felsefi gerçeğini araştırma, inceleme ve öğretme bakımından ilmî ve fennî kudrete sahip olacak (güzide ve hakikî ülemâ-yı kiram) seçkin ve hakikî alimleri yetiştirecek yüksek müesseselere malik olmalıyız." [13]

1 Mart 1923 günü meclis açış konuşmasında ise **Tevhid-i Tedrisat** konusunu şöyle dile getiriyordu:

"Efendiler, memleket çocuklarının müştereken ve mütesaviyen (yani ortak olarak ve eşit şekilde) elde etmeye mecbur olduktan ilim ve fenler vardır. Yüksek meslek ve ihtisas erbabının ayrılabileceği öğretim derecelerine ulaşıncaya kadar, EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE BİRLİK, toplumumuzun ilerlemesi ve yükselmesi açısından çok önemlidir."[14]

Prof. Dr. Şerafettin Turan Tevhid-i Tedrisat kanununun doğuracağı faydalar konusunda şunları yazar:

---

12 Bkz Şerafettin Turan, "Tevhid-i Tedrisat-Öğretiminin Birleştirilmesi", **Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi (Seminer Tebliğleri),** Ankara 1972, s. 79-84.

13 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II., s. 90.

14 **Atatürk Söylev ve Demeçleri,** II., s. 300.

Levent Şahverdi Arşivi

"Öğretimin birleştirilmesi yasası ile elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir:

a) Öğretim kurumlarının **"Medrese, okul, yabancı okul"** diye içerikte ve amaçta birbirine zıt üçlü bölünmüşlüğüne son verilmiştir.

b) Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına koşut olarak eğitim-öğretimin lâikleşmesinin temelleri atılmıştır.

c) Cumhuriyet kuşaklarının hurafe denen boş inançlardan ve ulusal yararlarla bağdaşmayan yabancı çıkarlardan uzak **"ulusal kültür birliği"**nin gerçekleşmesi için gerekli ortam hazırlanmıştır."(*)

Atatürk'ün bu ve diğer inkılâpları gerçekleştirirken, onun kafasında, başka ifadeyle Atatürkçülüğün içinde akılcı, ilimci bir din anlayışı vardır.[15] Son zamanlarda, bazı çevrelerce, çevreler ve uydurma haber ve vesikalarla Atatürk'ü dine düşman gösterme veya Atatürk'ü dinsiz gösterme çabalarını görmekteyiz.[16]

Atatürk'ün biraz sonra ele alacağımız din anlayışını ve Türk halkının hurafelerden uzak gerçek bir inanca sahip olması gayretlerini kavrayamayan kişiler Onun zamanında da ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün batıl ve şuursuz inanışları tenkidini O'nun dinsizliği istediği şeklinde yorumlayanlar olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa 16-17 Ocak 1923 tarihlerinde İzmit'te bir basın toplantısı yapmıştır. Bu basın toplantısında gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey'in[17] sorduğu sorular bu bakımdan çok mânidardır. Bu gazeteci ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasında geçen konuşmayı İsmail Arar'ın "**Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**" adlı kitabından aynen naklediyorum:

---

* Turan, III, 70; 3 Mart 1924 tarihli kanunların önemi hakkında **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi** tarafından (1995 yılında) bir panel düzenlenmiştir. Bkz. **Türkiye Cumhuriyetinin Lâikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi** (Panel Tutanakları). Ankara 1995.

15 A. Vehbi Ecer, "Atatürk'ün Kültür Politikasında Akılcı Yön". **E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Kayseri 1986. Sayı 2, s.139-154.

16 Bkz. Gürbüz D. Tüfekçi'nin "Din Birliği ve Milliyetçilik" makalesi ve ek belgeleri. **Saçak Dergisi,** Mart 1986, Sayı 26, s. 15-42.

17 **Kılıçzade Hakkı** (1872-1959). 1898'de Topçu Harbiyesinden mezun oldu. Tabur komutanlığı ve 1903'te 3. Ordu istihbarat Başkanlığı yaptı. Dinî yazıları sebebiyle mahkeme kararıyla ordudan atıldı. İzmit ve Muş Milletvekili oldu. Bkz. Cemal Kutay, **Türkçe İbadet,** İstanbul. 1997. 303-307; Arar. 112

Levent Şahverdi Arşivi

"**Kılıçzade Hakkı Bey:** - Paşa Hazretleri, yeni hükümetin dini olacak mı?

Gazi Paşa: Vardır efendim. İslâm Dini'dir. İslâm Dini fikir hürriyetine mâni değildir.

Hakkı Bey: Yeni hükümet bir din ile tedeyyün edecek (din'lenecek) mi?

Gazi Paşa: Edecek mi, etmeyecek mi bilmem. Bugün mevcud olan kanunlarda aksine birşey yoktur. **Millet dinsiz değildir, mütedeyyin (dindar)dir ve dini de İslâm Dini'dir.** Yâni komünistlik gibi dini reddecek ortada bir sebep yoktur."[18]

Atatürk'ün sağlığında O'nun dinsiz olduğunu zannedenler ve bu zanlarından fayda umanlar bulunduğunu biliyoruz. Atatürk'ün çevresinde bulunanlardan Fransa'nın Sorbonne Üniversitesi'nin psikoloji bölümü mezunu olan, çeşitli devlet görevlerinde bulunan **Münir Hayri Egeli** (öl. 1970)'nin hatıraları arasında çarpıcı örnekler bulmamız mümkündür.[19] Münir Hayri Egeli başından geçen bir olayı ve o zamanki havayı şöyle anlatır:

"Atatürk için dinsiz diyenler oldu. Bunu bir moda imiş gibi yayanlar vardı. Onun lâik anlayışını dinsiz gibi göstermekte fayda bulanlar oldu.

Fakat hakikat hiç de böyle değildi. Atatürk lâikti ve yobaz aleyhtarı idi. Size başımdan geçen bir vakayı naklederek başlayayım:

Bir gün Necip Ali Ona:

- Efendim, Münir Hayri namaz kılar, dedi.

En yakın bir dostumun beni bu şekilde takdimini gören beni sevmeyenlerin yürekleri sevinçten ağızlarına geldi. Şimdi kovulacağına hükmedenler gülüştüler.

Atatürk'le aramızda şu konuşma geçti:

- Sahi mi?

- Evet Paşam

- Niçin namaz kılıyorsun?

---

18 İsmail Arar, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı,** İstanbul 1997, s.60.

19 Münir Hayri Egeli, **Atatürk'den Bilinmeyen Hatıralar,** İstanbul 1959. Atatürk'le tanışması ve hayatı hakkında 7-12 sayfaları arasında bilgi verir. Ayrıca bkz. Dücane Cündioğlu **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, İstanbul 1998, s. 173-175.

Levent Şahverdi Arşivi

- Hiç! Sadece namaz kılınca içimde bir huzur ve sükûn hissederim. Atatürk demin gülenlere döndü:

- **Bir gemide kalsanız ve batmak tehlikesinde olsanız hiçbir ümidiniz kalmasa, ne diye haykırırsınız? Herhalde yetiş Gazi demezsiniz, Allah dersiniz. Bundan tabii ne olabilir.**

Sonra bana döndü:

- Dünyadaki işlerine zarar getirmemek şartıyla namazını kıl, heykel de yap, resimde..."[20]

Münir Hayri Egeli'nin hatıralarında anlattığına göre Atatürk'ün huzurunda bulunanlardan birinin "Türklerin millî dininin şamanlık olduğunu" söylemesi üzerine Atatürk:

"Ahmak! Müslümanlık da Türk'ün millî dinidir. Müslümanlığı Türkler yaymışlar ve Türkler kendilerine göre en geniş manasıyla anlamışlar ve benimsemişlerdir..." demiştir.[21]

Şunu kesinlikle ifade edelim ki Atatürk dine karşı olmamış, dinin geçerlik alanı konusunda bazı kişilerle farklı düşünceye sahip olmuştur. Bazdan dinin ferde dönük imân ve ibadet kısımlarını bir tarafa bırakıp, dinin topluma dönük yönlerini ön plâna çıkararak, bütün dünyevî, hukukî, teknik işleri din ile çözme taraftarı olduklarını, başka türlü düşünenlerin de dinsiz sayılması gerektiğini iddia etmişlerdir. Oysa ki; Atatürk, İslâm dininin evrenselliğini dünya işleriyle ilgisinde değil, ahirete dönük imân ve ahlâk ilkelerinde insanlığı kucaklayışında buluyordu. Ona göre dinin özü Tanrı-insan ilişkisidir. Onun yeri kişinin vicdanıdır. O, şöyle der:

"Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası vardır ki din, Allah ile kul arasında bağlılıktır."[22]

"Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete sahiptir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır

20 Egeli, s. 72-73; Sadi Borak, **Atatürk ve Din**, İstanbul 1962, s.72-73.
21 Cündioğlu, 191.
22 **Atatürkçülük**, I. s. 453.
23 **Atatürkçülük**, I. s. 457.

Levent Şahverdi Arşivi

ve alamaz." [23]

İşte bu anlayış, yani dinin yerinin ferdin vicdanıdır anlayışı, dinin Allah ile kul arasında bir bağlılık olduğu fikri doğru olan bir anlayıştır. Diğer ilimlerle dinin çatışmasını da önler. Zira, imân ve ahlâk alanında din, fizik, kimya, biyoloji alanlarında tecrübî ilimler, hukuk, edebiyat, tarih, psikoloji, sosyoloji... alanlarında sosyal ilimler, matematik, mantık alanlarında zihin ilimleri geçerli olacaktır. İşte Atatürkçü düşünce sisteminin bu görüşü, bazı geleneksel dindarların anlayışına aykırı düştü. Ancak, Atatürk'ün bu görüşü İslâm dininin özüne aykırı değildi. İslâm bilginlerinin verdiği formül: "İslâmın amelle, yani dünya ile ilgili konularının zamana, mekana (yani yerine) göre değişebilir" oluşudur.

Atatürk hukukî ve idarî alanlarda yüzyıllardan beri uygulanan hususların, bu kuralın da gereği olarak, artık çağımıza hitabetmediği kanaatinde idi. Böyle düşünmenin de imân esaslarını zedelemediği âşikardı. Atatürk'ün teşhisi şu idi:

"Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina yüzyıllardır ihmal edilmiş. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur, yorumlar, boş inançlar binayı daha fazla hırpalamış"[24]

İşte Atatürk'e, dine karşıymış gibi bakılması veya gösterilmeye çalışılması bu din anlayışındandır. O, gerçek dine karışan çağa ters düşen yorumlar, hurafeler ve eklemelere itibar etmenin yanlışlığına işaret ediyor. Bu konuda bir gazeteciye söylediği şu sözler çok anlamlıdır:

"Türk Milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat gerçeğe nasıl inanıyorsam, ona da öyle inanıyorum. Bilince ters ilerlemeye engel hiçbirşey kapsamıyor. Halbuki, Türkiye'ye bağımsızlığını veren bu Asya milletinin içinde daha karışık sun'i, boş inançlardan (itikadât-ı batıladan) ibaret bir din daha vardır." [25]

Atatürk'ün biraz sonra okuyacağım sözleri 7 Şubat 1923'de Balıkesir

24 **Atatürkçülük**, **I.** s. 459.
25 **Atatürkçülük**, **I.** s. 457.

Levent Şahverdi Arşivi

Zagnos Paşa Camii'nde yaptığı konuşmadandır. Burada inanan, kültürlü bir müslümanın inanç özellikleri bütün açıklığıyla Atatürk'de de görülür. Atatürk bu sırada 42 yaşındadır.

"Allah birdir. Şanı büyüktür... Peygamberimiz Efendimiz hazretleri, Allah tarafından insanlara dinî gerçekleri duyurmaya memur ve elçi seçilmiştir. Bunun temel esası hepimizce bilinmektedir ki, Yüce Kur'an'daki anlamı açık olan ayetlerdir. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, gerçeğe tamamen uyuyor ve uygun düşüyor. Eğer akla, mantığa ve gerçeğe uymamış olsaydı, bununla ilâhi tabiat kanunları arasında çelişki olması gerekirdi. Çünkü (maddî ve manevî) alem kanunlarını yapan Tanrı'dır."[26]

O, İslâm Peygamberi'ne en son Peygamber olarak inanıyor ve bu inancını şöyle açıklıyordu:

"Hz. Muhammed Allah'ın birinci ve en büyük kuludur. Onun izinde bugün milyonlarca insan yürüyor. Benim, senin, adın silinir, fakat sonsuza kadar O, ölümsüzdür."[27]

Ahmet Gürtaş'ın Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan "ATATÜRK VE DİN EĞİTİMİ" adlı eserlerinde (Ankara 1982) yer alan olaylardan biri şudur:

1930 yıllarında, İslâm düşmanı bir şarkiyatçının Hz. Muhammed hakkında yazdığı bir kitabı tercüme eden bir yazar eserini Atatürk'e takdim eder. Atatürk kitabı inceledikten sonra tarihçi Prof. Dr. Şemsettin Günaltay'ı çağırtır ve kitap hakkında fıkirini sorar. Günaltay'ın cevabı:

- Ele alınacak bir şey değil, bir facia Paşam, olur.

Atatürk Günaltay'ın sözünü bitirmesini beklemeden yerinden fırlar ve yanında bulunan Başvekil İsmet Paşaya dönerek:

- **Bu paçavrayı toplatın ve tercümeyi yapanı da devlet hizmetinde kullanılmamak üzere hükümet kapısından uzaklaştırın**[28], der.

Kemal Arıburnu'nun "Atatürk'ten Hatıralar" adlı kitabında (Ankara

26 **Atatürkçülük, I.** s. 455.
27 **Atatürkçülük, I.** s. 455.
28 Ahmet Gürtaş, **Atatürk ve Din Eğitimi,** Ankara 1982, s. 35.

Levent Şahverdi Arşivi

1976) bu olaydan sonra Atatürk'ün şunları söylediği anlatılır:

"Muhammedi bana, cezbeye tutulmuş sönük bir derviş gibi tanıttırmak gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, onun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır... Cezbeye tutulmuş bir derviş, Uhud muharebesinde en büyük bir komutanın yapabileceği bir plânı nasıl düşünür ve tatbik edebilir? Tarih, hakikatleri tahrif eden bir sanat değil, belirten bir ilim olmalıdır. Bu küçük harpte bile askerî dehası kadar siyasî görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi tasvire yeltenen cahil serseriler, bizim tarih çalışmamıza katılamazlar." [29]

Burada Atatürk'ün Hz. Muhammed'in kişiliği hakkında büyük ve samimi bir hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Atatürk'ün Kur'an'a hayranlığı vardır. Osman Ergin'in **Türk Maarif Tarihi** adlı eserinde naklettiğine göre güzel sesli, musikişinas kişilerle toplantı yapan Atatürk bu toplantılarda bunlara Kur'an da okutur ve dinlermiş. Bu kitapta verilen bilgilere göre musikişinas ve güzel sesli Hafız Yaşar Okur'a **Yâ Sin Suresi'ni** okutturur ve dinlermiş. Hafız Yaşar Okur'un beyanına göre Atatürk'ün **"gerek Kur'an, gerek mevlid okunurken çok mütehassıs olduğu görünür"**[30] müş.

Atatürk'ün Kur'an'la ilgili övücü beyanlarını bol miktarda bulmamız mümkündür. Kur'an'ın eşsizliğine, sağlamlığına inanmıştır. Ancak müslümanlar, bu temel kitabı ihmal etmişler. Allah'ın emirlerini doğrudan doğruya Kur'an'dan öğrenmemişlerdi. Atatürk bu uygulamaya, Kur'an'ın anlaşılmadan tekrarına karşıdır. Bu sebeple Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesini ve tefsirini teşvik etmiştir.

Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin **"Hülasatü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an"** adlı eserini bu teşvik üzerine yazdığı bilinir. Osman Ergin'in **TÜRK MAARİF TARİHİ** adlı eserinde yazdığına göre[31] bu sıralarda Kur'an tercümeleri konusunda adeta bir yarış başladı. Arapça aslından ve

29 Kemal Arıburnu, **Atatürk'ten Hatıralar**, Ankara 1976.
30 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, V. 1832.
31 Ergin, V. 1927-1935.

Levent Şahverdi Arşivi

batı dillerinden Türkçeye tercümeler yapıldı. Afyonkarahisar Mebusu Kamil Miras tarafından ikinci seçim devresine verilen bir kanun teklifiyle Kur'an-ı Kerîm'in Türkçeye tercüme ve tefsiri ile Hadis kitabı Buharî'nin **"Sahih'i**"nin tercüme edilmesine oybirliğiyle karar verildi. Bu iş için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesine 12.000 lira ödenek kondu.[32] Kur'an tercümesinin Mehmet Akif'e, tefsirinin ise Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır'a yaptırılmasına kendilerine biner lira avans verilmesine karar verildi. Hamdi Yazır **"Hak Dini Kur'an Dili"** adlı tefsirini tamamladı. Devlet tarafından bastırılan bu eser hâlâ şaheser bir tefsirdir. Parasız veya çok ucuz fiyatla halka ulaştırıldı. Aynı karara binaen **"Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi"** adıyla 12 ciltlik eser hadis kitabı olarak yayınlandı.

Atatürk müslümanların dinlerini Kur'an'dan öğrenmelerini istiyor. Halkın şuurlandırılmasının gerektiğini söylüyordu. Bu amaçla 1931 yılında **tekbir, ezan, kâmet** ve **sâlâ'**nın Türkçe karşılıklarının bulunması konusunda çalışmalar yaptırdı.[33] Bu çalışmaların bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından da benimsendi ve 4 Şubat 1933 tarihli bir tamiminde "... Şer'an memnu olmayan böyle Türkçe ezan ve kâmet hakkında bazı müftiler tarafından tereddüde meydan verildiği anlaşılmıştır" cümlesiyle müftilerin dikkati çekildi.[34] Türkçe ezan'a tepki gösterenlere de M. Kemal Atatürk 5 şubat 1933 günü Bursa'da yaptığı bir konuşmasında **"Meselenin mahiyeti din değil dil'dir. Kat'î olarak bilinmelidir ki Türk Milleti'nin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas olacaktır."**[35] cümleleriyle cevap verecektir. Bu tarihlerden sonra Anadolu'da bütün müezzinler minarelerde Türkçe ezan okumaya başladılar. Ancak Arapça ezanı yasaklayan bir kanun mevcud değildi. Bu konuda Atatürk'ün vefatından üç yıl sonra (2 Haziran 1941 tarihinde) bir kanun çıkartıldı. Ceza Kanunu'nun 526. maddesine yapılan bir ek madde ile Arapça ezan okuyanlara 10 liradan

32 Bir başka araştırma eserinde bu ödeneğin 20.000 lira olduğu kaydedilir. Bkz. Cündioğlu, 54.
33 Ergin, V, 1940 vd.
34 Sadık Albayrak, **Türkiye'de Din Kavgası**, İstanbul 1973, s. 262.
35 Cündioğlu, 105.
36 Arapça ezan yasağı 16 Haziran 1950 tarihinde kaldırıldı. Bkz. Gotthard Jaschke. **Yeni Türkiye'de İslâmlık**. Çev. Hayrullah Örs. Ankara 1972, s.46-47.

Levent Şahverdi Arşivi

200 liraya kadar para, 3 aya kadar da hafif hapis cezası öngörüldü.[36]

1923 yılına kadar cuma namazı hutbelerinin baştan sonra hepsi Arapça olarak okunurdu. Anadolu Türk halkının hepsi tamamı Arapça olan bu hutbelerden hiçbir şey anlamıyor, sadece başını önüne eğip dinliyordu. Bu husus hutbenin amacına da uygun değildi. Yapılan uygulama yanlıştı ve bu yanlışlığa -daha önceleri- parmak basanlar olmuştur.[37] Atatürk'ün bu konuyu 7 Şubat 1923 günü cesaretle uyguladığını görüyoruz. Bir tarihçimiz Mustafa Kemal Paşa'nın bu tarihte Balıkesir Zagnospaşa Camii'nde iradettiği hutbenin süresi hakkında şunları yazar:

"Şimdi sizlere. Onun hayatında ilk ve son hutbesinden söz edeceğim, bir saat yirmiiki dakika sürmüş bu ilk Türkçe hutbede ülkenin o günkü şartlarını olduğunca, camii ve minberi Onun kadar gerçek bir mümin (inanmışlık) içinde başka bir Allah kulunun anlatmasının mümkün olmadığını da kavrayacak, eğer göz pınarlarınızda şükran damlacıklarına kaynak varsa iki damla yaş içinde bu ayrıcalıklı insanımızı rahmet ve minnet (le) anacaksınız."[38]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Atatürk 7 Şubat 1923 günü Balıkesir'de camide cami minberinde - dinî terimiyle - bir hutbe okudu[39] ve daha sonra da cemaatin soracakları sorulara cevap vereceğini söyleyerek minberden indi. Cemaat tarafından 20 soru soruldu.[40] Bunlar arasında hutbeler hakkında sorular da vardı. Hutbeler hakkında sorulan sorulara şöyle cevap verdi:

"Hutbeler hakkında sorulan sorudan anlıyorum ki, bugünki hutbelerin şekli, milletimizin duygusal fikirleri ve lisanı ile, medenî ihtiyaçlarıyla uygun görülmemektedir. Efendiler, hutbe demek topluma

37 Türkçeye dönüş konusunda ve Atatürk'ün fikirlerinden yararlandığı bilginler hakkında bakınız: Sadi Irmak, **Atatürk'ün Yakın Çevresi,** 1981; Gürbüz O. Tüfekçi, **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar,** Ankara 1983; Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara 1982; Ş. Turan, **Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1990; Ali Suavi (öl. 1877) bu konuda çok ileri fikirlere sahiptir. Bkz. İ. Hami Danişmend. **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, Ankara 1942; Falih Rıfkı Atay, **Baş Veren İnkılâpçı Ali Suavi**, İstanbul 1997.

38 Kutay, 149-150.

39 Borak, 29.

40 Borak, 31.

Levent Şahverdi Arşivi

hitabetmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manâsı budur... Hutbeden amaç, halkın aydınlatılması ve ona yol gösterilmesidir, başka birşey değildir. Yüz, ikiyüz, hatta bin yıl önceki hutbeleri okumak, insanları cahillik ve çağın gerisinde bırakmak demektir. Hatiplerin normal olarak halkın günlük kullandığı dil ile konuşmaları gereklidir. Geçen yıl Millet Meclisi'nde söylediğim bir nutukta demiştim ki, "Minberler halkın akılları, vicdanları için bir ilim irfan kaynağı, ışık kaynağı olmuştur." Böyle olabilmek için minberlerde söylenecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ilim ve fen gerçeklerine uygun olması lâzımdır. Hutbeyi verenlerin siyasî olayları, sosyal ve medenî olayları her gün izlemeleri zorunludur. Bunlar bilinmediği taktirde halka yanlış aşılamalar yapılmış olur. Bu nedenle hutbeler tamamen Türkçe ve günün gereklerine uygun olmalıdır ve olacaktır."[41]

Atatürk'ün bu işaretleri üzerine bu konu bütün yurt düzeyinde tartışıldı.[42] Ancak bu hutbeden dört yıl sonra 17 Şubat 1927 tarihinden itibaren her camide okunmak üzere 51 konuyu içeren Türkçe hutbe kitabını Türkiye'deki bütün imam-hatiplere Diyanet İşleri Başkanlığı dağıttı. O zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi yazdığı **Önsöz**'de: **"Hutbenin tamamen Arapça okunması, hutbelerdeki mev'izelerden müstefit olmak isteyen ve lisan-ı arabîye vâkıf olmayan müslümanların (şu) dindarhane emeline imkân vermemektedir."** der[43] ve hatiplere rehber olmak üzere kitabın yayınlandığını ifade eder. İşte 17 Şubat 1927 tarihinden itibaren camilerimizde bugünkü uygulama başlatılmış oldu. Hâlâ da devam etmektedir.[44]

Atatürk bütün bunları halkın dinini anlayarak, bilerek uygulamalarını sağlamak için yapıyordu. Duaların ve Kur'an'ın uygulanmalarını sağlamak için yapıyordu. Duaların ve Kur'an'ın Arapça olması ve Arapça dışında bir dille duaların ve Kur'an'ın okunmasına imkân verilmemesi dinde

41 **Atatürkçülük, I.** 465-467; Borak. 31-32; Ergin. V. 1944.

42 Bkz. Ergin, V. 1944; Cündioğlu, 43 vd.

43 Cündioğlu, 53; Günümüz Türkçesiyle bu ifade şöyledir: "**Hutbenin tümünün Arapça okunması hutbelerdeki anlatılan (vaiz)lardan yararlanmak isteyen ve Arap dilini bilmeyen müslümanların samîmi inancına, amacına olanak tanımamaktadır."**

44 Jaschke, 45

Levent Şahverdi Arşivi

cehaleti doğuruyordu. O, dine ve ibadet karşı değildi, şuursuzca, taklide dayalı ve hurafeler içinde yüzen bir ibadet ve dine sıcak bakmıyordu. Milletinin, daha dindar ama şuurlu, dinin aslına uygun şekline inanan, dinini iyi bilenlerden oluşmasını istiyordu. Bunun için milletinin dinin ana kitabı olan **Kur'an'**ın ne dediğini bilerek O'na inanmasını diliyor ve şöyle diyordu:

"Türk Kur'an'ın arkasından koşuyor, fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var bilmiyor ve bilmeden ibadet ediyor. Benim maksadım arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın"[45]

Atatürk, camilerde Kur'an'ın Türkçe mealinin okutulması hususunda 1932 yılında uygulama denemeleri olmuş, 1932 yılının Ramazan ayında İstanbul'da, seri ve hitabeti güzel olan bazı hafızlara,[46] gene İstanbul'un bazı camilerinde farklı günlerde, farklı namaz vakitlerinde Türkçe meal okutmuş, Türkçe dua yaptırmıştır. Bu uygulamalar, bizzat bu uygulamayı yapan hafızların ve Atatürk'ün bu konuyla ilgili olarak Atatürk'ün yakını durumunda olan Aydın Mebusu Reşid Galip (öl. 1934)'in. Bolu Mebusu Hasan Cemil Çambel (öl. 1967)'in, Münir Hayri Egeli (ö. 1970)'nin hatıralarından anlaşıldığına göre[47] şöyle olmuştur:

1932 yılının Ramazan ayında bir gün önce hangi camide, hangi hafızın Türkçe Kur'an okuyacağı ilân ediliyordu. Değişik cami ve vakitlerde Atatürk'ün görevlendirdiği hafız namazdan önce veya sonra **va'z kürsüs'**ne çıkıyor, hazırladığı surenin önce Arapçasını, sonra Türkçe mealini okuyor, arkasından Türkçe dua yapıyordu. Atatürk'ün bu uygulamaları ve bu uygulamalarla yakından ilgilenmesi o günkü şartlarda, yurtdışında ve içinde akisler uyandırdı. Bu uygulama günümüzde, radyo ve televizyonlarımızda

45 Gürtaş,41.

46 Bu hafızlar arasında: Hafız Sadettin Kaynak, Hafız Yaşar Okur, Hafız Burhan, Hafız Kemal, Hafız Zeki, Hafız Ali Rıza Sayman, Hafız Fahri, Hafız Rıza, Hafız Nuri, Bkz. Ergin, V, 1948 vd.; Cündioğlu, 164.

47 Bu hatıralardan bir kısmı için bakınız: Ergin, V, 1907 vd; Cündioğlu., s. 161-258.

48 Dücane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi** adlı kitabında "1932 Ramazanı Kronolojisi" başlığı altında 9 Ocak - 8 Şubat 1932 tarihleri arasındaki uygulamaları gün gün ele alır. Bkz. Cündioğlu, s. 135-160.

Levent Şahverdi Arşivi

tatbik edilmektedir ve bu tatbikatı bugün hiçkimse yadırgamamaktadır.[48]

Burada bir hususa parantez arası dikkatinizi çekmek isterim. Atatürk'ün hadis kitaplarını ve Kur'an'ı tercüme ettirmeyi önemsemesi, halkın kaynakları bilmesi, haramı, helâli öz kaynağından öğrenmesi için, bazı din simsarlarının ve aracıların oyuncağı olmaması, halkın şuurlu, bilgili müslüman olması içindir. Aynı yıllarda kaçak Şeyhülislâm Mustafa Sabri **"Dinî Müceddidler"** adlı kitabında "Kur'an'ın Türkçesine asıl Kur'an yerine koyarak Türklerin namazını bile işte bu Türk Kur'an'ı ile kıldırmak isterler[49] " diye yazar. Bugün bile Atatürk'ün namazlarda Kur'an'ın Türkçesinin okutulmasını istediğini yazan ve söyleyenler vardır.[50] Ancak Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde İstanbul Göztepe Camiî İmamı **Mehmed Cemaleddin Seven** (öl. 1964) 1926 yılının Ramazan ayının ilk haftasında namazı Türkçe olarak kıldırmaya başladı, yani Fatiha'yı küçük sureleri, tekbirleri, selâm ve tahiyyeleri... Türkçeleştirdi. Bu hareketi üzerine Mehmed Cemaleddin Seven hakkında o zamanki Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından soruşturma açıldı ve 20 nisan 1926 gün ve 2759/ 1023 sayılı yazıyla resmen görevinden azledildi.[51] Atatürk bu azil olayına hiçbir müdahalede bulunmadı. Atatürk'ün amacı, namazın ibadet biçimlerinin veya ibadet yerlerinin değiştirilmesi olmamıştır. Daha önce de kaydettiğimiz gibi. Onun amacı Türk halkının dinlerinin gerçek ilkelerini, doğrusunu, bozulmamışını, eklenmemişini... bilmeleri idi. O, İslâm dininin haram ve helâllerinin, canın, malın, dinin, aklın, neslin korunmasına yönelik olduğunu, İslâm dininin her çağın dini olduğunu ,akla ve ilme dayandığı için çağdaşlıkla ters düşmediğini bilmektedir ve özellikle akıl ve ilimle uyumlu olduğunu vurgulamaktadır. O, şöyle der:

"Bizim dinimiz akla en uygun ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii din olması için akla, fenne, ilime ve mantığa uygun olması lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur... Bizim dinimiz için herkesin elinde bir değer

49 Mustafa Sabri, **Dinî Müceddidler,** İstanbul 1969., s.209.

50 O dönemde Ahmet Ağaoğlu, İ. Hakkı Baltacıoğlu; Hamdullah Suphi Tanrıöver. Ziya Gökalp, Haşim Nahit, Tüccarzade İbrahim Hilmi, Kılıçzade Hakkı, Tunalı Hilmi, Dr. Reşit Galip... gibileri.

51 Cündioğlu, s. 58-59; Hutbelerin de tamamını Türkçe okudu. Bkz. Jaschke, 44.

Levent Şahverdi Arşivi

ölçüsü vardır. Bu değer ölçüsü ile herhangi bir şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, toplum çıkarlarına uygundur, biliniz ki o dinimize de uygundur. Birşey akıl ve mantığa, milletin çıkarına, İslâmın çıkarına uygunsa kimseye sormayın. O şey dinîdir. Eğer bizim dinimiz akıl ve mantıkla uyuşan bir din olmasaydı, en mükemmel din olmazdı, en son din olmazdı."[52]

Bu evrensel, yüce, akılcı, ilimci dinin tam olarak öğrenilmesi, yaşanması ve korunması için ne gibi tedbirler almak gerekirdi. Atatürk bunun da dinin temel kaynaklarının Türkçeye çevrilmesi, herkesin dini hür olarak öğrenmesi, aracı sınıfların kaldırılması, hurafelerden dinin ayıklanması, akıl ve ilimle çatışmaz halde olması gerektiğinin düşünülmesi gibi... yollarla mümkün olabileceğini belirtti. Ama bütün bunlarla birlikte inancın teminatı olarak lâiklik ilkesini devletin temel prensipleri arasına soktu. Lâikliğin beş temel unsuru vardır. Bunlar:

1. Din ve vicdan hürriyeti
2. Resmî bir devlet dininin bulunmaması
3. Devletin din ve mezhep ayrımı gözetmemesi
4. Devlet kurumlarıyla din kurumlarının ayrılmış olması
5. Devlet yönetiminin din kurallarına bağlı olmamasıdır. [53]

Bu temel unsurları açıklamak konumuzun dağılmasına sebep olur. Ancak Atatürk bazılarının ima ettikleri gibi lâiklikten dinsizliği anlamamış ve kastetmemiştir. O der ki:

"Lâiklik yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir... Lâiklik, asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Lâikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamazlar... Türkiye Cumhuriyeti'nde

52 **Atatürkçülük**, I, s. 455.
53 Bkz**.** Ü. Günay-H.Güngör-V. Ecer, **Lâiklik, Din ve Türkiye,** Ankara 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

her yetişkin dinini seçmekte hür olduğu gibi, belirli bir dinin merasimi de serbesttir. Yani ibadet hürriyeti vardır... Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz. Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasıt ve fiile dayanan tutucu hareketlerden sakınıyoruz..."[54]

Akıl, mantık, ilim, gelişme, dinamizm ve vicdan hürriyeti temellerine dayanan, evrensel olan ve çağdaşlaşmayla çatışmayan İslâm dini ile lâiklik arasında bir zıddiyet, aykırılık sözkonusu olmadığı gibi tam bir uygunluk da vardır.[55] Lâiklik dine saygıya ve gerçek dindarlığın gelişmesine imkân sağladığı gibi[56] dinin siyaset alanında istismarına karşı da bir güvencedir. Hiç kimsenin dinini öğrenmesi engellenemez, ancak öğrenmenin ve eğitimin yeri ise okuldur. O, bu konuda şunları söyler:

"Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf olarak varlığını korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dinî hükümlere uygun hareket etmiş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da okuldur."[57]

Atatürk, anlattığımız fikir ve naklettiğimiz faaliyetleri gözönüne alınırsa, herşeyde olduğu gibi, din konusunda da doğru olanın aranıp bulunmasını, hürriyetçi, akılcı şuurlu bir dinî bilginin yaygınlaştırılmasını istemektedir. Her türlü eğitimin devletin okullarında devletin denetim ve kontrolünde, çağdaş eğitim esaslarına göre yapılması Atatürk sayesinde sağlanmıştır.

Atatürk, müslüman olmayanlara karşı da hoşgörülü, birleştirici bir tutum içindedir. O, bu konuda bakın ne diyor:

"Bizimle beraber yaşayan müslüman olmayan unsurları aynı hak

54 **Atatürkçülük**, I. s. 111.

55 Bkz. Ahmet Mumcu, **Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri,** Ankara 1991.

56 Bkz. E. Ruhi Fığlalı, "*İslam ve Lâiklik*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Kasım 1995, Sayı 33., s. 653-686.

57 **Atatürkçülük, I.**, s. 455.

Levent Şahverdi Arşivi

ve yetkilere sahip kabul ediyoruz. Müslüman olmayan unsurlarıyla birlikte hepimiz, bir devletin aynı şekilde vatandaşıyız. Ve bu sebeple hepimizin hukuku birdir."[58]

Atatürk söz ve davranışlarıyla anlaşılacağı üzere inanan bir müslümandı. Çünkü 1) Allah'a inanıyor, 2) Hz. Peygamber'e toz kondurmuyor, 3) Kur'an'a saygılıdır. Ancak İslâmın, amelle, dünya ile ilgili konularında farklı bir düşünceye sahipti. Dine özerklik tanıyordu. Bunun yanında dinin yönetime karışmasını, siyasî istismar konusu yapılmasını istemiyordu.

Türk toplumunun her ferdinin akla, ilme, dine saygılı, milletine, bayrağına, toprağına bağlı olarak refah içinde hür ve müstakil bir devletin - Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin - yurttaşları olarak yaşamasını istiyordu. O, Türk halkını İslâm dininin gösterdiği birlik beraberlik içinde olmaya ve çok çalışmaya yönlendiriyordu.

Sözlerimi Atatürk'ün bir vasiyet niteliğinde olan şu sözleriyle bitirmek istiyorum. O kendini sevenlere hitaben şöyle diyor:

"Beni seven arkadaşlarıma tavsiyem şudur: Şahsınız için değil, fakat mensup olduğunuz millet için elbirliğiyle çalışalım; çalışmaların en yükseği budur... Bir amaca doğru yürürken, kişisel düşünce ve amaçları bir tarafa bırakarak elele vermek icabeder. Başarının sırrı budur. Unutmamalıdır ki, bizlerin gerçek görevi toplumumuzun gelecekteki yüksek menfaatlerini sağlamaya çalışmaktır."[59]

58 **Atatürkçülük, I**., s. 523.

59 **Atatürkçülük, I**., s. 77.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN DİNÎ YÖNÜ VE DİN EĞİTİMİNE BAKIŞI

Prof. Dr. Fahri KAYADİBİ*

Giriş

Atatürk, Atatürkçülük ve onun ilkeleri iyi bilinmeli ve doğru tanıtılmalıdır. Asla da istismar edilmemelidir.

Atatürk'ün dînî yönü ya tam tanıtılamadığından ya da iyi niyetli olmayan bazı kişilerin yanlış tanıtma çabalarından bir takım çevrelerde o bir din düşmanıymış şeklinde yanlış imaj uyandırılmıştır. Atatürk'ün din düşmanıymış gibi gösterilmesi ya kasıtlıdır ya da bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Bidat ve hurafeleri dindenmiş gibi kabul eden bazı kimseler, O'nun bunları dinden arındırmak için yaptığı çabaları dine karşı hareketlermiş gibi değerlendirdikleri de bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan dini çıkarlarına alet edenlerin de kendilerinin bu tutumlarına karşı mücadele veren Atatürk'ü dine karşıymış gibi gösterme çabaları olmuştur. Bir de Atatürk paralelinde görünerek Atatürk'ü dine karşıymış gibi gösteren bazı kimseler var ki bunlar da bu tutumlarıyla zararlı olmaktadırlar. Bu durumlar ise Atatürk'ün dini yönü konusunda zihinlerde karışıklıklar meydana getirmektedir. Bunun için Atatürk'ün samimi inançlılığı, İslâm dininin özüne bağlılığı, İslâm dinine olan hizmetleri her fırsatta topluma anlatılmalıdır.

Gerek Atatürk lehine din aleyhtarlığı yapılırken, gerekse din lehine Atatürk aleyhtarlığı yapılırken Atatürk'ü dine karşı gibi gösterme taktiğinde birleşen, fakat maksatları ve hedefleri değişik olan bu iki ayrı kesimin propaganda ve baskı gücü öyle boyutlara varmış ki bazen dindar olmakla Atatürkçü olmak birbirine zıt olarak telakki edilmiştir. Oysa bu durum hiç

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Levent Şahverdi Arşivi

de öyle değildir. Atatürk hayatı boyunca din aleyhine bir tek söz söylemediği gibi tam tersine dini, gerçek dindarı, hakiki din adamını öven, din eğitiminin önemini belirten ve müslümanlığından dolayı iftihar ettiğini dile getiren çok sayıda sözleri vardır. Kendisinin iyi bir din eğitimi aldığı konuşmalarındaki zengin dini bilgilerden anlaşılmaktadır. 07.02.1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde irad ettiği hutbesi kendisinin din konusunda da bir uzman olduğunu açıkça göstermektedir.

Esasen Atatürk'ün hayatına baktığımızda, son derece önemli bir manzara ile karşılaşırız. Bir kere o, yaşadığı devrin din kültürüne oldukça üst seviyede sahip müslüman ve mütedeyyin bir ana-babadan dünyaya gelmiş biridir ve ilk dini bilgilerini de onlardan bilhassa annesinden almış ve onun tarafından yetiştirilmiştir. Annesi Zübeyde Hanım, onu, geleneklere uygun olarak ilahilerle, yani Âmin Alayı ile mahalle mektebine başlatmıştır. İlk öğrenimini gördüğü Şemsi Efendi Mektebi ve daha sonra devam ettiği Selânik Mülkiye İdadisi, devrinin şartları içinde ciddi dini bilgiler veren öğretim kuruluşlarıydı. Hatta daha sonra girdiği Selânik Askeri Rüştiyesi de, Manastır Askeri İdâdisi de, programlarında aynı ciddiyet ve seviyede din kültürü veren müesseselerdi. Onun Kur'an-ı Kerimi anlayacak kadar Arapça bildiği de göz önünde bulundurulursa dinî konulardaki uzmanlığı daha da iyi anlaşılmış olur.

Biz burada Atatürk'ün kendi yaşayışından ve din konusundaki kendi sözlerinden örnekler vererek onun gerçek dinî yönünü ortaya koymaya çalışacağız. Böylece her iki kesimin tuttuğu yanlışlık ve gerçekler ortaya konacaktır.

Dinin Lüzumu Konusundaki Görüşleri

"Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur."[1]

"Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak bir

1 **Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası,** Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, Ankara-1998 s. 45; Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,** Ankara-1971, s .206.

Levent Şahverdi Arşivi

çok yabancı unsur (tefsirler, hurafeler gibi) binayı fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilmez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üzerinde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır."[2]

"Milletimiz, din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalb ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz."[3]

"Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için, akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır."

"Türk Milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura aykırı ilerlemeye mani hiç bir şey ihtiva etmiyor...(1923)

"Bizim dinimiz milletimize aşağılık, miskin ve hor görülmeyi tavsiye etmez. Aksine Allah da Peygamber de insanların ve milletlerin yücelik ve şereflerini muhafaza etmelerini emreder."[4]

M. Hayri Egeli, "Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar" isimli eserinde şu olayı naklediyor:

"Atatürk için dinsiz diyenler oldu. Bunu bir moda imiş gibi yayanlar vardı. Onun lâik anlayışını dinsiz gibi göstermekte fayda bulanlar oldu. Halbuki Atatürk yobaz aleyhtarı idi. Size başımdan geçen bir vak'ayı naklederek başlayayım:

Bir gün Necip Ali O'na:

Efendim, Münir Hayri namaz kılar, dedi.

En yakın bir dostumun beni bu şekilde takdim ettiğini gören beni sevmeyenler, şimdi kovulacağımı zannederek gülüştüler.

Atatürk'le aramızda şu konuşma geçti:

---

2 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,** Ankara-1971, s. 206.
3 Utkan Kocatürk, **a.g.e.,** s. 210.
4 **Söylev ve Demeçler, II**, 90; Ethem Ruhi Fığlalı, **Atatürk ve Din, Millî Eğitim**, Ankara-1981, s. 134-135.

Levent Şahverdi Arşivi

- Sahi mi?

- Evet, Paşam.

- Niçin namaz kılıyorsun?

- Namaz kılınca içimde bir huzur ve sükûn hissederim.

Atatürk demin gülenlere döndü:

- Batmak üzere olan bir gemide bulunsanız, herhalde, yetiş Gazi, demezsiniz; Allah, dersiniz. Bundan tabii ne olabilir.

Sonra bana döndü:

- Dünyadaki işlerine zarar getirmemek şartıyla namazını kıl, heykel yap, resim de.

Atatürk asla dinsiz değildi, laikti. Taassubun şiddetli düşmanıydı. Medreseleri lağvettirdiği zaman, yakınında bulunanlardan rahmetli Gâlib'e:

- Yahya Galib Bey, Müslümanlıkta rahiplik yoktur. Medreseler, eski Türklerin kurdukları modern zihniyette üniversitelerin, taassubun elinde ıslah olmayacak kadar tereddiye uğramış harabeleridir. Bunları ne ıslah, ne de idame ettirmek kabildir. Yıkmaktan kastımız budur. Müslümanlıkta imam, cemiyetin en üstün adamıdır. Dört beş yüzyıl birbirini tutmayan içtihatlarla, esen rüzgarlara göre verilmiş fetvalarla inançlarıyla oynanan Türk milletinin din duygularını, bir sürü skolastik cahilin eline bırakamayız. İlerde bu işi bizzat elime alacağım."[5]

Atatürk, 16 Mart 1923'te Adana'da Türk Ocağı'nda esnaf ve san'atkârlara yaptığı hitabede şöyle diyor:

"...Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar vardır. Bu miyarla hangi şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa halkın menfaatine uygundur; biliniz ki, o bizim dinimize de uygundur. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine muvafıksa kimseye sormayın, o şey dinidir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel olmazdı, ahir din olmazdı.

Büyük dinimiz çalışmayanın insanlıkla alakası olmadığını bildiriyor. Bazı kimseler asri olmayı kafir olmak sayıyorlar. Asıl küfür, onların bu

5 Sadi Borak. **Atatürk ve Din,** İstanbul-1962, s.79-80.

Levent Şahverdi Arşivi

zannıdır. Bu yanlış tefsiri yapanların maksadı, İslamların kafirlere esir olmasını istemek değil de nedir?! Her sarıklıyı hoca sanmayın. Hoca olmak sarıkla değil, dimağladır."[6]

Alıntılanan görüşlerinde görülmektedir ki Atatürk, İslâm'a içtenlikle bağlıdır ve dinin özgün haliyle korunup yaşanılmasını istemektedir. İslam'ın akıl, ilim, fen ve mantık dini olduğunu, insanlara ve milletlere kimlik ve kişilikleriyle yaşama anlayışı telkin ettiğini belirtmektedir. Bu sebeple, Türk Milleti'nin dinini öğrenmesi ve daha dindar olması gerektiğini söylemektedir.

Hz. Muhammed (Sav) Hakkındaki Görüşleri

Atatürk'ün Hz. Muhammed (sav) hakkındaki görüşlerini bizzat kendisinin çeşitli yerlerde çeşitli nedenlerle söylediği sözlerinden anlamaktayız. Atatürk, Hz. Muhammed'ten saygı ve övgüyle söz etmiştir ve aleyhinde söz edenlere karşı onu her zaman savunmuştur.

Atatürk, Hz. Muhammed (sav) hakkında şöyle diyor:

"O Allah'ın birinci ve en büyük kuludur. Onun izinden bugün milyonlarca müslüman yürüyor. Benim, senin adın silinir, fakat sonuca kadar o ölümsüzdür."[7]

"Son Peygamber olan Muhammed Mustafa (sav) 1394 yıl önce Rumi Nisan ayı içinde Rebiulevvel ayının Onikinci Pazartesi gecesi sabaha doğru tan yeri ağarırken doğdu. Gün doğmadan... Bugün o gündür. İnşaallah büyük tesadüftür. Gerçekten Arap tarihiyle bu akşam doğum gününün yıldönümüne rastlıyor. Hz. Muhammed, çocukluk ve gençlik günlerini geçirdi. Fakat henüz Peygamber olmadı. Yüzü nurlu sözü ruhani, olgunluk ve görünüşte eşsiz, sözünde doğru, yumuşak huylu ve insanlıkta ötekilere üstün olan Muhammed Mustafa önce bu özel vasıflar ve seçkinliğiyle kabilesi içinde "Muhammedü'l-emin" oldu. Muhammed Mustafa, Peygamber olmadan önce kavminin sevgisine, saygısına, güvenine ulaştı. Ondan sonra ancak kırk yaşında nübüvvet ve kırküçüncü yaşında risalet geldi. Fahrialem Efendimiz sonsuz tehlikeler içinde bitmez sıkıntı ve zorluklar karşı-

6 Sadi Borak**. a.g.e.,** s. 33; Enver Ziya Karal. **Atatürk'ten Düşünceler,** Ankara-1969, s. 66-61.
7 Utkan Kocatürk, **a.g.e.,** s .208.

Levent Şahverdi Arşivi

sında yirmi yıl çalıştı ve İslâm dinini yerleştirmek için peygamberlik görevini yapmayı başardıktan sonra cennetin en yüksek tabakasına ulaştı. Kendisinin irşadına ulaşmış olan müslümanlar ve özellikle seçkin sahabe pekçok gözyaşı döktüler. Fakat insanlık gereği olan bu üzüntülü durumun faydasız olduğunu hemen anlayan anlayışlı kişiler, Peygamberin arkasından ağlamak değil, ümmetin işlerini bir an önce güzel yürütmeye ulaştıracak tedbiri almak inancıyla toplandılar. Resul-i Ekrem'e halife olacak bir emir seçilmesi söz konusu edildi. Hz. Peygamber, dostu olan Hz Ebubekir'den şahsen çok hoşlanırdı. Son nefeslerini yaşarken Ebubekir'in kendisine halef olmasının uygun olacağını değişik şekillerde işaret de buyurmuşlardı."[8]

Atatürk, 30.10.1922 tarihli Meclis konuşmasının başlangıcında, Peygamberlerin gönderilmesindeki ilahi usule, dinimizin son din ve Hz. Peygamber oluşundaki hikmete temas ederken şöyle diyor:

"Ey arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür. Adat-ı ilahiyyenin tecelliyatına bakarak diyebiliriz ki, insanlar iki sınıfta iki devirde mütalaa olunabilir. İlk devir, beşeriyetin sabavet ve şehabet devridir. İkinci devir, beşeriyetin rüşt ve kemal devridir. Beşeriyetin birinci devrede tıpkı bir çocuk gibi, tıpkı bir genç gibi, yalandan maddi vasıtalarla kendisiyle iştigal edilmeyi istilzam eder. Allah, kulların lazım olan nokta-i tekamüle vüsulüne kadar, içlerinden vasıtalarla dahi kullarıyla iştigali, lazime-i uluhiyetten addeylemiştir. Onlara Hz. Adem aleyhisselamdan itibaren mazbut ve gayr-ı mazbut bildirilen ve bildirilmeyen namütenahi denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve rasuller göndermiştir.

Fakat Peygamberimiz vasıtasıyla en son hakayık-ı diniyye ve medeniyyeyi verdikten sonra artık beşeriyetle bilvasıta temasta bulunmağa lüzum görmemiştir. Beşeriyetin derece-i idrak, tenevvür ve tekemmülü, her kulun doğrudan doğruya ilhamat-ı ilahiyye ile temas kabiliyetine vasıl olduğunu kabul buyurmuştur. Ve bu sebepledir ki, Cenab-ı Peygamber, Hatemü'l-Enbiya olmuştur ve kitabı, Kitab-ı Ekmeldir."[9]

---

8 **Nutuk-Söylev,** II. cilt, Ankara. T.T.K. Yayınları, 1989, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s.106-108.

9 Sadi Borak, **a.g.e.,** s. 17.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk'ün son Peygamber Hz. Muhammed hakkındaki bu sevgi, saygı ve takdir dolu sözlerini duyan ve okuyan hiç bir kişi onu din düşmanı gösteremez. Bilakis onun dindarlığına hayranlık duyar.

Atatürk, Hz. Muhammed (sav) den takdirle bahsederken o devirler için de hep "Hz. Peygamberin zaman-ı saadetlerinde..." diye saygı kelimeleri kullanırdı. Ayrıca Peygamber Efendimizin dirayetli bir devlet adamı, iyi bir başkumandan olduğunu da sık sık tekrarlardı."[10]

Atatürk, ölümünden onbeş gün kadar önce dünyadaki müslümanlara gönderdiği mesajında:

- Bütün dünyanın müslümanları Allah'ın son Peygamberi Hz. Muhammed (sav) in gösterdiği yolu takip etmeli ve verdiği talimatları tam olarak tatbik etmeli. Tüm müslümanlar Hz. Muhammed'i örnek almalı ve kendisi gibi hareket etmeli; İslâmiyetin hükümlerini olduğu gibi yerine getirmeli. Zira ancak bu şekilde insanlar kurtulabilir ve kalkınabilirler.

Mustafa Kemal Atatürk, bu mesajı Başbakan ve Dışişleri Bakanı vasıtasıyla dünyaya açıkladı.

Atatürk'ün bu mesajı, kendisinin ne kadar dindar ve gerçek müslüman olduğunu açıkça gösteriyor. Onun için Büyük Önder'e olan sevgimiz, saygımız ve bağlılığımızı isbatlayabilmek ve tazeleyebilmek için bu mesajı hatırlamalıyız. Atatürk'ün ruhunu şad etmek istiyorsak, son sözlerine göre hareket etmeliyiz. Doğrusu Büyük Türk Liderinin son mesajı, müslümanlar için yeni bir hayatın müjdecisi olabilir. Müslümanlar Atatürk'ün sözlerine uyarak hem dünyada, hem ahirette yüksek mertebeye erebilirler.[11]

Atatürk'ün Kur'an-ı Kerim Hakkındaki Görüşleri ve Çalışmaları

Cumhuriyetin ilanından hemen sonraları Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi ve tefsiri üzerinde büyük bir yarış ve faaliyet görülmektedir.

Atatürk, 1930 yılında, müslümanlar gerçek dinlerini öğrensinler diye, Kur'an'ı Türkçeye, yeni harflerle tercüme ettirmiş ve ayrıca, Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili bir kitabı çevirtmiştir.[12]

---

10 Gotthart Jaschke, "Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları," (Tercüme: Nimet Arsan), **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt:5, cüz: 1-4, İstanbul-1973, s. 62-63.

11 Nedim Sabaî, **Atatürk,** (Urduca Yayınlarda), A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya F. Yayınları A.Ü. Basımevi, s. l02, (Trc.Prof. Dr. Harif Faruk)

12 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** III, s. 85.

Levent Şahverdi Arşivi

Hadimli Mehmet Vehbi Efendi'nin "Hülasat'ül-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an" isimli eseri ile Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir" isimli eseri de dahil olmak üzere, Cumhuriyetin ilk onbeş yılında, Kur'an-Kerim'in tercüme ve tefsirine dair yazılıp neşredilen eser sayısı dokuza varmaktadır.[13]

Bunlardan Elmalılı Hoca'nın tefsirini, Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesine konulan tahsisatla yazdırıldığını, başlangıçta mealin Mehmet Akif Bey merhum tarafından yapılmasının kararlaştırıldığını, fakat Mehmet Akif Bey'in bilahare bu görevi bırakıp, aldığı avansı da iade etmesi üzerine, hem mealin, hem de tefsirin Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hoca tarafından yapıldığını biliyoruz.[14]

Atatürk, Kur'an-ı Kerim"in Türkçeye çevrilmesinin gerekçesi konusunda şöyle diyordu: "Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar, bunun için Kur'an Türkçe olmalıdır."[15]

"Türk Kur'an'ın arkasından koşuyor; fakat onun ne dediğini anlamıyor; içinde ne var, bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Benim maksadım arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın."[16]

Ramazan Ayında Kur'an Okutması

Atatürk'ün Kur'an-ı Kerim'e karşı ilgisi, sadece O'nun Türkçeleştirilmesi ve camilerde Türkçesinin de açıklanması konularına münhasır değildir. O, Kur'an-ı Kerim'in nazm-ı celilini de daima zevkle ve huşu ile dinlemiştir. Bilhasa Ramazan aylarında buna özen gösterirdi. Bu konuda Hafız Yaşar Okur şöyle diyor:

"Ramazanların Atam için çok büyük bir önemi vardı. Ramazan gelir gelmez incesaz heyeti Çankaya Köşkü'ne giremezdi. Kandil geceleri de saz çaldırmazlardı. Sadece beni huzurlarına çağırır, Kur'an-ı Kerim'den bazı sureler okuturlardı. Ben okurken gözleri bir noktaya takılır, derin bir huşu ile dinlerlerdi. Ruhen çok mütelezziz olduğu her halinden anlaşılırdı.

13 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, 5/1928-1931.
14 Ahmet Gürtaş, **Atatürk ve Din Eğitimi,** Ankara-1997, s. 39.
15 Osman Ergin, **a.g.e.,** s. 5/1957.
16 Osman Ergin, **a.g.e.,** 5/1950.

Levent Şahverdi Arşivi

Ramazanlarda bir ay müddetle Hacı Bayram-ı Veli ve Zincirlikuyu camilerinde şehitlerimizin ruhuna hatm-i şerif okumamı emrederlerdi... Büyük Atatürk bir çok vesilelerle şöyle demiştir:

- Mukaddes mihrabı, cehlin elinden alıp ehlinin eline vermek zamanı gelmiştir.

Bunu, dini davranışlarına daima düstur yapmışlardır. Peygamber Efendimizden de büyük takdirle bahsederlerdi. O devirler için hep "Hz. Peygamberin zaman-ı saadetlerinde..." diye saygı kelimeleri kullanırlardı. Ayrıca Peygamber Efendimizin dirayetli bir devlet adamı, iyi bir başkumandan olduğunu da sık sık tekrarlardı."[17]

Atatürk'ün Kur'an dinlemeyi sevdiğine dair, Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde cereyan eden bir olayla ilgili hatırasını da Mahmut Baler şöyle anlatıyor:

Atatürk, Hafız Yaşar'a hiddetle bağırdı:

- Sen nerdesin be adam! Hafız nerde diye ne zaman sorsam seni bulamazlar, hastadır derler. Ama yalan, sen temaruz ediyorsun. Yani yalan yere hastalanıyorsun. Senin bir şeyin yok.

Hafız cevap vermeye hazırlanırken:

- Yeter, kafi, fazla konuşma! Bir iskemle al, masanın sonundaki köşeye otur, dedi.

Atatürk, güzel sesle okunan Kur'an'ı dinlemeyi çok severdi. Hafız'dan uşşak makamında bir Kur'an okumasını istedi. Hafız ayağa kalkarak:

-Hangi sureyi emredersiniz? Diye sordu.

-Ne istersen onu oku, dedi. Hafız okumaya başladı. Atatürk:

-Dur, hicaz makamına geç, dedi.

Hafız birden bire hicaz makamına geçemedi. "Hıı...hıı" diye makamı biraz aradıktan sonra buldu ve okumaya devam etti. Sonra Atatürk, yüzünü bana çevirerek:

"Mahmut Bey, Kur'an okur musunuz? Diye sordu.

- Okurum, Efendim.

- Buyurun, okuyun.

17 Gotthard, **a.g.m.,** s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

Ben, gençliğimde iken ezberleyip hafızamda olan bir sureyi, besmele çekerek tatlı bir makamla okumaya başladım. Kendileri de, etraf da şaşırdı. Biraz sonra bana da:

- Hicaz makamına geçin, dedi.

Ben hüzzam makamıyla okumaya başladığım sureyi, musikiyle olan alakama dayanarak, hiç duraklamadan hicaz makamına geçtim ve okumaya başladım. Hafız'a dönerek:

- Bak buraya! İşte zeka ile aptallığın mukayesesi! Sana, Kur'an oku, dedim. Hangi sureyi istersiniz, diye sordun. Bu şarkı değil ki beğendiğimizi okuyalım; Allah'ın kelamı... Ne diye soruyorsun. Nereden istersen oradan oku. Sonra, hicaz makamına geç, dedim. Makamı bulmak için Kur'anın azametini berbat ettin. Şaşkın herif!

Diye beni takdirle gösterdikten sonra tekrar, işte zeka ile şaşkınlığın mukayesesi, diyerek Hafız'ı susturdu. Ve Afet Hanıma dönerek:

- Afet Hanım, Mahmud'a imamın hediyesini getir, ver, dedi.

Bana herhalde bir cübbe geliyor, diye beklerken, Afet Hanım, elinde büyük ve renkli bir kutu içinde Türk Ocağı sigarası getirdi. Ve bana uzattı. Atatürk:

-Bu kutuyu aç ve arkadaşlarına ikram et,

Ben:

Efendim, müsaade buyurursanız, unutamıyacağım bu mutlu günün hatırası olarak bu kutuyu saklıyayım, dedim.

- Hayır, siz sigaraları dağıtın, hatırasını saklayın, dedi.[18]

Atatürk'ün her Ramazan'da, kız kardeşi Makbule Hanım'a, Annesinin ruhu için hatim indirilmesini rica ettiği ve hafız için, içinde para bulunan bir zarf verdiği de bilinen bir hususdur.[19]

Görülüyor ki Atatürk, Kur'an-ı Kerim'in indiği ay olan Ramazan ayında çeşitli şekillerde Kur'an okutmaktadır. Üstelik okuyuşta daha düzgün okumaları konusunda hafızların dikkatini çekmektedir.

18 Mahmut Baler, Hayatını Tercüman İçin Yazdı, (Baldan Damlalar) **Tercüman Gazetesi**, s. 2.
19 Ahmet Gürtaş, **a.g.e.,** s. 155.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Din İstismarına ve Hurafelere Karşıdır

Atatürk, hurafeye, safsataya, yobazlığa, taassuba ve dinin politik istismarına daima karşı koymuş; dini, toplumu sömürme aracı haline getirmek isteyen din bezirganlarına şiddetle çatmıştır. Burada, Atatürk'ün dini konuda verdiği mücadelenin dinin aslına değil, bilakis din perdesi altında yürütülen taassuba ve dinin çeşitli maksatlarla istismar vasıtası yapılmasına karşı olduğunu gösteren bazı sözlerine yer vermek istiyorum.

"2 Temmuz 1932'de toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi'nin son günlerinde Atatürk, tarih öğretmenlerini ve öğretim üyelerini Gazi Orman Çiftliği'nde bir çaylı toplantıya çağırdı. Bu toplantıda bizimle iki saat konuştu. Bu arada öğretmenlerden biri Atatürk'e şunu sordu:

- Paşam, din lüzumlu bir şey midir? Halifeliğin kaldırılması iyi mi olmuştur?

Atatürk, bu soruya şu cevabı verdi:

- Evet, din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletin devamına imkan yoktur. Yalnız şurası vardır ki, din Tanrı ile kul arasındaki kutsal bir bağlılıktır. Mutaassıp İslamcıların din komisyonculuğuna izin verilmemelidir. Dinden maddi çıkar sağlayanlar alçak kişilerdir. İşte biz, bu duruma karşıyız. Buna izin vermiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan kimseler, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizin mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir**.**

Dinle hilafeti birbirinden ayırdetmek lazımdır. Birincisi ne kadar faydalı ise ikincisi o kadar lüzumsuz bir hal almıştır. Halifeliği kaldırdığımız günden bugüne kadar kimsenin buna sahip çıkmaması, müslüman dünyasının halife olmaksızın da yürüyeceğine ve yürümekte olduğuna en güzel örnek değil midir?!"[20]

"Bütün müstebit hükümdarlar hep dini alet edindiler. İhtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıf-ı ulemaya müracaat eylediler. Hakiki ulema, dini bütün alimler hiç bir vakit bu müstebit tacdarlara inkiyad etmediler; tehditlerden korkmadılar. Bu gibi ulema kamçılar altında döğüldü; memle-

20 **Atatürk Önderliginde Kültür Devrimi, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Tebliğleri,** 9-11 Kasım 1967. Ankara-1972, s .53-54.

Levent Şahverdi Arşivi

ketlerinden sürüldü; zindanlarda çürütüldü; darağaçlarında asıldı. Lakin onlar yine o hükümdarların keyfine, dini alet yapmadılar."[21]

Cehalet ve taassup, dini istismar için en müsait ortamı meydana getirdiğinden ve bunu gidermek için gerçek din bilginleri yetiştirmenin gereğini ise şöyle vurgulamaktadır:

"Fakat bunca asırlarda olduğu gibi, bugün dahi, akvamın cehlinden ve taassubundan istifade ederek, binbir türlü siyasî ve şahsî maksat ve menfaat için dini alet ve vasıta olarak kullanmak teşebbüsünde bulunanların dahil ve hariçte mevcudiyeti, bizi bu zeminde söz söylemekten, maateessüf, henüz müstağni bulundurmuyor. Beşeriyette din hakkındaki ihtisas ve vukuf, her türlü hurafelerden tecerrüd ederek hakiki ulum ve fünun nurlariyle musaffa ve mükemmel oluncaya kadar din oyunu aktörlerine her yerde tesadüf edilecektir."[22]

Dini konularda sözleriyle uygulamaları birbirini tutmayan kimselerin esas maksatlarını da şu sözleriyle ifade ediyor:

"Masum halka, beş vakit namazdan maada, geceleri de fazla namaz kılmayı vaaz ve nasihat etmek, belki ömründe hiç namaz kılmamış olan bir politikacı tarafından vaki olursa bu hareketin hedefi anlaşılmaz olur mu?!"[23]

"...İslâm dinini, yüzyıllardan beri alışageldiği üzere bir siyaset aracı durumundan uzaklaştırmak ve yüceltmek gerekli olduğu gerçeğini görüyoruz Kutsal ve ilahi inançlarımızı ve vicdani değerlerimizi, karanlık ve kararsız olan ve her türlü menfaat ve ihtiraslara görünüş sahnesi olan siyasetlerden ve siyasetin bütün kısımlarından bir an önce ve kesin olarak kurtarmak milletin dünyevî ve uhrevî mutluluğunun emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle İslam dininin yüceliği belirir."[24]

Bu sözlerden anlaşıldığı üzere Atatürk, din istismarı yapmaya şiddetle karşıdır. Siyasî ve şahsî nedenlerle din istismarı yapılmasına, dinin siyase-

21 Sadi Borak**. a.g.e.,** s. 39.
22 Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler,** Ankara-1969, s. 72.
23 Enver Ziya Karal, **a.g.e.,** 73.
24 Ethem Ruhi Fığlalı, **Atatürk ve Din,** Millî Eğitim, Ankara-1981, s.135.

Levent Şahverdi Arşivi

te alet edilmesine asla tahammülü yoktur. Müslüman oldukları halde çöken ve yıkılan milletlerin, geçmişlerinin yanlış alışkanlıklarına ve inançlarına İslâm'ı dayanak yaptıkları ve İslami gerçeklerden uzaklaştıktarı için, yok olduklarını söyler. Dinin hurafelerden ve batıl inançlardan arındırılmış olarak insanlara sunulmasını ister.[25]

Atatürk, gerçek dine ne kadar taraftar ise hurafelerden ve bid'atlardan oluşan; akla, mantığa ve bilime yer vermeyen din anlayışına o kadar karşıdır. Zaten bu hurafe ve bid'at anlayışına İslâm dini de karşıdır. Bu konu ile ilgili olarak Atatürk şöyle der:

"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikata nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye muhalif hiçbir şey ifade etmiyor. Halbuki Türkiye'ye istiklâlini veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, sun'i, itikad-ı batıladan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu acizler sırası gelince, tenevvür edecekler. Onlar ziyaya takarrüp edemezlerse kendilerini mahv ve mahkum etmişler demektir. Onları kurtaracağız!"[26]

Gene bir konuşmasında:

"…Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kamilen tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkansızdır. Ölülerden istimdat etmek medeni bir heyet-i ictimaiyye için şeyndir. (ayıptır)"[27]

Atatürk'ün Gerçek Din Bilginlerini Takdiri ve Övgüsü

Dini şahsi çıkarlarına ve menfaatlerine alet edenlere karşı olan Atatürk, gerçek din bilginlerini ise her zaman takdir etmiş, hizmetlerini övmüş ve onlarla övünmüştür.

Atatürk, 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya'da, şerefine verilen bir ziyafetin sonunda, sözü Milli Mücadele'ye getirerek şöyle diyor:

---

25 Sabri Hizmetli, "*Mustafa Kemal Atatürk'ün İslâm Tarihi Anlayışı,*" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. l5, s. 44, s. 466.

26 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** III, Ankara-1981, s. 570.

27 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s. 214-215.

Levent Şahverdi Arşivi

"Efendiler! Bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da, bütün millet gibi, hakiki vaziyeti anlamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi. Ben burada bir çok zevatla beraber, Kamil Efendi Hazretleriyle de görüştüm. Bir cami-i şerifte hakikati halka izah ettiler. Efendi Hazretleri halka dediler ki:

-Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti, istiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak, icap ederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Padişah olsun, halife olsun, isim ve ünvanı ne olursa olsun, hiç bir şahıs ve makamın mevcudiyetinin hikmeti kalmamıştır. Tek kurtuluş çaresi, halkın doğrudan doğruya hakimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır.

İşte Efendi Hazretlerinin bu yol gösteren va'z ve nasihatından sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle Müftü Kamil Efendi Hazretlerini takdirle yadediyorum. Ve genç Cumhuriyetimiz, bu gibi ulema ile iftihar eder."[28]

Bir başka konuşmasında da hakiki alimlerden şöyle bahsediyor

"Efendiler! Bir fikri daha tashih etmek isterim. Milletimizin içinde hakiki ulema, ulemamız içinde, milletimizin bihakkın iftihar edebileceği alimlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil ilmi kisve altında ilmi hakikatlerden uzak, lüzumu kadar teallüm edememiş, ilim yolunda layıkı kadar ilerleyememiş, hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız. Seyahatlerimde bir çok hakiki münevver ulemamızla temas ettim. Onları en yeni ilmi terbiye almış, sanki Avrupa'da tahsil etmiş bir seviyede gördüm. İslâmiyetin hakikatlerine ve ruhuna vakıf olan alimlerimizin hepsi bu kemal mertebesindedir.[29]

Nitekim Atatürk'ün övgüyle bahsettiği müftüler ve din adamları ülkenin kurtulması için millî mücadelede de kendilerine düşen görevleri yerine getirmişlerdir.

Mondros Ateşkesi (mütarekesi,[30] Ekim 1918) sonrasında batı ülkeleri hemen ülkemiz aleyhine faaliyete geçmiştir. İç ve dış ihanet odakları el ele

28 Sadi Borak, **a.g.e.,** s.64.
29 Sadi Borak, **a.g.e.,** s. 38-39.
30 Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadelede Din Adamları,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara. 1995. c.1, s.17-18.

Levent Şahverdi Arşivi

vererek anayurdumuz Anadolu, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların işgaline uğramıştır.

Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları, Millî Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Ölüm kalım mücadelesinin ilk günlerinde halk Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği gibi, "Hakiki vaziyeti alamamışlardı, fikirlerde karışıklık vardı, dimağlar adeta durgun haldeydi." Pek çok din adamı gene Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle "hakikati halka izah ettiler... doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı."

Bu cümleden olarak İzmir'in işgalinden sadece 4 saat gibi kısa bir süre sonra düzenlediği mitingde; "işgal edilen bir memleket halkının silâha sarılması dini bir görevdir" diyen Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin etrafında Denizli'ler hemen birleşmişlerdir.

Din adamları Millî Mücadele kıvılcımını ateşlemekle kalmadılar. Kimileri ellerinde silah beldelerini de korumuşlardır. Örneğin İsparta'da Hafız İbrahim Efendi DEMİRALAY, Afyonkarahisar'da da Hoca İsmail Şükrü ÇELİKALAY adlarında gönüllülerden alaylılar teşkil etmişlerdir.

Öte yandan hiçbir Müdafa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, onun içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere TBMM bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastığında onu karşılayanların başında din adamları ön saflarda yer almışlardır.

Kısaca ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'den, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı çıkmaması üzerine, "Vali Bey... bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükunetle selamlamış olmanın karasını sürerek huzuru ilahiye çıkamam" diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Mustafa Kemal Paşa'ya "Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir" diyen Müftü Hacı Tevfik Efendi'den Millî Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetva veren M. Rifat Efendi ve daha niceleri, Mustafa Kemal Paşa'nın "Ya İstiklal Ya ölüm" parolası etrafında birleşmişlerdir.[31]

31 Enver Ziya Karal, **a.g.e.,** s. 69.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk, İstiklâl Savaşı'ndan sonra da yaptığı yurt seyahatlerinde din adamlarıyla sohbet etmiş ve gerçek din alimlerini daima takdir etmiş, hizmetlerini övmüş ve onlarla iftihar etmiştir.

Atatürk'ün Din Eğitimine Verdiği Önem

Atatürk, genel eğitime önem vermesinin paralelinde din eğitimine de önem vermiştir. Din eğitimini, millî eğitimin ilk hedefleri arasına almakla kişilerin dinini, diyanetini öğrenmek mecburiyetinde olduğunu belirtmiş ve okulları bu eğitimin tek yeri olarak göstermiştir. O, bu konuda şunları söyler:

"Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf olarak varlığını korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dini hükümlere uygun hareket etmiş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da okuldur."[32]

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye'deki bütün eğitim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Bu kanunun din eğitimi ile ilgili 4. maddesi aynen şöyledir:

Madde 4- Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehassıstan yetiştirilmek üzere Darülfünun'da bir ilahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Atatürk, bu kanun çıkmadan önce, 31 Mart 1923 günü İzmir'de yaptığı bir konuşmada yüksek din eğitimi görmüş din bilginlerinin yetişmesini istemiş ve şöyle demişti:

"Milletimiz ve memleketimizin irfan ocakları bir olmalıdır. Bütün memleket evlatları aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her alanda yüksek meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lazım ise, dinimizin felsefi gerçeğini araştırma, inceleme ve öğretme bakımından ilmi ve fenni kudrete sahip olacak (güzide ve hakiki ülema-yı kiram) seçkin ve hakiki alimleri yetiştirecek yüksek müesseselere malik olmalıyız."[33]

---

32 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** 5/1736.

33 Yahya Akyüz, "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri," **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** c. IV, s. 10, Ankara-l987 s. 84.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir defasında Meclisi açış konuşmasında eğitimi yaygınlaştırarak köylüyü de eğitmenin gereğini şöyle vurgular:

"Efendiler! Yüzyıllardan beri milletimizi yöneten hükümetler, maarifi yaygınlaştırmak arzusunu açıklaya gelmişlerdir. Ancak bu arzularına erişmek için Doğu'yu ve Batı'yı taklitten kurtulamadıklarından, sonuç milletin cehaletten kurtulamamasına müncer olmuştur.

Bu hazin gerçek karşısında bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin ana hatları şöyle olmalıdır: Demiştim ki, bu memleketin sahibi ve hey'et-i içtimaiyemizin unsur-ı esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar nur-ı marifetten mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten ictinaben, bu fikrimi bir kaç kelime ile tavzih için diyebilirim ki, alelıtlak umum köylüye, okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafî, tarihî, dinî ve ahlakî malumat vermek ve a'mal-i erbaayı öğretmek, maarif proğramımızın ilk hedefidir. Bu hedefe varmak, eğitim tarihimizde kutsal bir merhale teşkil edecektir."[34]

Atatürk Erkekler Kadar Kadınların da Eğitimine Önem Vermiştir.

İslam Dini'nin "Oku" emri kadın ve erkeği ayırt etmeksizin her ikisine beraberdir. Ayrıca Hz. Peygamber (sav): "İlim her kadın ve erkek üzerine farzdır." diyerek ilmin her iki cinse farz olduğunu belirtmiştir.

Atatürk, bu konuda:

"Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allah'ın emrettiği şey müslüman erkek ve müslüman kadının beraberce ilim ve irfan kazanmasıdır. Kadın ve erkek ilim ve irfanı aramak, nerede bulursa oraya gitmek ve onunla donanmış olmak mecburiyetindedir."[35]

Atatürk, bir diğer konuşmasında ise:

"...Bizim ulvi dinimiz, her müslim ve müslimeye ilim tahsilini farz kılıyor ve her müslim ve müslime, ümmeti tenvir ile mükelleftir."[36]

34 Osman Ergin**, Türk Maarif Tarihi,** İstanbul- 1977. V. 1901.
35 Sadi Borak, **a.g.e.,**s.38; Utkan Kocatürk, **a.g.e.,** s. 212.
36 Ahmet Vehbi Ecer, **Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri,** Kayseri-1998. s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

Diyerek insanları aydınlatmada kadın ve erkeğin müştereken mükellef olduğunu belirtiyor. Çünkü insanlar ilk eğitimlerini ve kültürlerini, kültür değerlerini anne kucağında elde ederler. Yeni nesillerin beden ve ruh sağlığı içinde olabilmelerinde aile bireylerinin eğitimleri ile kültürleri önemli rol oynar. Zira toplumun sağlıklı, sağlam olması, kişilerin millî ve manevî değerlere bağlılıkları ailede alacakları kültüre bağlıdır. Kadını cahil olan topluluklar, hasta nesiller yetiştirirler ve toplum telafisi güç problemlere gebe olur.[37] Kadının eğitimi toplumun tümünün eğitimi demektir.

Atatürk'ün din eğitimi konusundaki görüşü, görüldüğü gibi, dini gerçekleri ilmi bir zihniyetle ele alıp araştıracak bilginleri yetiştirmek üzere kurulacak yüksek eğitim öğretim kurumlarına sahip olmanın yanında, her ferde dininin, diyanetinin, imanının mutlaka mekteplerde öğretilmesi ve hepimizin bunları mütesaviyen öğrenmek mecburiyetinde olduğumuzdur. [38] Bu konuda da kadın ve erkek ayrımı yoktur.

Atatük'ün Camiilerde Verilen Hutbeler Konusundaki Görüşleri

Günümüzde hutbeler, cuma ve bayram günleri cami minberlerinde halka verilen en önemli yaygın din eğitimi vasıtasıdır. Her cuma ve bayram yüz binlerce insan camilerde Türkçe olarak okunan hutbeleri dinlemekte ve bu hutbelerle din konusunda bilgilenmektedirler.

Atatürk 7 Şubat 1923 günü Balıkesir Paşa Camiinde güzel bir hutbe okudu ve irad ettiği bu hutbe ile günümüz hatiplerine iyi bir hutbe örneği bıraktı. Hutbeden sonra cemaat tarafından 20 soru soruldu.[39] Bunlar arasında hutbeler hakkında sorulan sorulara şöyle cevap verdi:

"Hutbeler hakkında sorulan sualden anlıyorum ki, bugünkü hutbelerin şekli, milletimizin fikri hisleri, dili ve medeni ihtiyaçlarıyla uygun görülmemektedir. Efendiler! Hutbe demek, nasa hitap etmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım mefhum ve manalar istihraç edilmemelidir. Hutbeyi irad eden hatiptir. Yani söz söyleyen demektir.

37 Ahmet Gürtas, **a.g.e.**, s.69.
38 Sadi Borak **a.g.e.**, s. 31.
39 Sadi Borak **a.g.e.**, s. 31-32; Osman Ergin, **a.g.e.**, V. 1944;

Levent Şahverdi Arşivi

Hutbeden amaç, halkın aydınlatılması ve ona yol gösterilmesidir, başka birşey değildir. Yüz, ikiyüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hatiplerin normal olarak halkın günlük kullandığı dil ile konuşmaları gereklidir. Geçen yıl Millet Meclisi'nde söylediğim bir nutukta demiştik ki, "Minberler halkın akılları, vicdanları için bir ilim irfan kaynağı olmuştur." Böyle olabilmek için minberlerde söylenecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ilim ve fen gerçeklerine uygun olması lazımdır. Hutbeyi verenlerin siyasi olayları, sosyal ve medeni olayları her gün izlemeleri zorunludur. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış aşılamalar yapılmış olur. Bu nedenle hutbeler tamamen Türkçe ve günün gereklerine uygun olmalıdır ve olacaktır."[40]

Atatürk'ün bu işaretleri üzerine bu konu bütün yurt düzeyinde tartışıldı.[41] Ancak bu hutbeden dört yıl sonra 17 Şubat 1927 tarihinden itibaren her camiide okunmak üzere 51 konuyu içeren Türkçe hutbe kitabını Türkiye'deki bütün imam-hatiplere Diyanet İşleri Başkanlığı dağıttı. O zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi yazdığı önsöz'de: "Hutbenin tamamen Arapça okunması, hutbelerdeki mev'izelerden müstefit olmak isteyen ve lisan-ı arabiye vakıf olmayan müslümanların (şu) dindarane emeline imkan vermemektedir" der[42] ve hatiplere rehber olmak üzere kitabın yayınlandığını ifade eder. İşte 17 Şubat 1927 tarihinden itibaren camilerimizde bugünkü uygulama başlatılmış oldu. Hala da devam etmektedir.[43]

Atatürk bütün bunları halkın dinini anlayarak, bilerek uygulamalarını sağlamak için yapıyordu.[44] Günümüzde bu görüşler istikametinde hutbelerin hazırlanması ve hatiplerin kendilerinin iyi hutbe hazırlayıp okumaları çok önemli bir husustur. Halkın minberde kendi dilinden okunan hutbeyi anlaması ve hutbeyle din konusunda bilgilendirilmesi önemlidir.

---

40 Osman Ergin. **a.g.e.**, V, 1944; Dücane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, istanbul-1998, s.43 vd.
41 Bkz. Dücane Cündioğlu, **a.g.e,** s.53.
42 Gotthart Jaschke, **a.g.e**., s.43.
43 Ahmet Vehbi Ecer, **a.g.e**, s. 16.
44 Osman Pazarlı, **Sosyoloji**, Lise III. Sınıf, Remzi Kitabevi, istanbul-1979, s.63.

Levent Şahverdi Arşivi

Lâiklik Dinsizlik Değildir

Atatürk, laikliğin din aleyhtarı bir zihniyetle uygulanma ihtimalini gözönüne alarak şöyle demiştir:

"Laik hükümet tabirinden dinsizlik manasını çıkarmaya yeltenen fesatçılara fırsat vermemek lazımdır."[45]

Aynı zamanda Atatürk, Laikliğin din ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğu konusundaki görüşlerini şöyle belirtmektedir:

"Laiklik yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir... Laiklik, asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkanını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamazlar... Türkiye Cumhuriyeti'nde her yetişkin dinini seçmekte hür olduğu gibi, belirli bir dinin merasimi de serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasıt ve fiile dayanan tutucu hareketlerden sakınıyoruz..."[46]. Aslında iyi incelendiği takdirde Laiklik bu haliyle İslâm Dini'nin özünde mevcuttur.

Akıl, mantık, ilim, gelişme, dinamizm ve vicdan hürriyeti temellerine dayanan, evrensel olan ve çağdaşlaşmayla çatışmayan İslâm dini ile laiklik arasında bir zıddiyet, aykırılık söz konusu olmadığı gibi tam bir uygunluk da vardır.[47] Laiklik dine saygıya ve gerçek dindarlığın gelişmesine imkan sağladığı gibi[48] dinin siyaset alanında istismarına karşı da bir güvencedir.[49]

---

45 **Atatürkçülük**, I, III.

46 Ahmet Mumcu, **Atatürk'ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgülüğünün Yeri,** Ankara-1991.

47 Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *"İslam ve Laiklik"* **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Kasım, l995, Sayı 33, s. 635-686.

48 Ahmet Vehbi Ecer, **a.g.e**., s.19.

49 Ali Fuat Başgil. **Din ve Laiklik**, 2. bs. İstanbul, 1962, s. 171.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç

Atatürk'ün din konusunda anlattığımız fikirleri ve uygulamaları onun Allah'a, Peygamber'e, Kur"an'a inanan samimi bir müslüman olduğunu göstermektedir. O, dinin özüne ve aslına bağlıydı. Bid'atlere, hurafelere, dinin menfaat ve siyaset çıkarlarına alet edilmesine karşıydı. Türk insanının dininin aslını, katıksız öğrenmesini ve yaşamasını istiyordu. Eğitimin okullarda yapılmasını istiyordu. Halkın din eğitimini doğru-dürüst ve yeterli şekilde almasını istiyordu. Laiklikle din ve vicdan hürriyetini teminat altına almak istemişti. Ord. Prof. Ali Fuat Başgil'in de belirttiği gibi,"Laiklik; devrimizin ihtiyaçlarından doğma bir zarurettir. Laik olmayan bir devlette, din hürriyetinin güvenilir bir teminatı yoktur... Laiklik prensibini, samimiyetle kabul ve tasvip eden ve o yolda uygulamaya geçen bir devlette, bütün aksaklıklar bertaraf edilmiş olur."[50]

Atatürk, ülkemizde ve İslâm dünyasında esaretten ve çaresizlikten kurtulma yolunu açmasıyla İslâm dinine ve İslâm dünyasına en büyük hizmeti yaptığını iyi anlayıp ve anlatmak gereklidir. Bağımsızlık mücadelesinde diğer İslâm ülkelerine de öncülük etmiştir.

Atatürk dinin değil; cehalet, bidatler, hurafeler ve din istismarcılarının karşısındaydı. Bu da bazı çevrelerce din düşmanlığı şeklinde algılanmış veya gösterilmiştir. Oysa ki Atatürk Hz. Peygamber zamanındaki gerçek İslâmiyetin yanındaydı. Bu durumu bir konuşmasında şöyle ifade ediyordu:

"...Tereddütsüz diyebilirim ki, bugünkü İslâm dini başka, Peygamberin zamanındaki İslâm dini başkadır. Gerçek İslâmiyet, yaratılıştan gelen mantıklı bir dindir. Hayalleri, yanlış düşünceleri, boş inançları hiç sevmez, özellikle nefret eder..."[51]

---

50 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, VII, 3.3.1340 (1924), s.58-60; Geniş bilgi için bkz. , Hazırlayan ve Sadeleştiren Prof. Dr. Reşat Genç, **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, Ankara-I998, s.l47-I5l.

51 **A.g.e.**, s. 147-151.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK, BİLİM VE DİN

Prof. Dr. Ramazan BOYACIOGLU*

İslâmda, Müslümanlarda Bilim ve Din

İslâm dünyasında Emevi hanedanının yıkılması ve Abbasîlerin yönetimi ele geçirmesiyle idari, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişmeler olmuştur. Bu dönem İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir süredir. İslâm dünyasında çok çeşitli kurumlar ve bilimler bu dönemde şekillenmiştir. Filolojik, dinî, sosyal ve tabii bilimler sahasında ilk çalışmaların bir kısmı Emeviler döneminde başlamışsa da, bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak her birinin ayrı bir bilim dalı haline gelmesi Abbasiler döneminde olmuştur. Bu dönemde yapılan fetihler sonucunda, geniş bir alana yayılan Müslümanlar Eski Yunan, İran ve Hint kültürlerine büyük ilgi duymuşlar ve eski dünyanın bilimsel ve felsefî eserlerini, Arapçaya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu sahada yapılan ilk çalışmalar, Abbasi Halifesi Me'mun döneminde (813-833), Beytü'l-Hikme kuruluncaya kadar fazla verimli olmamış ve kişisel bazı çalışmalardan öteye gidememişti. Emeviler döneminde yalnızca tıp, kimya, astronomi alanında yapılan çalışmalar, Abbasi halifesi Mansur döneminde (754-775) genişleyerek cebir, geometri, mantık ve felsefe alanlarını da içine almıştır.[1]

Daha sonra Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla, bu bilimsel çalışmalara daha da hız verilmiştir. Özellikle Selçuklu sultanı Melikşah zama-

---

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Öğretim Üyesi.

1 Selahattin Çaymar, **Ya'kûbi ve Tarihçiliği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış; Yüksek Lisans Tezi, 1998, s.l.

Levent Şahverdi Arşivi

nında (1073-1092), Nizamülmülk'ün kurduğu medreselerle ve medrese sisteminin gelişmesiyle, yüksek öğretim çok verimli bir şekilde teşkilatlanmıştır.[2]

Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular döneminde yapılan tercümeler ve açılan medreseler sayesinde, dünya çapında bilim adamları yetişmiştir. Bunlardan birkaç örnek verecek olursak: **Tıp ve felsefe alanında**, Razi (doğ. 865), İbn Sina (980-1073), İbn Rüşt (1126-1198), İbn Zuhr (ö. 1161), Ebu'l-Kasım el-Zehravi (ö. 1009); **matematik ve astronomi alanında**, el-Harezmi (ö. 846), en-Neyrizi (ö. yaklaşık 922), İbn Heysem (ö. 1039) İbnü's-Semh (ö. XI. yy), İbnü's-Saffar (ö. XI. yy), İbn Ebi'r-Rical, Cabir b. Eflah ve el-Bitruci (ö. XII. yy); **simya alanında**, Cabir b. Hayyam, şair Ebu'l-Atahiyye, el-Biruni, (ö. 1048); **botanik ve zooloji alanında**, Ebu Hanife ed-Dineveri (ö. 895). Daha bunlar gibi her alanda bilim adamları yetişmiştir.[3]

Bu bilim adamları, öteki milletlerden değişik konularda yaptıkları tercümeleri ve kendi özel çalışmaları sayesinde ortaya koydukları bilimlerle, şöhret bulmuşlar ve bunların yazdıkları eserler, yıllarca Batıda ders kitabı olarak okutulmuştur.[4]

Osmanlı devletinin ilk çağlarında da, bu bilimsel çalışmalara mümkün olduğu kadar değer verilmiştir. Kanunî zamanına gelinceye kadar, bilim ile dinî ilimleri uzlaştıran gerçek araştırmacılar varlıklarını korumuşlardır. Fatih Sultan Mehmet, yaptırdığı medresede kelam ve felsefe derslerinin okutulmasını, vakfiyesine yazdırmıştır. Ama sonra gelen cahiller, önceki bilginlerin eserlerini ve yaptıkları çalışmaların asıllarını araştırıp sormadan, red ve inkar etmişlerdir. Bu cahil kişiler, bilginlerin yaptığı çalışmaları felsefe bilimleri diye kötüleyip yermişlerdir. Böylece felsefe ve bilim, gereksiz görülüp medreselerden kaldırılmıştır. Bundan sonra Osmanlı ülkesinde, bilimsel çalışma durmuş ve bunları okutacak kimse de kalmamıştır.[5]

2 Aydın Sayılı, Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri, **Araştırma Dergisi,** (D.T.C.F. Felsefe Araştırma Enstitüsü), I, Ankara, 1964, s. 32.

3 **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi III,** İstanbul 1986, III, s. 523-54.

4 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mahmut Karakaş, **Müsbet İlimde Müslüman Alimler,** Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991.

5 Kâtip Çelebi **Mizanu'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk,** Tercüman 1001 Temel Eser, Yayına haz. Orhan Şakir Gökyay, İstanbul 1980, s. 20-21.

Levent Şahverdi Arşivi

Medrese programlarından müsbet ve tabii bilimlerle felsefe tamamen çıkarılınca; medresede yalnızca fıkıh, hadis, tefsir gibi İslamî ilimlerle, dil ve edebiyat öğretimi kalmıştır.[6]

Hristiyan Avrupa aynı dönemde bilimle felsefeyi, dinin hizmetkârı sayarken; İslâm dünyasında aklî ve naklî ilimler, veya evâil ilimleri ve İslamî ilimler sınıflandırılması yapılmış; İslamî ve nakli ilimlere "ulûm-u memduha (övülmüş ilimler)" , aklın ortaya koyduğu ilimlere de "ulûm-ı mezmume (yerilmiş ilimler)" adları takılmıştır.[7]

Oysaki Yüce Allah, Kuran'daki değişik ayetlerde akıla önem vermiş ve aklın kullanılmasını istemiştir. Buna örnek verecek olursak, Kur'an'da, bazı olmuş veya olacak olaylar anlatıldıktan sonra, "akıl erdirmiyor musunuz?", "belki aklınızı çalıştırırsınız", "keşke aklınızı çalıştırsanız" gibi ayetler; ya da "akıllarını çalıştıranlar için yer yüzünde ibretler vardır", "onlar akıllarını çalıştırmıyorlar mı?" şeklinde açıklamalar; ya da, inanmayanlarla ilgili olarak "...onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Onun için akıllarını çalıştırmıyorlar" 2/171 gibi ayetler; yahut " O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı ve yıldızları kendi emriyle sizin hizmetinize verdi. Şüphesiz bunda aklını çalıştıran toplumlar için deliller vardır." 16/12 gibi, tam 47 değişik ayette aklın kullanılması istenmiştir.

Yine Kur'an, insanları, ilk inen ayette görüldüğü gibi okumaya, araştırmaya ve bütün bilimleri öğrenmeye yönlendirmektedir. Kur'an'da bilimle ilgili olarak, ya da yine değişik ayetlerde bilimle ilgili kelime sayısının altıyüzün üzerinde olduğu görülmektedir. Buna birkaç örnek verecek olursak:

"...De ki, hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?..." 39/9

"...Rabbim, benim ilmimi artır, de" 20/14

"...Eğer bilmiyorsanız bilim (zikir) ehline sorunuz" 16/43

" Kulları içinde ancak bilim adamları, Allah'tan (gereğince) korkarlar..." 35/28

---

6 Sayılı, **a.g.m.,** s.34.
7 **A.g.m.,** s.32.

Levent Şahverdi Arşivi

"Allah, melekler ve âdil olan ilim adamları tanık olmuşlardır ki, O'ndan başka ilah yoktur..." 3/18

"Fakat onlardan, ilimde uzmanlaşmış olanlar ve inananlar, sana indirilene ve senden önce indirilene inananlar, namazı kılanlar, zekatı verenler, Allah'a ve ahiret gününe inananlar...İşte onlara büyük ödül vereceğiz" 4/162

"...Önceden kendilerine ilim verilenlere, o (Kur'an) okununca derhal yere kapanırlar" 15/107

"...Kendilerine ilim verilenler, onun (Kur'an'ın) gerçekten Rabbin tarafından geldiğini bilsinler ve ona inansınlar..." 22/54

"İşte insanlar için verdiğimiz bu örneklere, ilim adamlarından başkaları akıl erdiremezler" 29/43

Ayrıca, yine Kuran'dan, insanları değişik bilimleri öğrenmeye sevkeden bir kaç ayet örnek verecek olursak, mesela:

Astronomi ile ilgili olarak, "Şüphesiz göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, düşünen bir topluluk için pek çok deliller vardır."2/164, ya da "Göklerin ve yerin yaratılışında gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için deliller vardır" 3/190. "O, gökleri, gördüğünüz gibi direksiz yarattı."31/10, veya "Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve donatmışız?" 50/6 vs. ayetler vardır.

Astrolojiye örnek olarak ise," Sana hilallerden sorarlar: Deki: Onlar insanlar ve hac için zaman ölçüsüdür."2/18, veya, "Ay için birtakım menziller tayin ettik..."36/39, ya da, "Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir..."36/40, yahut, "Güneş ve ay bir hesaba göre hareket eder" 55/5 vs.

Geometriye örnek olarak: "...Sonra göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir."2/29, veya, "Allah göğü bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir" 30/28 vs.

Mekaniğe örnek olarak: "..İzni ile denizde yüzüp giden gemileri, nehirleri, belli yörüngelere yürüyen ay ve güneşi gece ile gündüzü sizin emrinize veren Allah tır." 14/32-33, ya da, "Üzerinizde kanat çırpan dizi dizi

Levent Şahverdi Arşivi

kuşları görmezler mi?"67/19, veya, "Göğü O yükseltti ve ölçüyü (mizan) koydu" 55/7vs.

Fiziğe ya da Kimyaya örnek olarak, bir ayette, "Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran Odur"36/80 derken, başka ayetlerde, "...Rabbimiz! Sen bunu (gökleri, yeri ve aralarındakileri), boşuna yaratmadın."3/191 şeklinde, ya da, "Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık..."38/27 şeklinde, başka bir ayete ise, "Sizin için hayvanlardan da alınacak ders vardır. Bağırsağındakiler ile kan arasından, içenlere halis ve içimi kolay süt içiririz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki hem de güzel güzel gıdalar edinirsiniz..."16/66-67, yine başka bir ayette, "Sonra buhar (gaz, duman) halinde olan göğe yöneldi."41/l1 vs. denilmektedir.

Her şeyi sudan yarattığı, "Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır. Kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayakla yürür, kimi dört ayakla yürür. Allah'ın her şeye gücü yeter" 24/45

Doğumlara örnek olarak, "Yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmediklerinden çiftler yaratan Allanın şanı çok yücedir." 36/36, veya, "Allah sizi yerden bir bitki gibi yetiştirmiştir." 71/17 vs.

Botaniğe örnek olarak, " Orada (Yeryüzü) her güzel çiftten bitkiler yetiştirdik."50/7, "Biz ona (Yeryüzüne) su indirince harekete geçer kabarır her güzel çiftten bitkiler yetiştirir." 22/5 vs.

Jeolojiye örnek olarak, "Allah yedi gök ve o kadar da yerden yaratmıştır."65/12, "De ki, Yeryüzünde dolaşın , Allahın yaratmaya nasıl başladığını bir görün..." 29/20, "Biz yeryüzünü bir beşik dağları birer direk (kazık) kılmadık mı?" 78/6-7, "Biz, (Yeryüzüne) demiri de indirdik ki onda büyük bir güç, insanlar için yararlar vardır." 57/25 vs.

Uzuvlarla ilgili olarak, "...kulak, göz, kalp; bunların hepsi yaptığından sorumludur" 17/36.

Psikoloji ile ilgili olarak, "Sana ruh hakkında soru soruyorlar. Deki: Ruh, Rabbimin işlerindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir." 17/85.

Coğrafya konusunda, "Hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Ki, orada akıl edecek kalpleri, işitecek kulakları olurdu."22/46, "Yeryüzünü size bo-

Levent Şahverdi Arşivi

yun eğdiren O' dur. Öyleyse yerin sırtlarında dolaşın..." 67/15, "Yeryüzünde dolaşabilesiniz diye, orada, yollardan, geniş geçitlerden geçebilmeniz için onu size yayan O'dur." 71/19-20,vs.

Arkeloji ile ilgili, "Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden önce geçmiş kişilerin sonlarının nasıl olduğuna bakmazlar mı?" 30/9

Tarih konusunda ise, Kuran ayetlerinin üçte birini, geçmiş ümmetlerin kıssaları oluşturur.

Filoloji konusunda, "Dillerinizin ve renklerinizin değişik olması..." 30/22, ayeti ile, "...İnsana bilmediklerini öğretti. Kalemle öğretti." 96/4 ayeti diğer edebi ilimleri de içine alır.

Genel genetik ile ilgili olarak, "İnanmayanlar, gökler ve yeryüzü yapışıkken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan yarattığımızı görmezler mi?" 2l/30, "..Sen yeryüzünü kupkuru (ölmüş) görürsün; fakat Biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten iç açıcı bitkiler verir." 22/5, "...Yine benim iznimle anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştiriyordu..." 5/l10.

Felsefe ile ilgili, pek çok ayet vardır. Bunlar, bakmayı, tedbir almayı, kainatı, varlıkları, nesneleri, geçmiş bilimleri düşünmeyi emreder. Birkaç ayet örnek gösterecek olursak. "Göklerin ve yeryüzünün hükümranlığına Allanın yarattığı her şeye... bakmıyorlar mı?" 7/185, ayrıca, "Ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz." 41/53, ayrıca "Onlar görmediler mi?.." 30/22,23,24,25,46, ya da, bazı insanların söylediklerine cevap olarak, "Dünya hayatından başka gerçek yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder, dediler. Bu konuda onların hiçbir bilgisi yoktur. Onlar yalnızca zannediyorlar" 45/24vs.

Zamanın rölatif (izafi) olduğu ile ilgili, Kur'an'da üç değişik ayet vardır. Bunlardan birinde şöyle denilmektedir: "Senden acele azab istiyorlar. Allah sözünden asla dönmeyecektir. Rabbin katında bir gün, saydıklarınızdan bin yıl gibidir."22/47. İkinci bir ayette ise şöyle denir: "Gökten yere kadar buyruğu (işleri) O yönetir. Sonra o buyruk, sizin hesabınıza göre, bin yıl tutan bir gün içinde O'na yükselir."32/5. Üçüncü bir ayette ise, "Birisi, yüksek derecelere sahip olan Allah katından, inkarcılara gelecek

Levent Şahverdi Arşivi

ve engelleyicisi olmayan bir azabı soruyor. Melekler ve Ruh, miktarı ellibin yıl olan bir günde O'na yükselirler" 70/l-4, denilmektedir.

İşte Kur'an ya da İslâm, insanları bilime ve bilimin her çeşidini öğrenmeye teşvik ederken; zamanla Kur'an'dan ve İslâm'dan uzaklaşılmış, böylece müslüman ülkelerdeki insanlar bozulmuşlar ve bilimsel çalışmalar da durmuştur. Bu yüzden, devletin ve milletin ilim ve irfan yuvası olan medreseler, tekkeler ve zaviyeler zamanla önemini yitirmişler; dahası, bu tür kurumlar, asker kaçaklarına ve tembellere, sığınak; boşa ömür tüketenlere de barınak olmuşlardır.[8]

Bunun sonucu olarak da, geçmişte her biri birer uygarlık örneği olan İslâm beldeleri, zamanla harabe halini almıştır. Eskiden, önüne gelen her güce meydan okuyacak kadar kahramanlık gösteren o müslümanların torunları, zamanla, sefalet bataklıklarına düşmüşler ve korkunç bir şekilde tembelliğe doğru yuvarlanmışlardır. İslâm ülkeleri geniş bir mezaristana, müslümanlar ise canlı ve miskin birer cenazeye dönmüşlerdir. Bu dönemde insanlar artık hurafe ve bidatlara inanmışlar, ölülerden, cahil şeyh ve dervişlerden medet umar olmuşlar;[9] Kur'an'dan ve İslâm'dan uzaklaşabilecekleri kadar uzaklaşmışlar ve basit ilmihal bilgileriyle yetinmişlerdir. Sonunda, bilimsel çalışmadan yoksun kalan Osmanlı Devleti, Batı'ya muhtaç olmuş; Batı ise, onun çökmesi için elinden geleni yapmış ve onu, hasta adam ilan etmiştir. XX. Yüzyılın başlarında, varlığı ile kurumları ile zaten çökmüş bulunan ve hasta adam denilen Osmanlı devleti, Birinci Dünya Savaşına girmekle de, sonunu hazırlamıştır.

Atatürk'ün Din Anlayışı

Bundan sonra, zavallı ve perişan Müslüman Türkleri, içerisine düştükleri bu durumdan, Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları, kurtaracaklardır. Önce ülkenin kurtuluşu için, İstiklâl mücadelesini başlatan Atatürk, İstiklâl mücadelesinin zaferle neticelenmesinden sonra, ülkenin kalkınması ile birlikte, Türk milletinin siyasal, sosyal, ekonomik ve diğer alanlarda oldu-

8 Medreselerle ilgili olarak bkz.. Ramazan Boyacıoğlu, "Beyanü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese". **Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, II.,** Sivas 1998, II, s. 72.

9 Hurafeler ve batıl inançlarla ilgili geniş bilgi için bkz., Mehmed Şemseddin (Günaltay), **Hurafattan Hakikate Hurafeler ve İslâm Gerçeği,** Yayına haz..Ahmet Gökbel, İstanbul 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

ğu gibi, dinî ve ilmî yönden de aklın ve çağdaş bilimin gerektirdiği şekilde ilerlemesi için, bir takım icraatlara girişmiştir. Büyük bir komutan, büyük bir devlet adamı, büyük bir inkılâpçı olan Atatürk'ün, dini bilgilerinin de yeterli olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün, din konusunda yaptığı açıklamalarından, bunu çok iyi bir şekilde anlıyoruz.[10] Ata'nın karşı çıktığı din ise, hurafelerden ve bidatlardan oluşan; akla, mantığa ve bilime yer vermeyen bir din anlayışıdır ki, zaten bu anlayış da İslâm değildir. Bu konu ile ilgili olarak Atatürk:

"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif (anlayışa ters), terakkiye mani (ilerlemeye engel), hiçbir şey ihtiva etmiyor (içermiyor). Halbuki Türkiye'ye istiklâlini veren (bağımsızlığını sağlayan) bu Asya milletinin içinde daha karışık, sun'i (yapay), itikat-ı batıla'dan (batıl inançlardan) ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu acizler sırası gelince, tenevvür edecekler (aydınlanacaklar). Onlar ziyaya (aydınlığa, ışığa) takarrüp edemezlerse (yaklaşamazlarsa) kendilerini mahv ve mahkum etmişler demektir. Onları kurtaracağız."[11]

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı gibi Atatürk, batıl inançlardan oluşan dine karşı olduğu gibi, aşağıdaki konuşmasından da anlaşılacağı gibi, hurafe ve bid'atlara de karşıdır; ölülerden, yalancı evliyalardan yardım isteyenlere de karşıdır, kısacası cehalete karşıdır. Bu konuyla ilgili olarak şunları dile getirir:

"Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri (çağdaş) ve bütün mana (anlam) ve eşkaliyle (biçimleriyle) medeni (uygar) bir heyet-i ictimaiyye (toplum) haline îsal etmektir (ulaştırmaktır). Bu hakikati kabul etmeyen zihniyetleri (kafaları) tarumar etmek (dağıtmak) zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını (beynini) paslandıran, uyuşturan bu zihniyette (düşüncede) bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde (kafalarda) mevcut hurafeler

10 Bu konu ile ilgili olarak bkz. Osman Zümrüt, **Atatürk'ün İslâm Dini Anlayışı,** Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1998.

11 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, Ankara 1981, s. 70.

Levent Şahverdi Arşivi

kamilen (tümüyle) tardolunacaktır (uzaklaştırılacaktır). Onlar çıkarılmadıkça dimağa (beyine) hakikat nurlarını (gerçek aydınlığı) infaz etmek (sokmak) imkansızdır. Ölülerden istimdat etmek (yardım istemek) medeni bir heyet-i ictimaiye için şeyndir (ayıptır).

Bugün ilmin, fennin, bütün şümulüyle (kapsamıyla) medeniyetin muvacehe-i şulepaşında (aydınlığı karşısında) filan veya filan şeyhin irşadiyle (yol göstermesiyle) saadet-i maddiye ve maneviyye (maddi-manevi mutluluk) arayacak kadar iptidai (ilkel) insanların, Türkiye camia-i medeniyesinde (uygarlık topluluğunda) mevcudiyetini (varlığını) asla kabul etmiyorum.

Efendiler ve Ey millet! İyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar (birine bağlanmış) memleketi olamaz. En doğru, en hakiki (gerçek) tarikat (yol), tarikat-i medeniyedir (uygarlık yoludur). Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kafidir (yeterlidir)[12].

Atatürk başka bir konuşmasında da ilimle ilgili olarak şöyle demektedir:

"Efendiler! Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet (başarı) için en hakiki mürşid ilimdir, fendir. İlmin ve fennin haricinde (dışında) mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir"[13].

Atatürk, başka bir konuşmasında, yaptığı inkılâpların dine uygun olduğunu anlattıktan sonra, dinimizin son din ve mükemmel din olduğunu açıklar:

"Hangi şey ki akla, mantığa, menfaate-i ammeye (halkın yararına) muvafıktır (uygundur), biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine, İslâmın (müslümanın) menfaatine muvafıksa (uygunsa) kimseye sormayın. O şey dindir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği (uygun düştüğü) bir din olmasaydı ekmel olmazdı, ahir din olmazdı"[14]

12 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 214-215.
13 **A.g.e.,** s. 194.
14 **A.g.e.,** s. 127.

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi yüce Allah da Kur'an'da 47 yerde aklı ve mantığı çalıştırmamızı emreder. On yedi değişik yerde ise düşünceyle ilgili ayet vardır. Yine yüzlerce ayette ilim kelimesi ya da ilim kelimesinden türemiş kelimeler kullanılmıştır.

Atatürk, yine dinle ilgili olarak, arkadaşlarıyla yaptığı konuşmalarından birinde, din hakkında ne düşündüğü sorulduğu zaman, dinin varlığını ve gerekliliğini belirttikten sonra, dine yabancı unsurların, yani hurafe ve bidatların girdiğini, ama zamanla bunların giderilerek yeniden sağlam temeller üzerine oturacağını şöyle dile getirmiştir:

"Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak, birçok yabancı unsur (tefsirler, hurafeler), binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üstünde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır."[15]

Atatürk'ün Adalet Bakanı olan Seyyid Bey, 3 Mart 1924'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, yaptığı tarihî konuşmasında, İslâm konusunda ve İslâm'ın akıla verdiği önem konusunda şunları dile getirmiştir:

"Beyler, İslâmiyet çok yüce bir dindir. Eğitimi, ilerlemeyi çok sever. Akıldan, mantıktan hiç ayrılmaz. Yeryüzünde İslâm dini kadar özgürlüğü seven, ilerlemeyi seven bir din yoktur. Dinin bütün hükümleri, büyüklük ve yüceliklerle doludur. Ulaşmak istediği amaç, ahlakın güzelliklerini, insanlığın erdemlerini kurmak ve sağlamaktır. Hz. Muhammed, doğruluğundan şüphe edilmeyen bir hadisinde, 'Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim', diyor ve bir hadisinde de, 'aklı. Tanrı belgesi' olarak açıklıyor... Zaten Kur'an da baştan başa, aklı ve akıllı kişileri ve anlayış çabukluğunu yüceltiyor. Onun için İslâmiyet, akıl ve mantıkla birliktedir... İslâmiyet, eğitimle birliktedir. Bilim ve eğitimden hiçbir zaman ayrılmaz. Hepiniz bilirsiniz 'Bilim, Çin'de olsa da gidiniz, öğreniniz' ve 'Beşikten mezara kadar bilim öğreniniz' hadislerini hepiniz bilirsiniz... Tirmizi'nin Sü-

15 Muzaffer Erendil, **İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk,** Ankara 1998. s. 153.

Levent Şahverdi Arşivi

neni'nde şöyle bir hadis vardır: 'Hikmet (bilgi), mü'minin aramakta olduğu öz malıdır. Onu nerede bulursa, onu almağa herkesten çok hak sahibidir."

Seyyid Bey, konuşmasının başka bir bölümünde de şunları dile getirmiştir.

"Bir zamanlar Avrupa, bilgisizlik karanlığında iken; Doğu, uygarlık yollarında hayli ilerlemişti. O zamanlar dünyada en ilerlemiş ve en uygar yerler İslâm ülkeleri idi. Bütün Avrupa, kısacası İngilizler, bütün ilimleri ve tekniği, şimdi İspanya denilen Endülüs'ten almışlardır. Amerikalı Üniversite Profesörü Draper, İlimle Dinin Çatışması adlı bir kitap yazmıştı. Bu adam, bu kitabında, 'Bir kafada, bir akılda, din ile bilim birleşmez. Bir kimse bilim adamı ise, dindar değildir; dindar ise, bilim adamı değildir' diyor. Fakat yine kendisi, bu kitabında açıkça; 'Benim bu kitapta dinden maksadım İslâm dini değildir. Özellikle Katolik dinidir, İslâm dini değildir' diyor... Tereddütsüz diyebilirim ki, bugünkü İslâm dini başka, Peygamberin zamanındaki İslâm dini başkadır. Gerçek İslâmiyet, yaratılıştan gelen mantıklı bir dindir. Hayalleri, yanlış düşünceleri, boş inançları hiç sevmez, özellikle nefret eder..."[16]

Seyyid Beyin çok uzun konuşmasından verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra, Atatürk'ün konumuzla ilgili açıklamalarına devam edecek olursak; Atatürk geri kalmışlığımızı ise şu şekilde dile getirmiştir:

"Ehl-i İslâmın duçar olduğu zulüm ve sefaletin elbette bir çok müsebbipleri vardır. Alem-i İslâm, hakikat-ı diniye (dinsel gerçekler) dairesinde (içerisinde) Allahın emrini yapmış olsaydı, bu akıbetlere (sonlara) maruz kalmazdı. Allahın emri çok çalışmaktır. İtiraf edeyim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan ziyade çalışmaya mecburuz. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. İcabat-ı zamana göre ilim ve fen ve her türlü ihtiraat-ı medeniyyeden (uygarlığın buluşlarından) azami derecede istifade etmek zaruridir... Bizim dinimiz milletimize hakir (bayağı), miskin ve zelil (aşağılanan) olmağı tavsiye etmez. Bilakis Allah da Pey-

16 **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** VII, 3.3.1340 (1924) s.58-60, Geniş bilgi için bkz., Hazırlayan ve Sadeleştiren Prof. Dr. Reşat Genç. **Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar,** Ankara 1998. s. 147-151.

Levent Şahverdi Arşivi

gamber de insanların ve milletlerin izzet (yücelik) ve şerefini muhafaza etmelerini (korumalarını) emrediyor."[17]

Yine Atatürk, düşmanlarımızın bizi, dinin etkisi altında olduğumuzdan geri kaldığımızı söylemelerine karşılık şu konuşmayı yapmıştır:

"Düşmanlarımız, bizi, dinin taht-ı tesirinde kalmış olmakla itham ve tevakkut (duraklama) ve inhitatımızı (çöküşümüzü) buna atfediyorlar. Bu hatadır. Bizim dinimiz hiç bir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allanın emrettiği şey, müslüm ve müslümenin (inanan kadın ve erkeğin) beraber olarak iktisab-ı ilm ü irfan eylemesidir (ilim ve irfan elde etmesidir); kadın ve erkek, bu ilm ü irfanı aramak ve nerede bulursa oraya gitmek ve onunla mücehhez olmak (donanmak) mecburiyetindedir"[18]

Atatürk, kadınlarla ve kadınların okuması ile ilgili olarak da şu görüşlerini dile getirmiştir:

"Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse, bu vazifenin ehemmiyeti layıkıyla anlaşılır. Milletimiz kuvvetli bir millet olmağa azmetmiştir. Bugünün levazımatından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh (bundan dolayı) kadınlarımız da alim ve mütefennin (teknik bilgi sahibi) olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecat-ı tahsilden (öğretim basamağından) geçeceklerdir. Sonra kadınlar, hayat-ı ictimaiyede (sosyal hayatta) erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin muin ve müzahiri (yardımcıları) olacaklardır"[19].

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, İslam dini gelişi itibarıyla bilime önem vermiş, nakli ve akli ilimler arasında ayrım yapmamış, her ikisini de aynı değerde tutmuştur. İlk dört halife döneminden itibaren Emeviler, Abbasiler ve diğer dönemlerde bilim ve ilim alanında pek çok sayıda çalışmalar yapılmış, eserler telif edilmiştir.

17 Erendil, **a.g.e.,** s. 91-92.
18 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** II. s. 86.
19 **A.g.e.,** s. 85-86.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu alanda özellikle Abbasiler döneminde, Beytü'l-hikme'lerin kurulması ve Yunan felsefesinden yapılan tercüme hareketleriyle doruk noktasına çıkmıştır. Ancak daha sonra siyasal nedenler başta olmak üzere, daha pek çok sebeplerden dolayı bilimler arasında ayrımlar yapılmış; naklî ilimler, aklî ilimlere tercih edilmiştir. Bunun sonucunda din istismarcıları ortaya çıkmış ve insanların, gerçek dinle hiç ilgisi olmayan hurafelere ve bidatlara sapmalarına neden olmuşlardır. Bütün bunlar, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ulu önder Atatürk'ün, Türkiye Cumhuriyetini kurmasına kadar devam etmiştir. Atatürk devleti kurduktan sonra, yapmış olduğu diğer inkılâplar yanında din konusunda da, batıl inançlar ve hurafelere karşı uğraş vermiştir. 1930 yılında, müslümanlar gerçek dinlerini öğrensinler diye, Kur'an'ı Türkçeye, Yeni Harfler ile tercüme ettirmiş ve ayrıca, Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili bir kitabı çevirtmiştir.[20] Böylece, İslâm'ın bilime vermiş olduğu gerçek değeri, yeniden ortaya koymaya çalışmıştır. Tekke, zaviye ve medreseleri kapatıp, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile çağdaş eğitim müesseselerini kurarak, Türkiye'nin bilim alanında ilerlemesini sağlamıştır.

Son cümle olarak, Atatürk'ün yapmış olduğu inkılâplar, bilime ve akla uygundur; vatanın ve milletin menfaati için yapılmıştır. Öyleyse, bilime ve akla uygun olan, vatanın ve milletin yararına yapılmış olan her şey, İslâma uygundur; vatan ve millet yararına yapılan bütün çalışmaları, İslâm teşvik eder.

20 **A.g.e.,** III. s. 85.

Levent Şahverdi Arşivi